

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 Р.

№ 6 (276) 2011

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ

Зміст

Подія

Маковська Н. В. Міжнародна конференція Круглого столу архівів (CITRA) 5

Статті та повідомлення

<i>Палієнко М. Г.</i> Архівна спадщина української еміграції: основні етапи формування.....	10
<i>Клименко Т. А.</i> Декабристськознавчі студії Митрофана Довнар-Запольського як історіографічне джерело.....	21
<i>Галицька Т. В.</i> Архівні документи про репресії стосовно українознавців (1920–1930 рр.).....	26
<i>Лобанова Н. М.</i> Листування у дорадянських фондах особового походження (за документами Державного архіву Чернігівської області).....	39
<i>Пасічник Л. М.</i> Долі українців у контексті польської переселенської політики (за документами Державного архіву Кіровоградської області).....	44
<i>Сельченкова С. В.</i> Нормативне регулювання діловодства в органах виконавчої влади.....	50
<i>Гудим В. В.</i> Із досвіду роботи Державного архіву Полтавської області щодо впровадження системи управління якістю.....	60
<i>Юдіна Л. М.</i> Читацька конференція як результат дослідницької роботи користувачів документами Національного архівного фонду.....	66

З історії архівів та архівних зібрань

Крижанівський В. М. Загальна канцелярія Єлисаветградської міської думи та управи у 1871–1916 рр. (принципи організації роботи, особовий склад)..... 75

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Пиріг Р. Я.</i> Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження.....	83
<i>Вовченко В. Б.</i> Комплекси документів інших осіб – складова біографістики (на прикладі особового архіву Миколи Левитського з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського).....	103
<i>Кім В. В.</i> Організація та методи діяльності молодіжних комуністичних організацій Галичини у 20–30 рр. ХХ століття (за документами ЦДАЛ України і Державного архіву Львівської області).....	109
<i>Маргулов А. Х.</i> Потенціал архівних фондів про життєдіяльність ассирійців України у 20–30-х роках ХХ століття.....	123
<i>Сукало А. М.</i> Особові фонди представників української діаспори в архівних зібраннях ЦДАМЛМ України. Микола Бутович.....	130
<i>Осередчук О. А.</i> Матеріали преси як джерело з відзначення 250-річчя Львівського університету.....	143

<i>Солонець А. В.</i> Перший день війни в Києві: події та факти (за офіційними джерелами та щоденниками, листами, спогадами киян)	163
<i>Власенко С. І.</i> Знахідка у фондах ЦДАГО України: Хрещатик у роки нацистської окупації	174

Публікація архівних документів

<i>Коротенко В. В.</i> Формулярний список про службу Федора Лизогуба (за документами Державного архіву Полтавської області).....	179
<i>Нестерчук Д. В.</i> “Житіє Артема Безвіконного” – остання незакінчена повість Григора Тютюнника (з фондів ЦДАМЛМ України).....	184
<i>Фотодобірка.</i> Участь генерала армії Миколи Ватутіна у звільненні Києва від нацистів. Підготувала <i>Матюценко С. П.</i>	193

Інформація і рецензії

<i>Левченко Л. Л.</i> Друга конференція архівів слов’янських держав	197
<i>Орел Ю. В.</i> Міжнародна осіння архівна школа (м. Трієст)	214
<i>Волкотруб О. Н.</i> XXI міжнародний архівний день.....	219
<i>Кисельова Л. А.</i> Науково-практичний семінар “Реставрація документів Національного архівного фонду”	225
<i>Гаранін О. Я.</i> Збірник документів про окупаційний режим на Дніпропетровщині	230

Ювілеї

<i>Маврін О. О.</i> Відомому українському вченому Павлу Соханю – 85	235
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
Валерій СОЛДАТЕНКО, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК,
Ніна ТОПІШКО, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Інститут історії України Національної академії наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

© Державна архівна служба України, 2011
© Інститут історії України НАН України, 2011
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011
© Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2011

CONTENTS

Event

<i>Makovs'ka N. V.</i> The International Conference of the Round Table on Archives (CITRA)	5
---	---

Articles and Notices

<i>Palienko M. H.</i> The Archival Heritage of Ukrainian Emigration: the Main Stages of Forming Process	10
<i>Klymenko T. A.</i> The Mytrophan Dovnar-Zapols'kyi Decembrists' Studying Studies as Historiographical Source	21
<i>Halyts'ka T. V.</i> The Archival Documents on Repressions to the Ukraine Studiers (1920–1930)	26
<i>Lobanova N. M.</i> The Correspondence in Pre-Soviet Fonds of Personal Origin (on the Documents of State Archives of Chernihiv Region)	39
<i>Pasichnyk L. M.</i> The Fates of Ukrainians in the Context of Polish Immigration Politics (on the Documents of State Archives of Kirovograd Region)	44
<i>Selchenkova S. V.</i> The Normative Regulating of Record-keeping in the Bodies of Executive Power	50
<i>Hudym V. V.</i> The Experience of Implementation of the System of Management of Quality in the State Archives of Poltava Region	60
<i>Yudina L. M.</i> The Readers' Conference as the Result of Research Work of the National Archival Fond Documents Users	66

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Kryzhanivs'kyi V. M.</i> The General Chancellery of Yelisavetgrad City Council and Government of 1871–1916 (the Principles of Work Organization and Structure)	75
---	----

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Pyrlih R. Y.</i> The Sources on the History of Ukrainian Revolution of 1917–1921: Documents of Personal Origin	83
<i>Vovchenko V. B.</i> The Complexes of Documents of Other Persons as the Part of Biographies Studies (on the Example of Personal Fond of Mykola Levyts'kyi of the Fonds of Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine Named After V.I. Vernads'kyi)	103
<i>Kit V. V.</i> The Structure and Methods of Activity of Youth Communist Bodies of Galicia in 1920–30 of 20 Century (on the Documents of Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv City and State Archives of Lviv Region)	109
<i>Margulov A. H.</i> The Potential of Archival Fonds on the Living of Assyrians of Ukraine in 1920–30 of 20 Century	123
<i>Sukalo A. M.</i> The Personal Fonds of Representatives of Ukrainian Diaspora in the Archival Collections of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine: Mykola Butovych	130
<i>Oseredchuk O. A.</i> The Press Publications as the Source of Studying of Lviv University 250-anniversary Celebration	143
<i>Solonets A. V.</i> The First Day of War in Kyiv: Events and Facts (on the Official Sources, Diaries, Letters and Memories of Kyivans)	163

<i>Vlasenko S. I.</i> The Finding of the Fonds of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine: Khreshchatyk Street in the Years of Nazi Occupation	174
--	-----

Publication of archival records

<i>Korotenko V. V.</i> The Formulary List on the Service of Fedir Lyzohub (on the Documents of State Archives of Poltava Region)	179
<i>Nesterchuk D. V.</i> “The Living of Artem Bezzvikonnyi” – the Last Incomplete Novel of Hryhir Tyutyunyk (on the Fonds of Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine)	184
<i>The Photo Collection.</i> The Participation of Army General Mykola Vatutin in the Kyiv Freedom of Nazis. Prepared by <i>Matyuschchenko S. P.</i>	193

Information and Reviews

<i>Levchenko L. L.</i> The Second Conference of Slavic Countries	197
<i>Orel Y. V.</i> International Autumn Archival School (Trieste)	214
<i>Volkotrub O. N.</i> XXI International Archival Day	219
<i>Kyseliova L. A.</i> Research and Practice Seminar “Restoration of Documents of National Archival Fond”	225
<i>Garanin O. Y.</i> The Collection of Documents on Occupation Regime on Dnipropetrovs’k Region	230

Anniversaries

<i>Mavrin O. O.</i> The Famous Ukrainian Scholar Pavlo Sokhan Celebrates His 85 Anniversary	235
---	-----

Н. В. МАКОВСЬКА*

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
КРУГЛОГО СТОЛУ АРХІВІВ (СІТРА)**

23–28 жовтня 2011 р. іспанське місто Толедо гостинно приймало представників світової архівної спільноти. Близько 350 архівістів із 170 країн зібралися для обговорення актуальних професійних і організаційних питань на Міжнародну конференцію Круглого столу архівів (СІТРА), у рамках якої також проходили засідання Програмної комісії та Виконавчого комітету Міжнародної Ради Архівів (МРА), форуму національних архівістів, щорічні загальні збори членів МРА (Генеральна асамблея)¹. Українська делегація взяла участь у Міжнародній конференції Круглого столу архівів (25–27 жовтня) та Генеральній асамблеї МРА (28 жовтня). До складу делегації входили: Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург – керівник делегації, директор ЦДАВО України Н. В. Маковська, директор Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструська, директор Державного архіву Полтавської області Г. П. Білоус.

Цьогорічна 43-а (і остання) СІТРА, яка відкрилася 25 жовтня, була присвячена основоположному і “традиційному” для архівної справи питанню забезпечення збереженості архівних документів з урахуванням нових реалій та викликів цифрової епохи. Пропонована організаційним комітетом з проведення СІТРА-2011 програма конференції демонструвала широкий діапазон питань для обговорення. Зокрема, передбачалося розглянути сучасний стан та проблеми збереження документальної спадщини світу у ХХІ ст., питання електронного архівування та забезпечення збереженості цифрових архівних документів, місце і роль оцифрування у забезпеченні збереження документів на паперових носіях, використання міжнародних стандартів збереження документів, прийняття превентивних заходів для захисту архівів під час надзвичайних ситуацій, а також обговорення поточних проектів та стратегії діяльності МРА. Головна ідея СІТРА-2011 стисло сформульо-

* *Маковська Наталія Василівна* – кандидат історичних наук, доцент, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

вана в її гаслі “Забезпечення життєздатності архівів в електронному світі: архівне зберігання у 21-му столітті” (“Keeping Archives Alive in a Digital World: Archival Preservation in the 21 Century”).

Конференція проходила у форматі пленарних засідань і паралельних сесій.

На першій пленарній сесії, яка відкрилася 26 жовтня, обговорювалася проблема “Збереження архівів у ХХІ столітті: загальний стан та виклики”. Розпочав дискусію президент МРА і керівник архівної служби Нідерландів *Мартін Берендсе*. Резюмуючи виступи (ще три ключових спікера: *Девід Бірмен*, *Мунір Бученачі*, *М. Чікхі*), відзначимо наступні важливі моменти: архіви мають прийняти і адекватно реагувати на виклики ХХІ століття стосовно забезпечення збереженості документальної спадщини світу як на традиційних, паперових носіях, так і на новітніх, електронних; існують очевидні ризики для довготривалого зберігання електронних архівних документів. Природа цих ризиків може бути як технологічною, так і пов’язаною з управлінськими, соціальними (згадувалися події цього року в Єгипті, Тунісі, Сирії), природними (наприклад, цьогорічний землетрус в Японії) катаклізмами; у зв’язку з існуючими ризиками висловлювалися сумніви (виступ генерального директора Національного архіву Алжиру *М. Чікхі*) щодо необхідності оцифрування архівних документів з метою забезпечення їх збереженості. На думку алжирського архівіста, “ціна питання” не адекватна, тому треба думати, як краще зберігати оригінали документів. До того ж, “коли я торкаюсь оригіналів, – говорив *М. Чікхі*, – то мене охоплюють такі відчуття, наче я торкаюсь державного прапора”; ситуація вимагає посилити роль міжнародних архівних організацій в стратегії та прийнятті окремих програм підтримки збереження архівів у ХХІ ст.

Архівісти усвідомлюють важливість моменту і приймають нові реалії, зокрема і блискавичне розповсюдження електронних носіїв інформації, які замінюють звичні, паперові. Як зберігати та використовувати електронні документи, а також оцифровані архівні документи – ці дискусійні питання турбують архівну спільноту не перший рік. Так, на Конференції в Толедо думки розділилися щодо місця оцифрування в забезпеченні збереження документів. Безумовно, всі визнають, що створення цифрових копій архівних документів для користування ними значно покращує умови зберігання і стан оригіналів. Різні підходи виявилися у питанні щодо створення страхового фонду. Спеціально та детально проблема обговорювалася під час проведення 26 жовтня паралельної сесії I, темою якої було: “Оцифрування як стратегія збереження: можливості та обмеження”. Доповідали на сесії *Володимир Тарасов*, заступник керівника Федерального архівного агентства (Ро-

сійська Федерація) і *Майра Мена*, професор документознавства університету Гавани (Куба).

У доповіді В. Тарасова “Страхові копії: для чого вони нам необхідні”² ставилось питання про необхідність створення страхових копій для забезпечення гарантованого довготривалого збереження архівних документів (паперових і цифрових). Доповідач дав визначення поняттю *страховий фонд документів* (яке не всі розуміють так само) та посилався на результати проведеного спеціального анкетування національних (державних) архівів країн, що є членами МРА. Результати опитування засвідчили, що архівісти 17 країн із 20, які надіслали відповіді на питання анкети, проводять страхове копіювання архівних документів.

Розглянувши переваги оцифрування архівних документів, В. Тарасов висловив деякі застереження стосовно створення електронних копій архівних документів не для фонду користування, а для страхового фонду. Серед них:

- відсутність позитивних експертних оцінок щодо можливостей
- довготривалого зберігання інформації на *сучасних* цифрових носіях;
- інтенсивний розвиток цифрових технологій призводить до швидкої заміни як самих носіїв інформації, так і апаратно-програмних засобів для їх запису та читання, що створює серйозну проблему для майбутнього доступу до страхового фонду документації в цифровому форматі;
- програмний продукт, з допомогою якого здійснюється доступ до електронних носіїв інформації, також є інформаційним ресурсом і потребує страхового зберігання;
- необхідність регулярного перезапису цифрових копій в процесі їхнього довготривалого зберігання на нові носії створює також додаткові проблеми в підтвердженні юридичної сили страхових копій документів.

Говорячи про переваги мікроформ, В. Тарасов відзначив, що вони відображають конкретний документ і зберігають його зовнішній вигляд, в чому можна перекопатися без допомоги будь-яких додаткових пристроїв. До того ж зіпсувати мікрофільми важче, ніж цифрові носії. Для федеральних архівів Росії найбільш оптимальним нині визнано стандартне виготовлення страхових копій на рулонній плівці та наступне їх сканування для створення електронного фонду користування. Застосування цієї технології, наголосив доповідач, дозволяє у повній мірі використовувати мікрокопіювальне обладнання і водночас проводити оцифрування архівних документів для створення фонду користування на сучасних носіях (цей фонд також можна розглядати і як резервний страховий фонд).

Результати проведеного анкетування засвідчують, що світове архівне співтовариство поки що не має єдиної думки щодо використання цифрових технологій для створення страхового фонду. Висловлену у доповіді точку зору про необхідність створювати на сучасному *etani* страхові копії архівних документів на плівкових носіях поділяють (за результатами опитування) архівісти Білорусі, В'єтнаму, Латвії, Малайзії, Німеччини, Португалії, Сербії, України та Чехії. Архівісти ж Албанії, Вірменії, Італії, Мексики, Словенії, Фінляндії, Швеції, Естонії та ін. вважають, що страховий фонд має створюватися тільки на електронних носіях.

У доповіді з неординарною назвою “Одне зображення варте тисячі слів: оцифрування як стратегія забезпечення збереженості” (“A picture paints a thousand words: digitization as a preservation strategy”), професор архівних досліджень Гаванського університету М. Мена висловила свої застереження з цього приводу³. Аналізуючи позитивні та негативні сторони оцифрування, доповідач дійшла висновку, що попередні сподівання на універсальний доступ та низьку вартість в основному не справдилися, що нині розробка програмного забезпечення для оцифрування вимагає значних інвестицій, інноваційних підходів, ретельного планування тощо. Сам же доступ до графічних зображень, на думку М. Мени, можливий тільки за чіткої схеми метаданих, отже, як це не парадоксально, зображення “працює” лише тоді, коли воно супроводжується “тисячею слів”.

27 жовтня головна увага учасників Конференції зосереджувалася на обговоренні питань запобігання втратам та пошкодженню архівних документів через техногенні або природні катастрофи, співпраці та стратегічного партнерства з ліквідації їх наслідків для архівів. На відкритому пленарному засіданні, паралельних секціях і семінарах архівісти з різних країн аналізували уроки катастроф, висловлювали пропозиції щодо кооперації та стратегічного партнерства, “запобіжних чинників”, планування на випадок катастроф і адекватного реагування на них з метою збереження архівних документів. Учасники конференції були одноставні в тому, що у зв'язку з катастрофами (природними, техногенними, соціальними), які відбувалися останнім часом, необхідне об'єднання зусиль міжнародної архівної спільноти в програмах з ліквідації наслідків катастроф для архівів. Зрозуміло, прогнозування тут неможливе, але вивчення та врахування досвіду має стати обов'язковим.

З метою поглиблення міжнародного архівного співробітництва відбуваються й організаційні зміни в міжнародних архівних організаціях. Про них йшлося на щорічних загальних зборах Міжнародної Ради Архівів, які відбулися 28 жовтня. Після активного обговорення доповіді Президента МРА “Досягнення та перспективи”, звітів про роботу, питання про удосконалення системи сплати членських внесків, першого

проекту бюджету на 2012 р., внесення змін до Конституції (Статут) МРА Генеральна асамблея ухвалила низку важливих рішень:

1. Міжнародна конференція Круглого столу архівів у Толедо стала останньою в історії МРА. “Конституційна реформа” змінила назву і статус CITRA. З 2012 року відбуватимуться щорічні конференції МРА, учасниками яких можуть бути всі її члени. Конгреси й надалі проводитимуться раз на чотири роки. Бюро CITRA скасовується. Передбачається підготувати нову редакцію Статуту МРА та затвердити його новий варіант під час проведення Міжнародного конгресу архівів у Брісбені (Австралія) в 2012 р. Для цього створено спеціальну робочу групу на чолі з президентом МРА М. Берендсе.

2. Визначено порядок проведення виборів на керівні посади в МРА, термін повноважень яких збігає в 2012 р. Зокрема, будуть проведені вибори президента МРА, віце-президентів з питань маркетингу та програм, членів комісії з аудиту. Передбачається провести вибори шляхом електронного голосування наприкінці березня 2012 року.

3. Ухвалено рішення продовжити термін подання заявок на виступи та здійснення заходів під час проведення Міжнародного конгресу архівів в Австралії до 31 січня 2012 року.

4. Місцем проведення Міжнародного конгресу архівів 2016 року визначено м. Сеул (Корея).

5. Алісію Касас де Баран (Alicia Casas de Barrán), директора Національних Архівів Уругваю, було відзначено почесним званням “дійсного члена МРА” (ICA fellow).

6. У період 2013–2015 рр. передбачається провести щорічну конференцію МРА в одній з країн Африки.

У зверненні до усіх членів категорії А Міжнародної Ради Архівів керівництво МРА ще раз привернуло увагу країн-учасниць до Універсальної декларації архівів (затверджена на Загальних щорічних зборах у м. Осло 17 вересня 2010 р.). Декларація у стислій формі визначає роль і місце архівів у ХХІ столітті. Вона має бути представлена на 36-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. У випадку підписання Декларації, зазначається у зверненні, буде зроблено значний крок в усвідомленні важливості місії архівів, зокрема й для подальшого розвитку архівної справи в Україні.

¹ Див. наприклад : www.ica.org/...citra-2011/about-citra-2011

² <http://archives.ru/reporting/report-tarasov-2011-toledo.shtml>

³ Див.: <http://flyingreporters.ica.org/toledo2011/2011/10/26/preservation-strategy-the-promises-and-realities-of-digitization/>

УДК [930.25:314.743](477)

М. Г. ПАЛІЄНКО*

**АРХІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ:
ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ**

Розглянуто основні етапи формування архівних колекцій української еміграції як складової зарубіжної україніки.

Ключові слова: зарубіжна україніка; українська еміграція; архівна спадщина; музей-архів; бібліотека; історичні джерела.

Одним із невід’ємних компонентів національної історико-культурної спадщини є архівні колекції, які утворилися в результаті діяльності української громадсько-політичної, наукової та культурної еміграції у багатьох країнах світу. Архівні, музейні та бібліотечні інституції, що були засновані впродовж ХХ ст. на різних континентах вихідцями з України, традиційно відігравали і нині продовжують відігравати надзвичайно важливу роль не тільки у збереженні історичної пам’яті, але й у консолідації українців у світі, визначенні їх національної ідентифікації. Важливою місією останніх є репрезентація та поширення в іншомовному багатокультурному середовищі українських культурних традицій, створення джерельної бази та формування необхідних умов для проведення наукових досліджень у галузі українознавства.

В історіографії можна виділити два основні підходи до вивчення документальної спадщини української еміграції: 1) залучення джерельної інформації окремих груп документів у процесі дослідження конкретно-історичних проблем на “макро” та “мікро” рівнях (під час вивчення політичної, соціальної, культурної історії українського зарубіжжя в цілому; історії окремих інституцій та організацій, створених емігрантами у країнах Західної та Центральної Європи, Північної Америки та ін.; у процесі відтворення життєвого та творчого шляху громадсько-політичних, військових, культурних діячів та науковців); 2) комплексний аналіз архівних колекцій української еміграції як складової документальних ресурсів українського суспільства (передбачає вивчення процесу створення українських архівних центрів та колекцій за кордоном,

* *Палієнко Марина Геннадіївна* – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

визначення шляхів їх комплектування та переміщення, місць їх нинішнього зберігання та рівня наукового опрацювання і використання).

Перші праці, присвячені проблемам створення та функціонування архівних центрів україніки за кордоном, почали з'являтися у 1920-х рр. і належали перу як політичних діячів еміграції (С. Петлюрі, В. Прокоповичу), так і організаторам музейно-архівної справи (М. Обідному, Д. Антоновичу, А. Животкову, С. Наріжному)¹. Натомість у радянських історичних виданнях та архівних довідниках були відсутні будь-які відомості про функціонування архівних установ української еміграції та склад їх колекцій. Що стосується матеріалів політичної еміграції, які на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період були вивезені до СРСР, то вони надійшли на зберігання до радянських спецховищ і стали поступово вводитися до наукового обігу лише після їх розсекречування на межі 1980-х – 1990-х рр. Проблеми, пов'язані зі створенням та функціонуванням еміграційних архівних осередків, починають розроблятися в українській історіографії тільки у 1990-х – на поч. 2000-х рр. (праці Л. Лозенко, А. Кентія, М. Палієнко, І. Матяш та ін.)². У зарубіжній історіографічній палітрі окремо слід виділити внесок у розробку даної проблематики американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед та словацького вченого М. Мушинки³.

Загалом слід відзначити, що останнє двадцятиліття актуалізувало необхідність вивчення різноманітних комплексів зарубіжної україніки як у теоретичній, конкретно-історичній, так і в практичній площині, що у свою чергу зумовило появу цілої низки історично-джерелознавчих та архівознавчих досліджень, а також археографічних і науково-довідкових публікацій. Зазначимо, що аналіз великого за обсягом та потужного за своєю інформаційною цінністю історіографічного доробку нині потребує проведення спеціального наукового дослідження. Що стосується формування змістового наповнення понять “україніка”, “архівна та рукописна україніка”, “зарубіжна україніка”, вироблення підходів до їх вивчення та інтерпретації, то цей процес відбувався у контексті розвитку архівознавчих, бібліотекознавчих, археографічних студій, вироблення підходів до створення Національної інформаційної системи “Архівна та рукописна україніка” і знайшов найгрунтовніше відображення, зокрема, у публікаціях Г. Боряка, П. К. Грімстед, Л. Дубровіної, І. Матяш та ін.⁴.

Вважаємо за доцільне зупинитися на характеристичі архівної спадщини української еміграції як важливого сегменту зарубіжної україніки, окреслити основні етапи її формування, визначити типологічні риси документального контенту.

В історії створення та діяльності українських архівних центрів за кордоном можна виділити наступні періоди:

перший – *період між двома світовими війнами*, коли внаслідок великої хвилі політичної еміграції з українських земель в європейських

країнах було засновано численні громадсько-політичні, військово-історичні, культурно-освітні, наукові, кооперативно-економічні та релігійні організації, установи і товариства українців. Документація цих установ стала основою новоутворених архівних колекцій. Крім того, важливі документальні зібрання залишили по собі після ліквідації українські дипломатичні представництва та місії, а також архівні осередки, які були створені під час перебування українських вояків у таборах полонених та інтернованих під час Першої світової війни та шістьох повоєнних років. За межами України опинився також значний масив цінних документів офіційного та особового походження, що був вивезений українськими урядовцями та приватними особами після поразки визвольних змагань;

другий – *період Другої світової війни* – вирізняється тим, що кардинальні зміни у політичній ситуації та перебіг військових подій мали суттєвий вплив на становище української еміграції взагалі та умови зберігання її архівних колекцій зокрема; у цей час відбувається вилучення і переміщення спецслужбами Третього Рейху документальних і книжкових масивів українського походження, що значною мірою відбулося на цілісності та збереженості колекцій;

третій, повоєнний період, охоплює 1945 – початок 1950-х рр. і характеризується переміщенням до СРСР значної частини архівних колекцій української еміграції з теренів Чехословаччини та Польщі, а також окремих сегментів “еміграційного” походження, що були захоплені під час війни нацистами, а на завершальному її етапі віднайдені радянськими спецпідрозділами і вивезені до СРСР як військові трофеї. Крім того, у цей період у зв’язку з новою хвилею української політичної еміграції та формуванням її потужних центрів на північноамериканському континенті відбувається переміщення окремих українських колекцій з Європи до США і Канади;

четвертий період в історії формування “еміграційної” україніки пов’язаний з діяльністю новоутворених архівно-музейних та бібліотечних установ, що постали заходами представників української діаспори на різних континентах. Він розпочинається з середини 1950-х рр. і триває до кінця 1980-х рр., характеризується інституалізацією нових українських науково-дослідних та освітніх центрів, намаганням їх співробітників забезпечити не тільки збереження писемних та речових джерел з української політичної історії ХХ ст., але й створити підґрунтя для їх подальшого використання в українознавчих дослідженнях та презентації національної спадщини в багатокультурному середовищі;

п’ятий період, який розпочинається після здобуття Україною незалежності, охоплює останні два десятиліття і характеризується низкою визначальних факторів, а саме: зміною наукової парадигми історичних студій, розсекречуванням переміщених у повоєнний період еміграційних колекцій та їх введенням до наукового і суспільного обігу, розви-

тком тісних контактів українських учених із зарубіжними українознавчими центрами, входженням української історичної науки і архівістики у світовий інформаційний простір. У цей період на державному рівні започатковуються програми вивчення та описування зарубіжної україніки, здійснюються важливі кроки на шляху до створення Національної зведеної системи документальної інформації “Архівна та рукописна україніка”, розробляються методичні рекомендації щодо реєстрації документів архівної україніки, поступово розширюється інтелектуальний доступ до зарубіжних колекцій шляхом видання путівників, оглядів, описів, а також документальних збірників і нарешті створюються відповідні умови для передачі та повернення в Україну культурних цінностей, що у свою чергу формує фундамент для багатоаспектного вивчення зарубіжної україніки та її “еміграційної” складової.

Першою архівною установою, заснованою за межами України Урядом УНР в екзилі, був *Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР* у Тарнові (Польща), який проіснував з 1921 по 1923 рр. Саме ця установа, підпорядкована спочатку Військовому міністерству, а згодом Міністерству освіти УНР, започаткувала за кордоном організований процес збирання пам’яток не тільки військової історії, але взагалі офіційної та приватної документації українського походження, що висвітлювала визвольну боротьбу українського народу, діяльність українських урядів та перші роки еміграції. Водночас у Польщі з ініціативи громадських і культурних діячів та за підтримки Уряду УНР було розроблено концепцію діяльності загальнонаціонального архівного центру в еміграції, яким мав стати заснований 1 вересня 1921 р. *Музей-архів визволення України*. Згідно з законом, ухваленим Радою народних міністрів УНР, у цьому музеї-архіві мали бути зібрані всі пам’ятки українського національно-визвольного руху з метою їх збереження та наукового дослідження. Однак справа практичної реалізації цього важливого проекту затяглась через низку об’єктивних та суб’єктивних причин. Уряд не міг фінансувати діяльність музею-архіву, а коштів, зібраних українською громадськістю на це, також було замало. Тому у квітні 1923 р. Комітет музею-архіву прийняв рішення про налагодження контактів з Українським громадським комітетом в ЧСР щодо перевезення архівних колекцій до Праги.

На початку 1920-х рр. Прага серед інших європейських столиць була найкращим місцем для розгортання діяльності українського архівного осередку, по-перше, через сприятливу політичну ситуацію та позитивне ставлення до емігрантів з боку уряду ЧСР; по-друге, внаслідок переїзду до Праги значної кількості українських емігрантів та створення ними низки культурно-освітніх, наукових, професійних організацій і закладів. Управа Українського громадського комітету після детального ознайомлення зі справою вирішила не тільки сприяти переміщенню українських архівних колекцій з Польщі до Чехословаччини,

але й провести подальшу реорганізацію Музею-архіву визволення України і на його основі заснувати *Український національний музей-архів (УНМА) при Українському громадському комітеті в Празі*. Основними завданнями заснованого восени 1923 р. музею-архіву були визначені наступні: 1) збирання та збереження українських культурних пам'яток; 2) ознайомлення з ними іноземних, зокрема, чеських дослідників та славістів; 3) створення умов для студіювання українознавства вченими-емігрантами з огляду на неможливість для них опрацювання архівів України. Проте через згорання “руської допомогової акції” наприкінці 1920-х рр. дирекції УНМА було запропоновано передати зібрані колекції під контроль Міністерства закордонних справ ЧСР. Пошуки альтернативних шляхів фінансування виявилися безрезультатними, тому 1932 р. музей-архів припинив своє існування, а зібрана ним колекція (3232 од. зб., понад 50 тис. аркушів документів) надійшла на зберігання до заснованого двома роками раніше *Українського історичного кабінету* при Міністерстві закордонних справ ЧСР.

У зверненні “До українського громадянства”, надрукованому в першому числі “Бюлетеня Українського історичного кабінету в Празі”, відзначалося, що “при активній допомозі чеських учених і діячів на ниві взаємного культурного пізнання слов'ян, здійснено одну з дуже важливих українських потреб – утворення в Європі постійного українського культурного осередку, в якому можна було б: 1) зібрати різні матеріали, що подавали б докладні відомості про Україну; 2) підготувати зібрані матеріали для наукових дослідів; 3) систематично поповнювати ті збірки свіжим матеріалом, що дає українське життя. Здійснення цієї потреби саме тепер, коли з-під пера чужоземних дослідників раз у раз появляються спеціальні праці про Україну, може бути дуже корисним і для тих, що бажають шляхом наукових дослідів мати правдиві відомості про Україну, і – для самої української справи”⁵. У структурі Українського історичного кабінету було створено три відділи – документів, періодичної преси та бібліотека. Найзначнішим у джерельному відношенні був перший відділ, в якому були представлені матеріали з історії українських політичних партій початку ХХ ст., документи періоду Першої світової війни, Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР (універсали, грамоти, декларації, закони, інструкції, протоколи міжнародних переговорів, постанови та накази влади в галузі освіти, матеріали з історії Української автокефальної церкви та ін.). Важливе місце посідали також матеріали, що стосувалися діяльності українських дипломатичних місій та консульств (протоколи нарад та конференцій, звіти, аналітичні огляди, ноти та ін.). Великою була збірка документів, що відображала історію функціонування таборів інтернованих вояків-українців у Польщі та Чехословаччині. Однією з найбільш репрезентативних груп документів кабінету були матеріали про життя та діяльність української еміграції.

Окрім Українського національного музею-архіву та Українського історичного кабінету у Празі упродовж 1925–1948 рр. активну діяльність щодо збирання пам'яток визвольної боротьби та української еміграції розгорнуло Товариство “Музей визвольної боротьби України” (МВБУ), створене за ініціативою вчених та громадських діячів, які об'єднувалися навколо Українського вільного університету. Своїм пріоритетним завданням Товариство визначило збирання та збереження матеріалів з історії боротьби українського народу за соборність, державність та незалежність. МВБУ невдовзі перетворився на найбільший архівний та музейний осередок української еміграції в Європі, що структурно поділявся на чотири відділи, фонди яких комплектувалися за рахунок надходжень документів із табірних архівів, матеріалів українських дипломатичних місій, а також діловодної документації установ та організацій, створених українцями в еміграції. Архівні фонди музею інтенсивно поповнювалися особовими колекціями відомих українських громадсько-політичних та культурних діячів. Особливістю комплектування колекції МВБУ було те, що всі матеріали надходили виключно на безоплатній основі, а саме Товариство існувало на членські внески та пожертви від українських емігрантів.

Документальні зібрання Українського національного музею-архіву, Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби України після їх вивезення у повоєнний період до СРСР отримали в архівознавчій та історичній літературі умовну назву *Празький український архів*.

Ще одним потужним осередком із збирання та збереження історико-культурної спадщини української еміграції в Європі міжвоєнного періоду стала *Українська бібліотека імені Симона Петлюри*, заснована 1929 р. у Парижі. В архівному відділі бібліотеки було зібрано документи Головного Отамана військ УНР та голови Директорії С. Петлюри, матеріали з історії визвольних змагань 1917–1921 рр., архів Товариства колишніх вояків Армії УНР у Франції, епістолярій, спогади, іконографічні та картографічні матеріали, українські військові відзнаки. Однією зі складових документальної колекції був діловодний архів часопису “Тризуб”, редакція якого розташовувалась в одній будівлі з бібліотекою. Рада бібліотеки намагалась не тільки зібрати та зберегти пам'ятки національної історії, але й привернути увагу європейських політиків та науковців до українського національного питання, необхідності його розв'язання у політичній площині.

Важливу роль у збереженні документів Уряду ЗУНР відіграв митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, з ініціативи якого 1934 р. було засновано *осередок Національного музею у Відні*. Джерельну цінність колекції становили документи міністерств та відомств Уряду ЗУНР, судові, торгівельно-фінансові документи, особові справи урядовців, а також картографічні матеріали, печатки,

фотографії, видання українських та іноземних прес-служб. Крім того, упродовж 1930-х рр. фонди віденського архівного осередку поповнилися матеріалами з особового архіву українського мислителя і громадсько-політичного діяча В. Липинського, документами Українського Червоного Хреста та Українського допомогового комітету у Відні.

Таким чином, українцями у міжвоєнний період було засновано в Європі кілька центрів із збереження національної історико-культурної спадщини, найбільші з яких діяли на теренах Чехословаччини. Однак втілити в життя ідею створення єдиного “Архіву української еміграції” так і не вдалося, з одного боку, через ідеологічні розбіжності в середовищі української політичної еміграції, а з іншого – через географічну віддаленість основних її центрів.

Новий етап в історії еміграційних центрів зарубіжної україніки припадає на період Другої світової війни. В цей час їх діяльність мала свою специфіку, що було обумовлено політикою німецької окупаційної влади. Якщо співробітники Українського історичного кабінету в Празі були змушені готувати для нацистських спецслужб інформаційні звіти та огляди української періодичної преси, то діяльність Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі була припинена, а її фонди були опечатані, а згодом – на початку 1941 р. – вивезені до Німеччини. Еміграційні архівні та бібліотечні колекції розглядалися керівництвом Третього Рейху як важливі джерела, що можуть використовуватися в розвідувальних та ідеологічних цілях, тому особливу увагу архівних підрозділів нацистської адміністрації на окупованих територіях викликали політичні архіви еміграції, у тому числі архіви Директорії УНР у Польщі та Уряду ЗУНР в Австрії.

На завершальному етапі Другої світової війни активізували свою діяльність радянські оперативно-пошукові групи, одним із завдань яких було повернення архівних зібрань, вивезених нацистами з теренів СРСР, а також пошук, виявлення та вивезення до СРСР еміграційної архівної україніки. Зокрема, вже впродовж літа–осені 1945 р. були вивезені колекції Українського історичного кабінету, Української бібліотеки імені Симона Петлюри та архів Директорії УНР. Розробку та опрацювання цих збірок здійснювали працівники спеціальних (таємних) відділів радянських архівних установ, зокрема, особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у м. Києві, до якого надходили документи української еміграції з Праги, Тарнова, Кракова, Відня, Берліна та інших еміграційних центрів. Загалом у результаті їх опрацювання у 1946–1951 рр. у ЦДІА УРСР було сформовано 340 фондів. Згодом, у листопаді 1958 р., з Чехословаччини надійшло ще 10 тон документальних матеріалів, які за своїм походженням належали до зібрання Музею визвольної боротьби України у Празі. Таким чином, у повоєнний період величезний масив документів, зібраних та збережених українцями в умовах політичної еміграції, був переміщений до СРСР. Процес їх

розсекречення та введення до наукового обігу розпочався лише на межі 1980–1990-х рр., що мало надзвичайно важливе значення для активізації досліджень з багатьох проблем української суспільно-політичної та культурної історії ХХ ст.

Незважаючи на той факт, що у повоєнний період значна частина архівів української еміграції опинилась у радянських архівосховищах, діячі української діаспори активізували заходи щодо заснування нових документальних центрів – спочатку в Європі, а згодом у США та Канаді. Одним із найбільших архівів, створених українцями за кордоном після Другої світової війни, став *Музей-архів Української Вільної Академії Наук (УВАН)*. Збирання його колекції було започатковано восени 1945 р. на теренах зруйнованої війною Німеччини, в одному з таборів для переміщених осіб у м. Аугсбург. Згодом, у зв'язку з переїздом значної частини українських науковців на північноамериканський континент, постала УВАН у Канаді – *The Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada* (Вінніпег, 1949 р.), при якій було засновано бібліотеку, архів та Український військовий музей, а також УВАН у США – *The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* (Нью-Йорк, 1950 р.). У 1952 р. з Німеччини до Нью-Йорка було перевезено зібрані в Аугсбурзі колекції, а 1966 р. Музею-архіву УВАН було надано ім'я Дмитра Антоновича – визначного організатора музейно-архівної справи в еміграції, директора Музею визвольної боротьби України у Празі. Така спадковість, тяглість традицій організації архівно-музейної справи в умовах еміграції свідчила про її виняткову важливість для збереження історичної пам'яті, формування національної свідомості та ідентичності українців, відірваних через політичні та ідеологічні обставини від своєї історичної Батьківщини. Нині Музей-архів УВАН є одним із найбільших зарубіжних центрів збереження та вивчення джерел з української історії, у структурі якого функціонують три відділи: друкованих і книжкових видань; рукописних та архівних колекцій; речових пам'яток і музейних колекцій. В архіві зібрано не тільки окремі примірники авторських рукописів, листування відомих представників української еміграції, але й великі колекції документів різних установ та громадських організацій, які були засновані українцями. Тут зберігаються особові архіви Л. Биковського, В. Дорошенка, С. Драгоманова, Є. Маланюка, Н. Полонської-Василенко, Є. Онацького, Ю. Тищенко, Л. Чикаленка, М. Шаповала та ін. Однією з важливих частин колекції Музею-архіву УВАН є фонд В. Винниченка, який перебуває на депозитному зберіганні в Бахметевському архіві Колумбійського університету.

“Еміграційна” україніка цього періоду також широко представлена у багатьох архівно-музейних та культурних осередках, які розгорнули свою діяльність на північноамериканському континенті на межі 1940-х–1950-х рр. та продовжують її дотепер. Серед останніх слід згадати Український музей-архів у Клівленді, Український інститут Аме-

рики у Нью-Йорку, Український національний музей у Чикаго, Українсько-американський архів, музей та бібліотеку у Детройті, Український культурно-освітній центр у Вінніпезі та ін.

Важливий сегмент україніки репрезентують музейно-архівні осередки різних релігійних конфесій, у т. ч. Музей і бібліотека української діоцезії в Стемфорді, Архів-музей Української православної церкви в Баунд-Брук, Нью-Джерсі, архів Музею отців Василіян у Мондері, архів Консисторії Української православної церкви у Вінніпезі тощо. Одним із найцінніших в Європі є заснований митрополитом Йосифом Сліпим архів Українського католицького університету в Римі, в якому окрім церковних колекцій зберігаються важливі архіви української політичної еміграції, зокрема, Уряду ЗУНР та архів В. Липинського⁶.

Порівняльний аналіз процесу створення та діяльності українських архівних центрів в еміграції дає можливість *виділити низку спільних рис: по-перше*, ініціативу створення архівних осередків брали на себе емігранти, яких об'єднували спільні ідеологічні переконання та політичні погляди; *по-друге*, заснуванню більшості осередків передувало створення товариства – громадської організації, члени якої розробляли установчу документацію та зобов'язувалися фінансово підтримувати її діяльність своїми членськими внесками та збиранням пожертв; *по-третє*, структура більшості з осередків охоплювала три основні відділи – архівний, музейний та бібліотечний (відділ преси), таким чином за умов перебування в еміграції у рамках однієї установи відбувалося поєднання функцій та завдань трьох різних типів інституцій з метою організації збирання та зберігання національної історико-культурної спадщини; *по-четверте*, кожен із осередків ініціював створення мережі своїх представників на місцях (як у країні перебування, так і поза її межами – у місцях компактного проживання українських емігрантів), завданням яких було популяризація діяльності осередку та збирання документальних матеріалів і коштів.

Виділяючи характерні тенденції у розвитку архівних інституцій української діаспори у другій половині ХХ ст., зазначимо, що у цей період відбувається суттєве розширення територіальних меж, зростання чисельності інституцій; на перший план у діяльності останніх виступають культурологічні та науково-дослідні цілі. Якщо у міжвоєнний період ініціаторами заснування національних архівних осередків виступали представники різних політичних кіл української еміграції – Уряду УНР в екзилі, Уряду ЗУНР, Української партії соціалістів-революціонерів, то у повоєнний період важливу роль у цьому процесі почали відігравати наукові та громадські інституції. Так, одні з найбільших архівів були створені зусиллями діячів Української вільної академії наук, Наукового товариства ім. Шевченка, Українського історичного товариства. Великі архівні програми були започатковані Канадським інститутом українських студій Університету Альберти та Гарвардським інститутом українських

студій. З метою вивчення української консервативної думки та видання творчої спадщини В. Липинського у 1963 р. було засновано Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського у Філадельфії.

Безумовно, незважаючи на всі громадські ініціативи, одним із найважливіших чинників збереження національної історико-культурної спадщини у складних умовах еміграційного життя завжди був особистісний фактор. Тому нині не можна цілісно відтворити історію заснування та діяльності осередків зарубіжної україніки без вивчення тієї непересічної ролі, яку відіграли у процесі збирання, збереження, вивчення та опрацювання українських колекцій такі діячі, як Михайло Обідний, Дмитро Антонович, Симон Наріжний, Аркадій Животко, Іван Рудичів, українські священники оо. Мирон та Теофіл Горникевичі, Володимир Міяковський, Каленик Лисюк, Євген Зиблікевич, Петро Йосипишин та ін.

Наукове осмислення історії створення та діяльності українських архівних центрів у різних країнах світу спонукає до виявлення, ідентифікації та описування “еміграційної” архівної україніки як важливої складової національної історико-культурної спадщини. З утворенням незалежної Української держави проблеми охорони, збереження та повернення культурних цінностей, що з різних причин опинилися за межами України, привернули увагу громадськості, є пріоритетними у державній політиці в культурній сфері. Важливу роль в організації фізичного та інтелектуального повернення в Україну колекцій зарубіжної україніки, у вивченні та публікації її документальних комплексів відіграють державні та наукові інституції, зокрема, Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, а також заснований 2007 р. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Надзвичайно важливим, на нашу думку, є всебічне, глибоке вивчення та якнайширше введення до суспільного та наукового обігу цієї важливої частини зарубіжної україніки, оскільки вона містить інформацію не тільки про життєвий шлях, діяльність, долю сотень тисяч українців у різних країнах світу, але водночас є інтегральною складовою загальної історико-культурної спадщини українського народу, без якої неможливо оцінити його роль та місце у всесвітній історії.

¹ *Петлюра С.* Сучасна українська еміграція та її завдання / С. Петлюра // Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К., 1994. – С. 217–218; *Черепин С.* [Прокопович В.] Пам’ятник нерукотворний // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 37–38; *Обідний М.* Наші завдання в охороні пам’яток / М. Обідний // Вістник Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі. – Прага, 1928. – Ч. 1. – С. 6–12; *Животко А.* Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940) / А. Животко. – Прага,

1940. – 70 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція : культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 372 с. та ін.

² *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення / Л. Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С.18–30; *Кентій А.В.* Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” / А. В. Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49; *Палієнко М.Г.* Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С.537–558; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції : створення, функціонування, доля документальних колекцій / М. Палієнко. – К., 2008. – 688 с.; *Матяш І.* Архівна україніка Канади: історіографія, типологія, зміст / І. Матяш. – К., 2008. – 152 с. та ін.

³ *Grimsted P. K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 798 p.; *Грімстед Патриція Кеннеді.* “Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / П. К. Грімстед. – К., 2005. – 252 с.; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / М. Мушинка. – К., 2005. – 158 с. та ін.

⁴ *Боряк Г.В.* Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: Підруч. для студ. вищих навч. закладів України / редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С.105–130; *Грімстед П. К.* Зарубежная архивная Россия и Советика. Происхождение документов и их отношение к истории России (СССР), потребность в описании и библиографии / П. К. Грімстед // Отечественные архивы. – 1993. – № 1. – С. 20–53; *Дубровіна Л. А.* “Архівна та рукописна україніка”: до проблеми об’єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС / Л. А. Дубровіна // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка”. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 41–62; *Матяш І.* Архівна і рукописна україніка як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяг поняття / І. Матяш // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № 2–3. – С. 16–28 та ін.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3866, оп. 1, спр. 20, арк. 9.

⁶ Докл. див.: *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій / М. Палієнко. – К., 2008. – С. 409–445.

Рассмотрены основные этапы формирования архивных коллекций украинской эмиграции как составной части зарубежной украиники.

Ключевые слова: зарубежная украиника; украинская эмиграция; архивное наследие; музей-архив; библиотека; исторические источники.

There are considered the main stages of forming of archival collections of Ukrainian emigration as the part of foreign Ukrainica in the article.

Keywords: foreign Ukrainica; Ukrainian emigration; archival heritage; museum-archives; library; historical sources.

УДК 930.1(470+571)"1825"(477)(092)Довнар-Запольський М. В.

Т. А. КЛИМЕНКО*

ДЕКАБРИСТСЬКОЗНАВЧІ СТУДІЇ МИТРОФАНА ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Висвітлена дослідницька діяльність відомого вченого, історика М. В. Довнар-Запольського стосовно визвольного руху проти самодержавства та кріпацтва, зокрема, історії російського вільнодумства. Деякі з його досліджень були присвячені декабристському руху, а саме – діяльності Організації об'єднаних слов'ян та Південного товариства.

Ключові слова: історичні джерела; дослідження; вільнодумство; визвольний рух.

У наш час освіченість надає можливість дізнатися більше про видатних вчених, які зробили значний науковий внесок у розвиток суспільства. За словами Г. Т. Бокля, англійського історика, автора “Історії цивілізації в Англії”, “в усіх вищих галузях знання найбільшу складність представляє не відкриття фактів, а відкриття правильного методу, згідно з яким закони та факти можуть бути встановлені”. Це може характеризувати і відомого вченого – історика, етнографа, фольклориста, джерелознавця, архівіста, археографа М. В. Довнар-Запольського. На думку самого ж Митрофана Вікторовича, “вчений заслуговує почесне місце у всіх галузях знання, які відрізняються як щодо матеріалу, так і методу його вивчення”¹.

Працюючи в складні часи, насичені історичними подіями, М. В. Довнар-Запольський зробив значний внесок у вітчизняну науку. Його доробок складається з монографій і праць з історії, цікавих етнографічних розробок, археографічних досліджень; учений ввів у науковий обіг велику кількість архівних документів, зокрема пов'язаних із дослідженням історії землеволодіння у Великому князівстві Литовському, соціально-економічними проблемами Російської імперії; велика його заслуга у розробці методики архівної справи.

Визвольний рух проти самодержавства і кріпосного права викликали у Довнар-Запольського дослідницький інтерес, особливо стосовно теми історії російського вільнодумства. Однією з перших його праць була рецензія на книгу декабриста С. Г. Волконського².

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

Нині важко з упевненістю сказати, коли ж М. В. Довнар-Запольський почав цікавитися проблемами руху декабристів. Імовірно, що під час роботи в архівах Москви та Санкт-Петербурга він мав можливість ознайомитися зі слідчими справами декабристів. 18 квітня 1899 р. у листі до В. С. Іконникова М. В. Довнар-Запольський просить його ввести в навчальний процес курс, присвячений правлінню Олександра І. Вивчення або навіть більш детальне дослідження цієї епохи, безперечно, було неможливим без розгляду питань декабристського руху.

У цей період він написав роботи “Політичні ідеали М. М. Сперанського”, “З історії суспільних течій в Росії”, монографії та статті про декабристський рух – “Монографії декабристів” (1906), “Таємне товариство декабристів” (1906), “Ідеали декабристів” (1907), “Війна 1812 р. і сучасне їй російське суспільство”, “Груднева революція 1812 р.” та ін.

У своїх роботах учений заявляє про об’єднання російської кріпацької дійсності, західної політичної думки і революційних подій, які справили вирішальний вплив на декабристів³. Показав, що до злиття у вересні 1825 р. Товариство об’єднаних слов’ян і Південне товариство мали самостійні установчі документи. Акцентував на тому, що головною метою організації була зміна політичного ладу в Російській імперії⁴. Це стало можливим після ознайомлення з малодослідженими в той час реформами М. М. Сперанського, політичними ідеалами якого було створення в монархічній державі вільних умов існування і політичних прав людини з можливістю управління державою⁵. Дослідженню теми передувала обробка значної кількості архівних документів, що становило складність для дослідників-істориків кінця XIX – початку XX ст. через розосередження джерел у різних архівах України, Росії та інших країн, доступ до яких був дуже обмежений. Тому виявлення дослідниками документів та введення їх в науковий обіг було дуже важливою справою.

Значні зусилля Довнар-Запольський доклав до підготовки та публікації в 1906 р. збірника документів із історії декабристського руху. Працюючи в Московському архіві Міністерства юстиції, він мав можливість ознайомитися зі слідчими справами декабристів і використовувати найбільш цікаві з них у своїх роботах, зробивши їх доступними для істориків⁶. Він оприлюднив документи, які мали характер мемуарів декабристів, склавши історію таємних товариств і проаналізувавши їх діяльність⁷. При цьому він вказував на особливості передачі тексту з дотриманням орфографічних, мовних та стилістичних особливостей, виправляючи лише суттєві помилки.

Період реакції, що почався після революції 1905–1907 рр., був вельми несприйнятливий для наукової праці вченого. Заключну частину циклу творів із декабристськознавства було видано лише у 1917 році.

У збірці “Мемуари декабристів” М. В. Довнар-Запольський опублікував записки Г. Орлова, С. Трубецького, свідчення полковника Г. Комарова, конституцію Г. Муравйова-Апостола, про діяльність Союзу благоденства. Крім того, він ознайомив громадськість з повними текстами програмних документів – “Правил” та “Клятви” Товариства об’єднаних слов’ян, діяльність якого і донині вивчено недостатньо. На думку М. В. Довнар-Запольського, саме Товариство було одним із перших таємних організацій, які у вересні 1825 р. злилися з Південним товариством, що об’єднувало в своєму складі Тульчинську, Васильківську та Кам’янську управи. Якщо діяльність Тульчинської та Васильківської управ частково досліджена, то про Кам’янську управу в історіографії декабристського руху зустрічаються лише деякі згадки. Однак її діяльність заслугоує більш докладного вивчення, і саме тому, що в 20-х рр. XIX ст. містечко Кам’янка Київської губернії (нині Черкаської області) стало одним із центрів декабристського руху, логічним завершенням чого було створення в 1822 р. Кам’янської управи Південного товариства⁸. Її керівниками стали Василь Львович Давидов – господар містечка і Сергій Григорович Волконський – історична постать, князь Рюрикович, генерал, герой Вітчизняної війни та закордонних походів, який доводився родичем королівським особам та багатьом знаменитим російським діячам⁹.

Вчений докладно виклав історію об’єднання таємної організації слов’ян із Південним товариством декабристів у вересні 1825 р., вказавши, що після цієї події Південне товариство значно посилилося самовідданими людьми, готовими віддати своє життя заради ідеї. На думку М. В. Довнар-Запольського, М. М. Бестужев-Рюмін, один з керівників Васильківської управи, бачив у членах Товариства об’єднаних слов’ян саме царевбивць, яких однак у Південному товаристві не сприймали як політичних соратників. М. В. Довнар-Запольський пише, що діячі Південного товариства були більш далекими від народного середовища і тому мали менше можливостей зблизитися з солдатами. Він зазначає, що своєю агітацією серед солдат члени Товариства об’єднаних слов’ян значно допомогли Південному товариству в підготовці до збройного виступу.

За планом В. Л. Давидова і С. Г. Волконського вони повинні були підготувати до повстання полки військових поселень, які були розташовані неподалік містечка Кам’янка. У зустрічах декабристів, що відбувались в цьому містечку, брали участь П. І. Пестель, С.І. Муравйов-Апостол, М. Г. Бестужев-Рюмін, М. Ф. Орлов, І. Д. Якушкін. Тут обговорювалася програма майбутнього республіканського устрою Росії П. І. Пестеля під назвою “Руська правда”, розроблявся план повстання.

Хоча Кам’янська управа діяла за окремою програмою, вона не виходила за рамки загальних правил діяльності Південного товариства, підтримуючи тісні зв’язки з іншими управами¹⁰.

Досліджуючи діяльність Васильківської управи, М. Довнар-Запольський намагався зрозуміти поведінку її керівника С.І. Муравйова-Апостола під час підготовки повстання і самого збройного виступу декабристів на Київщині¹¹. Вчений зазначає, що після отримання звістки про смерть імператора Олександра І керівники Васильківської управи виявили нерішучість. М. Довнар-Запольський звернув увагу на те, що вони вважали за необхідне залучити до повстання поляків і одночасно проголосити свободу селянам.

Вивчаючи творчий доробок М. В. Довнар-Запольського, потрібно звернути увагу на глибокий аналіз висновків щодо джерел формування ідеології декабристів, адже в сучасному декабристознавстві ведеться дискусія з цього питання. У роботах вчених часто аналізується методологічний аспект факторів їх впливу. Деякі автори віддають перевагу такому з них, як російська кріпосницька дійсність, інші – західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі. М. В. Довнар-Запольський одним із перших вказав на органічне поєднання цих чинників: “Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували освіту західноєвропейського зразка, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя”¹², – зазначав учений.

У роботах М. В. Довнар-Запольського знаходимо досить оригінальні висновки з багатьох питань декабристського руху, більшість з яких залишаються дискусійними. На жаль, він не приділив достатньої уваги аспектам декабристського руху, а саме його таємним організаціям та періоду сибірського заслання декабристів. Однак це не зменшує значущості та важливості його досліджень.

Більшість робіт вченого не втратили своєї актуальності і наукового значення й донині. Документи, введені ним у науковий обіг, увійшли в історичні джерела, а його учні – послідовники його ідей і наукових розробок своїми досягненнями в науці домоглися визнання і одержали підтримку не тільки на Батьківщині, але і в європейських країнах. І це є найбільшим здобутком вченого, чие ім’я з вдячністю згадують сучасники.

¹ М. В. Довнар-Запольський. Історичні погляди В. Б. Антоновича // Читання в історичному товаристві Нестора-Літописця. – Кн. 21. – Вип. 1–2. – К., 1909. – С. 22

² Довнар-Запольський М. В. Нові записки декабриста. З приводу книги: Записки Сергія Григоровича Волконського) (декабриста) / вид. Князя М. С. Волконського. – СПб., 1901 // З історії суспільних течій в Росії. – К., 1910. – С. 127–190.

³ Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 82–84.

⁴ Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського (1863–1934) / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – Київ: Інститут історії України, 2003. – № 6. – С. 125.

⁵ Довнар-Запольський М. В. Політичні ідеали М. М. Сперанського // З історії громадських течій в Росії. – К., 1910. – С. 117, 170–171.

⁶ Довнар-Запольський М. В. Мемуари декабристів (Записки, листи, свідчення, проекти конституцій, витягнуті зі слідчої справи з вступної статті). – К., 1906. – С. 175.

⁷ Те саме. – С. 3–4.

⁸ Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. Р-4178, оп. 1, спр. 171, арк. 32.

⁹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-4178, оп. 1, спр. 171, арк. 32.

¹⁰ Держархів Черкаської обл., ф. Р-3990, оп. 1, спр. 1, арк. 51–52.

¹¹ Довнар-Запольський М. В. Мемуари декабристів. – К., 1906. – С. 134.

¹² Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 81.

Освещена исследовательская деятельность известного ученого, историка М. В. Довнар-Запольского относительно освободительного движения против самодержавия и крепостного права, в том числе истории русского свободомыслия. Некоторые из его исследований были посвящены декабристскому движению, а именно – деятельности Организации объединенных славян и Южного общества.

Ключевые слова: исторические источники; исследования; свободомыслие; освободительное движение.

There is highlighted the research activity of M.V. Dovnar-Zapols'kyi, the famous scholar and historian, on the liberation movement against the Caesarism and serfdom, especially the history of Russian free-thinking in the article. Some of his researches were dedicated to the Decembrists' movement, namely to the activity of the Organization of United Slavs and the South Society.

Keywords: historical sources; researches; free-thinking; liberation movement.

УДК 930.253(477)"1920/1930"

Т. В. ГАЛИЦЬКА*

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО РЕПРЕСІЇ СТОСОВНО УКРАЇНОЗНАВЦІВ (1920–1930 рр.)

Розглядаються документи фондів Центральних державних архівів вищих органів влади та управління і громадських об'єднань, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України під кутом зору їх джерельного значення для дослідження історії українознавства.

Ключові слова: архівні фонди; документи; джерела; українізація; інтелігенція; ідеологізація українознавства; політичні та каральні репресії.

Великий масив свідчень про розвиток українознавства, його драматичну долю в період 1920–1930 рр. відклався у фондах архівів України. Досі цей джерельно-інформаційний потенціал не був предметом окремого наукового дослідження в контексті українознавства, хоча має важливе і актуальне значення. Побічно цієї теми торкалися Т. Горбань¹, О. Гомотюк², Н. Литвин³, Р. Подкур⁴ та інші.

Мета пропонованої статті полягає у виявленні та дослідженні архівних документів, що стосуються розвитку українознавства в 1920–1930-х рр. і зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України та ГДА СБУ, розкритті значення їх інформаційного потенціалу, аналізі цих документів під кутом зору запровадження тогочасної репресивної політики тоталітарного режиму щодо українознавства та його носіїв.

Українознавство у 1920–1930-ті рр. розвивалось у складних і суперечливих умовах. Політика українізації, що проводилась радянською владою, з одного боку, дала позитивний поштовх розвитку та популяризації знань про Україну та українство, а з іншого – супроводжувалась насильницьким вкоріненням більшовицької ідеології, що призвело до звуження пізнавальної та виховної ролі українознавчих дисциплін у системі національної науки, освіти і культури, негативно позначилось на збереженні історичної пам'яті та самобутності українського народу.

У розрізі дослідження цієї теми простежується декілька груп архівних документів, що висвітлюють політику комуністичної партії, радянської влади, її виконавчих органів у галузі науки і освіти, зафіксована її еволюція – від підтримки українознавства в 1920-х рр. до його згор-

* Галицька Тетяна Вікторівна – аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, головний спеціаліст відділу організаційно-аналітичної і правової роботи Державної архівної служби України.

тання та застосування репресивних заходів упродовж 1930-х рр. Насамперед, це документи архівних фондів партійних і державних органів, що стосуються як вироблення політики щодо українознавства, так і її реалізації. Виявлені документи можна умовно розділити на наступні групи: а) документи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У (резольюції з'їздів, конференцій, пленумів, постанови політбюро) з питань офіційної політики правлячої партії, її ідеології, які розглядалися як дороговказ і були обов'язковими у діяльності державних органів, місцевих партійних організацій, установ науки і освіти. З цих документів видно, як відбувався процес ідеологізації усіх сфер суспільного життя, в тому числі науки, освіти та культури; б) документи радянських державних органів, які здійснювали виконання настанов партії, забезпечували організаційне керівництво науковими та освітніми установами; в) документи спецслужб і каральних органів, що стосуються української інтелігенції, зокрема науковців, учителів, котрі безпосередньо були причетні до українознавства.

Наступну, досить велику групу становлять документи особового походження та особові архівні фонди. Сюди відносимо автобіографії, листи, щоденники, спогади тощо. До окремої групи джерел належать судово-слідчі справи, які відкриті в 263 фонді ЦДАГО України та у фондах ГДА Служби безпеки України.

Зупинимось докладніше на характеристиці кожної з цих груп документів та з'ясуємо їх інформаційний потенціал для дослідження поставленої проблеми. Перша підгрупа представлена, головним чином, документальним масивом ЦДАГО України, зокрема фондом 1 Центрального комітету Комуністичної партії України та Центральної контрольної комісії (ЦК – ЦКК). Документи, що відносяться до 1920–1930-х рр., дозволяють простежити, як посилювалось намагання керівництва комуністичної партії взяти під повний контроль розвиток науки і культури в УСРР і забезпечити його ідейне спрямування. Кидається у вічі, що особлива увага надавалась реалізації так званої ленінської національної політики, насадженню ідеології інтернаціоналізму. У цьому фонді відкриті матеріали, що відображають настрої наукової інтелігенції і ставлення її до гуманітарної та національної політики, прагнення партійних органів у центрі і на місцях взяти під тотальний контроль діяльність усіх ділянок наукового, освітнього та національно-культурного розвитку, насамперед тих, що були пов'язані з українознавством. Особливо негативною була реакція партійних органів на будь-які відхилення від марксистської ідеології, які дедалі частіше стали кваліфікуватись, як “антирадянська та буржуазно-націоналістична пропаганда і агітація”. Це знайшло відображення у протоколах з'їздів, конференцій КП(б)У, пленумів ЦК КП(б)У (оп. 1), підготовчих матеріалах та ухвалах засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У (оп. 6, 7), а

також у доповідних записках, інформаційних листах відділів ЦК КП(б) У (оп. 20).

Інформація, що міститься в цих документах, дає змогу з'ясувати мотиви і причини недовір'я та негативного ставлення керівних партійних органів та їх лідерів до представників національно свідомої української інтелігенції, дослідити ідеологічні чинники та складові політичних репресій, з'ясувати інспірацію та ідеологічне наповнення судових процесів, які носили відверто політичний характер. Наприклад, на увагу заслуговує той факт, що до різних соціальних прошарків застосовувалися різні покарання⁵. Як правило, до інтелігенції застосовувалися більш жорсткі методи покарання. Свідченням цього є матеріали таких судових процесів, як “Київський обласний центр дії” (КОЦД) 1924 р., “Спілка визволення України” (СВУ) 1930 р., “Український національний центр” (УНЦ) 1931 р. та ін.

У боротьбі з тією частиною інтелігенції, яка критично ставилась до політики партійно-радянських органів, їх практичної діяльності, широко застосовувалися чистки викладачів, учителів, аспірантів, студентів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 січня 1922 р. розглядалося питання про чистку вузів, а в ухваленому рішенні зазначалося: “Запропонувати Наркомосу провести чистку вузів, керуючись наступними положеннями:

а) при перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини);

б) видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому;

в) кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії;

г) губками затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов”⁶. Прийняття “Положення про вузи” викликало у лютому–березні 1922 р. опірність вузівської професури, що призвело до страйків у Києві, Одесі, Кам’янець-Подільському; у відповідь на це В. І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам “звільнити 20–40 професорів обов’язково. Обміркувати і ударити міцно”⁷.

Варто зазначити, що органи ДПУ РСФРР склали списки на вилучення представників української інтелігенції за межі країни, що відображено у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., де вказувалося:

а) доручити Наркомосу України послідовно проводити прийнятий порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів;

б) запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових

працівників при Союзі працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському;

в) запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політкомісарам вузів у їх роботі по управлінню Вищою школою;

г) запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя;

д) запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю;

е) запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури вислання за межі Федерації;

є) запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і прийняти заходи до оновлення його викладацького складу⁸.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 року, в якому зазначалося: "ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декількох лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведення особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими"⁹.

При перегляді списків кандидатів на вислання з них були вилучені ті особи, які могли в еміграції протидіяти радянській владі сильніше. Так, 18 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, вислухавши думку голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, взяло до відому, що В.Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР¹⁰.

Надзвичайні органи посилили переслідування української інтелігенції з середини 1920-х рр. Ширшого розмаху набрали чистки вузів. Під переслідування потрапили не тільки професори, а й їхні діти. Підтвердженням цього може бути протокол № 33 засідання політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1924 р., в якому зазначалося: "Доручити тов. Угарову розглянути справи щодо чистки дітей інтелігенції і доповісти Політбюро"¹¹.

Загалом, ставлення радянської влади до інтелігенції, в тому числі й до українознавців, можна зрозуміти з промови Л. Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У 1925 р.: “Що стосується української інтелігенції, то тут є різні угруповання... Мені (тобто Кагановичу), довелося особисто спілкуватися з Грушевським у Києві. Він, як правильно зазначав тов. Чубар у своїй доповіді на з’їзді Рад, Радянську владу визнавати не хоче, політику веде дуже не визначену, не ясну, не хоче себе зв’язувати. Потім, група української інтелігенції, яка близька нам, але яку ми не вміємо використати, скаржитися, що ми висуваємо бездарних, тобто ми не повинні боятися таких людей, як вони, які з партією і Радянською владою хочуть працювати. Не знаю, наскільки вони відкриті. Необхідно перевірити їх. Я попросив тов. Постишева зайнятися цим питанням. ЦК КП(б)У виділило спеціальну комісію, яка повинна зайнятися цим питанням, в’яснити нашу лінію по відношенню до української інтелігенції”¹².

На цьому ж пленумі Л. Каганович детально прокоментував суть революційної законності, зазначивши, що: “Революційну законність потрібно розуміти не в судовому смислі слова. Революційна законність є ціла система. Вона залежить не тільки від судового апарату, а й від нашої роботи, від всього нашого підходу до широких мас, від психології всієї партійної організації, психології командування, наказів, свавілля, яке в свій час, в період революції було необхідне, а зараз стає своєю протилежністю. Ось тому ми і тут повинні розуміти своє завдання так, щоб взяти і ліквідувати. Правильно говорив тов. Чубар, що ліквідацію Херсонщини (там були антирадянські угруповання) потрібно розуміти не так, що 100 чоловік взяли, судили, розстріляли і кінець. Це повинно стати, ввійти в плоть і кров, органічно зіштовхнутися з усією системою нашої роботи, стати роботою по перевихованню на цілий період тієї психології, коли нам свавілля необхідне було. В даний момент все це необхідно припинити, (тобто) ввести в певні рамки нашої законності”¹³.

Документи засвідчують, що політичний вплив виходив за межі нормального судочинства. Застосування судами жорстких репресій призводило до знищення ні в чому невинних людей. Прикладом може бути таємна інформація ДПУ та Прокуратури від 1 лютого 1933 року щодо ходу застосування судових репресій, у якій зазначалося: “ЦК КП(б)У вважає, що за останній час у зв’язку з недостатньо серйозним і не уважним ставленням до розгляду справ як у процесі слідства, так і судового розгляду – в практиці роботи органів суду і слідства доречним є місце перебільшення застосувань репресій. При цьому в ряді випадків, репресії застосовуються без достатніх на те мотивів, поряд з тим, що різні кулацькі, петлюрівські і інші контрреволюційні елементи залишаються не покараними. В результаті такої не чіткої роботи органів

суду і слідства, чисельність заарештованих досягла великих розмірів,... арештовані в своїй більшості перебувають в самих жахливих умовах”¹⁴.

Взагалі, за період з 1 жовтня 1937 р. по 15 лютого 1938 р., за даними таємної справи про нанесення оперативного удару органами НКВС по контрреволюційним ворожим кадрам (1938 р.), зазначалося: “По області викрито і ліквідовано 19 українських контрреволюційних повстанських організацій, по яким репресовано – 265 учасників і 27 українських контрреволюційних повстанських угруповань, по них репресовано – 270 учасників. Всього по загальним справам і по одинарним репресовано по області 1677 чоловік українських націоналістів. Оперативний удар по розгрому українського контрреволюційного націоналістичного повстанського підпілля був направлений головним чином по районах (Житомир, Київська область, Овруч, Дзержинський та інші). Наприклад, у Житомирі ліквідована контрреволюційна націоналістична повстанська організація, яку очолював так званий “Волинський національний центр”. На чолі цієї організації був Постоєв П. Г. – керівник кафедри Житомирського педагогічного інституту, боротьбист, відомий український націоналіст на Волині. Встановлено, що контрреволюційне націоналістичне підпілля на Україні було організоване Постоєвим за прямою вказівкою Хвилі. Всього учасників цієї організації було репресовано 28 чоловік, це в основному працівники учбових закладів і шкіл міста Житомира. Учасники цього підпілля... виховували молодь в націоналістичному дусі, упродовжували в ній терористичні тенденції, протягували у викладання буржуазний український націоналізм”¹⁵.

У зв’язку із судовими справами 1937–1938-х роках, радянська влада вважала за необхідне проводити агітаційно-роз’яснювальну роботу¹⁶.

Друга підгрупа документальних джерел, яка зосереджена головним чином у фондах ЦДАВО України, містить різноманітні документи і матеріали центральних і місцевих органів радянської влади і є не менш інформаційно потужною. Це резолюції всеукраїнських з’їздів Рад, постанови та декрети ВУЦВК та Раднаркому, а також інформаційні матеріали наркоматів та відомств. Вони проливають світло на те, як урядові структури здійснювали політику партії в галузі науки і освіти, поступово вихолощуючи з діяльності академічних установ, вишів, технікумів та шкіл українознавчий зміст і національну спрямованість. Про це свідчить великий розмах проведення чисток практично в усіх наукових установах, що набували явно карально-політичного характеру з чітким ідеологічним забарвленням. Пройти чистку було не просто. Прикладом жорсткої чистки може бути засідання комісії щодо апарату ВУАН 6 серпня 1930 р. У протоколі комісії зазначалося, що чистку пройшли М. Кульчицький, Н. Полонська-Василенко, В. Новицький, Л. Шульгі-

на, Д. Зеров, О. Оглоблін та інші¹⁷. Інші науковці позбавлялися наукових звань, посад, а деякі арештовувались і засуджувались.

З погляду українознавства зацікавленість викликають ті документи, які стосуються основних напрямів розвитку української науки, її гуманітарних науково-дослідних інститутів, окремих науковців. Найбільш інформаційно насиченим у цьому відношенні є фонд 166 – Народного комісаріату освіти УСРР. У ньому зібрано документи головного державного органу управління наукою того часу – Укрголовнауки. Це, зокрема, плани роботи, протоколи засідань колегії, звіти та інформації, що надходили від наукових установ, ділове листування, доповідні записки, статистичні данні, матеріали особового походження (автобіографії учених, їх особові картки тощо). Великий інтерес становлять матеріали про діяльність науково-дослідних кафедр історії України, етнографії, мистецтвознавства у Києві та їх секції у Харкові^{18,19}. Матеріальне становище науковців відбито у матеріалах фонду 331 ЦДАВО України – Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР.

Важливе значення для вивчення ідеологічних аспектів політичних репресій щодо українознавців є стенограми та протоколи засідань Наркомосу УСРР з чистки Всеукраїнської Академії Наук (оп. 5, 9), матеріали про історичні факультети державних університетів (оп. 11) та інші документи. Великий інформаційний ресурс мають документи фондів Ради народних комісарів УРСР (ф. 2), народних комісаріатів внутрішніх справ (ф. 5) та юстиції УРСР (ф. 8). Урядові рішення, інформаційні та аналітичні матеріали наркоматів проливають світло на ідеологічний контекст діяльності партійно-радянських та судових органів з вироблення кримінального законодавства та організації роботи надзвичайних комісій.

Головною рисою Кримінального кодексу 1922 р. була орієнтація на швидке проходження кримінальних справ через судові інстанції і негайне виконання вироку. Підтвердженням цього є таємний лист від прокурора УСРР Макара до президії ВУЦВК 1922 р., де мова йшла, про те що “затягнення виконання вироку віддаляє момент покарання від моменту здійснення злочину і в значній мірі послаблює ефект надзвичайної міри”²⁰. Таким чином, швидке проходження справ судовими інстанціями мало жахливі наслідки, бо не бралася і не вивчалася як слід касаційна скарга, яка б могла змінити долю засудженого.

Це вело до збільшення кількості репресованих. У протоколі засідання комісії по виробленню інструкцій з кримінального і цивільного процесу за 1922 р. зазначалося, що “незважаючи на необхідність точного формулювання звинувачення, залучення до суду необхідно побудувати більш спрощено для того, щоб не загромаджувати черговий процес формальностями, та не порушувати його гнучкість”²¹. Головним

поясненням цього було те, що треба, ... прагнути до швидкості, простоти і гнучкості нашого процесу, бо Суд, особливо трибунали, не будуть відповідати вимогам революційної епохи²². Суд мав право не читати звинувачувальних актів, закривати справи, не слухати пояснення сторін, змінювати кваліфікацію злочину²³.

Про реакцію світової громадськості на репресії проти інтелігенції в радянській Україні свідчать матеріали українських емігрантських організацій (ф. 4465).

Особливу цінність для дослідження репресій проти провідних українознавців, діячів науки, освіти та культури мають документи і матеріали радянських спецслужб та каральних органів. Йдеться про судово-слідчі справи на репресованих, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України і тривалий час були недоступними для дослідників. Зняття грифу секретності з цілої низки документів дає змогу заповнити прогалини в українознавчій діяльності багатьох учених, у т. ч. М. Грушевського, В. Дубровського, П. Смоличева, М. Рудинського, Є. Рихліка та багатьох інших. Архівні документи дозволяють простежити механізм репресивних заходів ДПУ та НКВС щодо “нейтралізації” українських учених, фабрикації міфічних “справ”.

Особливо підозрілим було ставлення партійних органів та їх лідерів до тих представників гуманітарних наук, які займалися українознавством безпосередньо. Більшовики прискіпливо, а то й вороже ставилися до українських істориків, особливо до представників наукової школи М. Грушевського, а також до діяльності тих установ ВУАН, якими він керував. Промовистим у цьому зв’язку є зміст листа ЦК КП(б)У (1922 р.), в якому говорилося: дослідники точних наук – є потенціальними співробітниками радянської влади, натомість гуманітарії – академіки історико-філологічної групи дотримуються петлюрівської орієнтації, тобто, являються ворожими і небезпечними для влади²⁴. Мотивом такого недовірливого ставлення до гуманітаріїв, зокрема до істориків, було те, що немало вчених відмовлялися “переписувати” історію “по-новому”, з партійно-класових підходів і марксистської методології, не погоджувались оцінювати історичні події через призму їх більшовицького трактування. На таких істориків навішувався ярлик “ворог народу” тільки за те, що вони відстоювали правду і спиралися на авторитетні джерела. На контролі спецслужб були всі викладачі та співробітники університетів, студентська молодь. З цією метою залучалися спеціальні інформатори для збирання “компромату”.

Нагнітання страху в суспільстві, розгортання репресій проти найбільш фахових істориків супроводжувалось утвердженням в історичній науці так званого офіційного погляду на історію України, як невід’ємну частину СРСР. Партійно-радянський апарат вимагав від істориків виключного обслуговування існуючої системи і виправдання поточної

політики партії. Якої б професійної кваліфікації не досяг радянський історик, він був змушений неухильно керуватися комуністичною формулою: “Історія починається з того моменту, коли на неї звертає увагу партія”²⁵. Будь-який історичний, об’єктивний аналіз подій у 1930-х рр. оцінювався радянською владою та її прислужниками як “буржуазний об’єктивізм”, як “сповзання з класових позицій” і “націоналістичні ухили”. Разом з тим радянський режим намагався залучити істориків до партійного апарату для того щоб вони виконували партійне замовлення щодо інтерпретації історії в тому ракурсі, який був йому вигідним. У такий спосіб історики, як й інші гуманітарії, перетворювались на слухняних виконавців волі партійних органів, всіляко відчувувались від правдивих історичних джерел, які давали б змогу зробити науковий аналіз і дати об’єктивну оцінку тієї чи іншої події.

У фондах ЦДАГО України зберігається документ про створення в січні 1928 р. в УСРР спеціальної комісії для обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів. Її основне завдання полягало в оновленні вчительських кадрів та в укомплектуванні педвузів і технікумів вихідцями виключно з незаможних селян та робітників²⁶. Отже, переважній більшості досвідчених навчально-педагогічних кадрів висловлювалось недовір’я, вони не тільки ставали підконтрольними, але й переслідувалися або й взагалі виключалися з наукового та освітнього процесу. Це призводило до профанації освіти, ідеологізації та зниження її рівня.

Ще більш жорсткого характеру набуло ставлення вищого політичного керівництва до наукової інтелігенції, пов’язаної з українознавством, у 1930-х роках, коли на сам термін “українознавство” було накладено табу. Репресії з ідеологічних мотивів набули масового характеру як у Києві, Харкові, так і в інших містах, містечках та сільській місцевості. Як один з яскравих прикладів репресивної політики щодо інтелігенції, причетної до українознавства, можна може бути показовий судовий процес над учасниками “Співки визволення України”, матеріали якого були опубліковані. З архівних документів випливає, що майбутній склад звинувачених по справі СВУ добирався спецслужбами заздалегідь, причому досить упереджено і ретельно: це мали бути люди відомі, причетні до науки й культури, насамперед ті, для яких у суспільній уяві пасувало б тавро “українського буржуазного націоналіста”. Зверталась увага на соціальне походження – то мали бути “діти багатіїв, попів або, принаймні, хоч куркулів”. Бажаною була їх приналежність до колишніх урядових кіл Центральної Ради або заборонених політичних партій. Ці критерії були важливими для влади, адже процес мав бути пропагандистським, а образ ворога – безсумнівним тобто відповідати всім його складникам²⁷.

Під жорстку критику, переслідування та репресії з боку компартійного керівництва найчастіше потрапляли вчені-гуманітарії, особливо із

старої генерації. Зокрема, в доносі на академіка А. Кримського під назвою “Класовий ворог на історичному циклі” зазначалося: “Буржуазна історична наука в боротьбі з марксизмом-ленінізмом вживає різних методів: від відкритого наступу критики до заперечення історичної теорії... Одним із найпоштових ворогів марксистсько-ленінської історії на історичному циклі ВУАН є академік Кримський, що й досі стоїть на чолі Комісії Близького Сходу, який й фактично не керує її роботою. Зрозуміло, це ніяк не на користь їй”²⁸. Далі Кримський звинувачувався у тому, що після Жовтневої революції він брав активну участь у “будуванні національної культури”, стоячи на чолі “найреакційніших сил українського шовінізму, що знайшов собі притулок у стінах ВУАН, де розташувався штаб контрреволюційної СВУ”²⁹. У документі чітко викладалися мотиви подальшого ув’язнення академіка, які, власне, стали ідеологічним прикриттям репресивної політики щодо інших науковців.

Архівні документи засвідчують, що наслідки процесу над учасниками “СВУ” були використані для проведення у 1930 р. чистки апарату ВУАН. Багатьох науковців позбавили наукових звань і посад. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1930 р. пропонувала президії ВУАН винести на чергову сесію Академії питання про позбавлення звань академіків Сергія Єфремова і Михайла Слабченка, визначених на головні ролі у справі “СВУ”. Цією ж постановою вище політичне керівництво республіки зобов’язало Матвія Яворського скласти з себе звання академіка за допущення деяких неточностей у викладеній ним автобіографії, а також у зв’язку з наявністю на вченого компрометуючих матеріалів в органах ДПУ³⁰. Пізніше були позбавлені звань професори Воблій і Кримський як “активні класові вороги, лідери націоналістичних угруповань, що зосередилися в Академії на загальній антирадянській платформі”. Професор Кюринець характеризувався як “прихильник буржуазної філософії”, професор Рудницький як “виявлений контрреволюціонер і буржуазний націоналіст”³¹.

Ще у більш складному становищі опинилася українська інтелігенція у середині та другій половині 1930-х рр., коли репресії набули тотального характеру. З архівних документів стає зрозумілим, що репресії проти українознавців були частиною спланованої і організованої тоталітарним режимом кампанії на придушення руху опору, знищення національної пам’яті, деформацію науки і культури. У 1933 р. у Харкові було розгромлено Інститут української культури ім. Багалія. Значну частину співробітників звільнено, однак багатьох заарештовано та заслано. Також припинили свою діяльність Одеська філія Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, потім Дніпропетровський і Ніжинський науково-дослідні історико-філологічні кафедри, що не тільки призвело до обезкровлення української науки, гальмування наукових розробок у галузі українознавства, а й спричинило

тривалу перерву в підготовці нових наукових кадрів для української науки³².

На місці ліквідованих установ, що займалися розвитком українознавчих дисциплін, створювались необхідні владі нові, наприклад Інститут марксизму-ленінізму. Велася безпощадна боротьба за викорінення із усіх сфер суспільного життя всього українського, національного, відбувалось формування так званої “нової радянської людини”. Адміністративне втручання влади в діяльність наукових установ супроводжувалось створенням системи “правильних” і „помилкових” поглядів у науці. Це теж давало більшовикам можливість знаходити виправдання репресивних заходів проти науковців, їх ідеологічне обґрунтування. Особливо шкідливою була ця система для українознавчих дисциплін, у першу чергу для історичної науки. Вироблявся однаковий канон щодо оцінки найважливіших подій і фактів історії України та Росії, відхід від якого розцінювався як ревізія марксизму і контрреволюційні збочення, що кваліфікувалося як кримінальний злочин. До тих, хто звинувачувався в особливих провинах перед радянським режимом, застосовувалась формула “ворог народу”, яка здебільшого означала засудження до вищої міри покарання. Серед зарахованих до категорії “ворогів народу” було немало представників наукової інтелігенції, українознавців, які не мирилися з репресивною політикою радянського режиму, не сприймали більшовицьку ідеологію, стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного й політичного контролю над українським суспільством. Варто зауважити, що судові та спеціальні позасудові органи, будучи підконтрольними партійно-державному керівництву, ухвалювали вироки без адвокатського захисту, часто без слідства, спираючись лише на доноси і безпardonно втручаючись у діяльність наукових установ.

Неважко встановити, що на розвитку українознавства вкрай негативно позначився й голодомор 1932–1933 рр., який збігся в часі із завершенням суцільної колективізації села і призвів до мільйонних людських жертв. Він мав руйнівні наслідки для культурно-духовного життя і психології селянства, що було берегиною національних традицій і моральних цінностей українського народу. Тут важливо звернутися до архівних документів, які визначали політику комуністичної партії і радянської влади щодо селянства. Проголошеному ще в 1920-х рр. гаслу “пролетаризації інтелігенції” цілком відповідало аналогічне гасло “пролетаризації селянства”, яке означало, що стара інтелігенція підлягала перевихованню або й знищенню, а її місце мала зайняти нова, робітничо-селянська інтелігенція. Різниця між робітником фізичної та розумової праці повинна бути знищена³³. Очевидно, не випадково, що вже в перші роки існування радянської влади університети перетворювались в інститути народної освіти, скасовувались усі дипломи, на-

укові ступені, звання, посвідчення про освіту і т. д. Освіта втрачала свою вагу, а фахові знання не бралися до уваги.³⁴ Перевагу отримували люди, які мали партквитки, вони посідали посади директорів установ науки, культури і освіти, ставали судьями, командувачами фронтами тощо. Перевага при вступі до вишів надавалася студентам-комуністам. У ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20, спр. 6870) міститься інформація про погану успішність студентів-комуністів та наведено порівняльну статистику щодо рівня успішності, яка засвідчувала відсутність відмінників, незначну кількість хорошистів та великий відсоток студентів-комуністів, що мали посередній рівень знань.

Отже, у фондах центральних, галузевих та місцевих державних архівів відклався потужний пласт документів, які переконливо засвідчують еволюцію політики більшовиків від часткової підтримки українознавства в умовах українізації до його згортання і заборони у 1930-х рр., коли розгорнулися масові репресії проти будь-яких виявів українського національного руху. Правляча партія насильницькими методами насаджувала свою ідеологію в усіх сферах суспільного життя, насамперед в царині науки, освіти і культури. Основна частина наукової і педагогічної інтелігенції, особливо представники „старої школи”, чий світогляд сформувався задовго до радянської влади, насамперед українознавців були морально або й фізично знищені, а саме українознавство опинилося на узбіччі науки і освіти.

Архівні фонди містять багату та різноманітну джерельну інформацію, яка потребує подальшої актуалізації, повнішого залучення до наукового обігу, що дозволить глибше дослідити особливості розвитку українознавства в УСРР в період 1920–1930-х рр., ґрунтовніше з'ясувати драматичні наслідки масових репресій стосовно українознавців.

¹ Горбань Т. Ю. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 24 с.

² Гоматюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.). – Тернопіль, 2007. – 551 с.

³ Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – Київ, 2006. – 20 с.

⁴ Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2000. – 34 с.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 17, арк. 15.

- ⁶ Там само, оп. 6, спр. 40, арк. 1–1зв.
- ⁷ ВЧК-ГПУ. Документы и материалы. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
- ⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 98.
- ⁹ Там само, оп. 20, спр. 992, арк. 125.
- ¹⁰ Там само, оп. 6, спр. 30, арк. 80.
- ¹¹ Там само, спр. 49, арк. 63.
- ¹² Там само, оп. 16, спр. 1, арк. 178–179.
- ¹³ Там само, оп. 1, спр. 165, арк. 272.
- ¹⁴ Там само, оп. 20, спр. 5487, арк. 102.
- ¹⁵ Там само, спр. 7251, арк. 23–25.
- ¹⁶ Там само, оп. 6, спр. 462, арк. 129.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 18.
- ¹⁸ Там само, оп. 6, спр. 5954.
- ¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 1184.
- ²⁰ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 927, арк. 24.
- ²¹ Там само, спр. 199, арк. 61 зв.
- ²² Там само.
- ²³ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1202, арк. 1.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1020, арк. 60.
- ²⁵ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1944рр.). Збірник документів і матеріалів – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч. 1. – С. 80–81.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 90, арк. 1, 8.
- ²⁷ *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – Київ, 1994. – С. 35.
- ²⁸ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. 257, оп. 7, спр. 1, арк. 1.
- ²⁹ Там само, Ст. 2.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 163.
- ³¹ Там само, арк. 151–152.
- ³² *Гоматюк О. С.* Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Тернопіль, 2007. – С. 434.
- ³³ *Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр). Жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С. 28.
- ³⁴ Там само. – С. 29.

Рассматриваются документы фондов Центральных государственных архивов высших органов власти и управления, а также Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины и общественных объединений как источники для исследования истории украиноведения.

Ключевые слова: архивные фонды; документы; источники; украинизация; интеллигенция; идеологизация украиноведения; политические и карательные репрессии.

The article studies the documents of fonds of Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Associations of Ukraine and Branch State Archives of the Security Service of Ukraine as the sources for researching the history of Ukraine studies.

Keywords: archival fonds; documents; sources; Ukrainization; intelligentsia; ideologization of Ukraine studying; political repressions.

УДК [930.253:394.92](477.51)

Н. М. ЛОБАНОВА*

**ЛИСТУВАННЯ У ДОРАДЯНСЬКИХ ФОНДАХ
ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Проаналізовано листування, що зберігається у фондах особового походження Державного архіву Чернігівської області. Переважна більшість листів – це приватне листування, але в окремих особових фондах зберігається офіційне листування; розглянуто листи побутового, суспільно-політичного, особистого характеру, листи-повідомлення, прохання, подяки, вітання.

Ключові слова: особовий фонд; родинний фонд; листування офіційне; листування приватне; Чернігівська губернія; Полтавська губернія.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається понад 100 особових фондів, 10 з яких – дорадянського періоду. Це – фонди поміщиків Бакуринського П. Я., Свічки Л. М., Силакова М. І., Товстоліса І. І., удови поміщика і цукровозаводчика, проводиря дворянства Новгород-Сіверського повіту Судієнка Й. М., Судієнко О. В., чернігівського цивільного губернатора Бутовича О. П. та Ніжинського міського голови Кушакевича П. Ф., письменника, історика Мордовцева Д. Л., адвоката та громадського діяча Шрага І. Л. і родинний фонд князя та княгині Урусових.

Найбільша група документів, представлена у цих фондах – листування.

Особливу увагу привертають листи дійсного таємного радника князя Куракіна О. Б. Бутовичу О. П. з привітанням останнього в зв'язку з нагородженням орденом княгині Анни 2-го ступеня, повідомленням про побудований у Полтаві монумент на честь перемоги Росії над шведами та з проханням прийняти два естампи з видами цього монумента¹; князя Лобанова-Ростовського Я. з повідомленням про можливий приїзд в Малоросію графа Заводовського П. В., проханням розмістити двох хлопчиків полтавського поміщика Марченка А. І., що хочуть навчатися столярному мистецтву: з проханням надати рекомендації колишньому полоненому, голландському лікарю Яжену, який відбуває на батьківщину²; малоросійського військового губернатора Репніна М. Г. з подякою

* Лобанова Наталія Михайлівна – заступник директора Державного архіву Чернігівської області.

за надане житло під час його перебування в Чернігові; із зауваженнями до дій Чернігівського губернського правління стосовно маєтка тестя Репніна та повідомленням про приїзд на дворянське зібрання; про направлення до Чернігова декоратора для написання декорацій та створення сцени театру; проханням направити до Полтави помічника чернігівського губернського архітектора Медведєва Г.³; Малоросійського єпископа Сильвестра про відмову надати місце при церкві диякону Тарасевичу через невміння читати, незнання арифметики⁴.

Крім того у фонді зберігаються листи Розумовського О., Балашева, Безбородька, Румянцева, Державіна Г., Аракчєєва, Милорадовича, Барклая-де-Толлі М. Бутовичу О. П.⁵

Про особисте життя, свою гру у п'єсі "Наука и женщина" йдеться в листах, надісланих Судієнко О. В. її донькою; про закриття спілки письменників пише син Жорж; присяжний повірений м. Стародуб Успенський М.П. повідомляє її про дійсність векселя Мещерського; поставщик чавунних виробів з м. Новоград-Волинський Пейсах Шлайн звертається з проханням обговорити умови оренди Олександрійського заводу⁶.

Серед кореспондентів Мордовцева – Вороний М. К., Грінченко Б. Д., Грушевський М. С. У листах М. К. Вороного до Д. Л. Мордовцева – думки про необхідність великої реформи українського театру⁷; Б. Грінченко просить надрукувати в Галичині його оповідання "Сагайдачний" та дискутує з приводу написання творів російською мовою, а не українською, в тому числі й Мордовцевим⁸. У цьому фонді найцікавішими є маловідомі листи Грушевського до письменниці Ганни Барвінок (Олександри Михайлівни Куліш) щодо видання творів П. Куліша⁹.

У листах поміщика І. І. Товстоліса йдеться про збирання матеріалів з власного родоводу¹⁰. Зацікавить лист брата Олександри Іванівни Урусової Миколи Івановича Неплюєва до її чоловіка з проханням прийняти в спадок дітям частину землі та лісу біля містечка Охрамієвичі Сосницького повіту Чернігівської губернії та лист селян с. Шалимівка з проханням надати в оренду її приміщення¹¹.

Цікавими є листи й телеграми від присяжного повіреного Сомова В. В. про купівлю фортеці у Левицького-Рогая Г. І.; правління Ніжинського товариства патронату висловлює подяку Павлу Кушакевичу за пожертвування на користь патронату¹². Серед кореспондентів Кушакевича були настоятельниця Ніжинського Введенського дівочого монастиря, яка повідомляла про отриманий дозвіл залишити при монастирі кошти на помилування¹³; піклувальника Київського навчального округу, який писав про оголошення подяки імператора за заслуги на користь народної освіти; ніжинський повітовий предводитель дворянства повідомляв про затвердження Указом Правительствующого Сенату Кушакевича на посаді почесного мирового судді Ніжинського

повіту та про подяку чернігівського губернатора членам Ніжинської повітової переписної комісії (першого загального перепису населення Імперії)¹⁴. Інтерес викликає повідомлення Кушакевича щодо відкриття ремісничого училища імені О. Ф. Кушакевича і промислової школи¹⁵, пожертвування на відкриття та благоустрій жіночої рукодільної школи для вихованок гімназії імені П. І. Кушакевич¹⁶, чищення р. Остер та брукування бруківки і дороги до станції Ніжин¹⁷.

Дослідник може використати листи сотника Ласкового про направлення до Москви бунчукового товариша Сергія Солонини¹⁸; Петра Бакуринського до Миколи І з проханням видати указ про занесення його до губернської родовідної книги дворян¹⁹; генерал-губернатора графа Рум'янцева Малоросійській колегії про призначення полкового писаря Якова Бакуринського полковим суддею²⁰.

Зацікавить листування поміщика Миколи Силакова з Головним управлінням установ імператриці Марії про улаштування його доньки Анни в Інститут благородних дівичь²¹; з рідними та близькими: сином Федором, братом Михайлом, батьком²².

Багатий на листування фонд Іллі Шрага. За більш ніж сорокарічну адвокатську та громадську діяльність у його документах відклалося близько сотні листів. Фондоутворювачу були адресовані листи голови Чернігівського товариства сільського господарства про його співробітництво з журналом "Селянин"²³ та начальника Головного Управління місцями ув'язнення про співробітництво з виданням "Пенітенціарний вісник"²⁴, повідомлення Чернігівської губернської земської управи про обрання Шрага до Всеукраїнської спілки земств, гласним міської думи та членом Музейної ради²⁵, лист члена гуртка товаришів-одномумців В. Д. Кузьмина-Караваєва про надання допомоги колишнім депутатам Державної Думи І та ІІ скликань²⁶.

У фонді зберігаються листи сина Миколи Шрага до редактора газети "Нова рада", в якому критикується стаття редактора "На суд громадянства", що, ймовірно, стосується Шрагів²⁷; одного з кандидатів єврейського національного виборчого комітету в Установчі збори по Чернігівському виборчому округу Марголіну М. Д. про підготовку до виборів²⁸; отамана 2-го українського козацького полку і військового сотника самостійного війська України про організацію в Чернігові сотні і запасної військової частини²⁹.

Унікальною пам'яткою визнано лист голови Української Центральної Ради М. Грушевського і телеграма Скрицького Шрагу І. про перевибори губернських комісарів і прибуття голів губерній на пленарні збори Центральної Ради³⁰.

Серед кореспондентів Іллі Людвіговича були член Чернігівського окружного суду В. Д. Гаврик, М. С. Грушевський, М. Саєнко, донька Олена, М. Шухевич, член ради рівноправ'я жінок М. Чехова³¹. У листі

М. Євфимова йдеться про прохання допомогти “витягнути” Петлюру з Лук’янівки³².

Поряд з офіційними листами у фонді Шрага зберігаються вітальні телеграми Марголіна М. Д., сім’ї Терещенків, селян с. Жукотки Чернігівського повіту у зв’язку з обранням його членом І Державної Думи³³; телеграми Сороки, Волкова, Дорошевського, Дейкуна у зв’язку з 25-річчям його громадської та судової практики³⁴.

Як бачимо, дорадянські фонди особового походження містять численне листування, воно досить інформативне, лексично багате і потребує подальшого вивчення.

¹ Державний архів Чернігівської області, ф. 937, оп. 1, спр. 3.

² Там само, спр. 6.

³ Там само, спр. 7.

⁴ Там само, спр. 4.

⁵ Там само, спр. 5.

⁶ Там само, ф. 958, оп. 1, спр. 1.

⁷ Там само, ф. 1082, оп. 1, спр. 1.

⁸ Там само, спр. 2.

⁹ Там само, спр. 3.

¹⁰ Там само, ф. 676, оп. 1, спр. 19, 21.

¹¹ Там само, ф. 1002, оп. 1, спр. 2.

¹² Там само, ф. 1412, оп. 1, спр. 3.

¹³ Там само, спр. 4.

¹⁴ Там само, спр. 2.

¹⁵ Там само, спр. 10.

¹⁶ Там само, спр. 9.

¹⁷ Там само, спр. 11.

¹⁸ Там само, ф. 675, оп. 1, спр. 7.

¹⁹ Там само, спр. 8.

²⁰ Там само, спр. 15.

²¹ Там само, ф. 988, оп. 1, спр. 25.

²² Там само, спр. 16.

²³ Там само, ф. 1081, оп. 1, спр. 29.

²⁴ Там само, спр. 32 а.

²⁵ Там само, спр. 31.

²⁶ Там само, спр. 9.

²⁷ Там само, спр. 32.

²⁸ Там само, спр. 11.

²⁹ Там само, спр. 18.

³⁰ Там само, спр. 13.

³¹ Там само, спр. 55, 56, 64, 68, 71, 73.

³² Там само, спр. 57.

³³ Там само, спр. 6.

³⁴ Там само, спр. 3.

Проанализирована переписка, которая сохраняется в фондах личного происхождения Государственного архива Черниговской области. Подавляю-

щее большинство писем – это частная переписка, но в отдельных личных фондах хранится официальная; рассмотрены письма бытового, общественно-политического, личного характера, письма-сообщения, просьбы, благодарности, приветствия.

Ключевые слова: личный фонд; семейный фонд; переписка официальная; переписка частная; Черниговская губерния; Полтавская губерния.

The article analyzes the correspondence, stored in the fonds of personal origin of State Archives of Chernihiv Region. The most letters are the private correspondence, but some personal fonds contain the official correspondence. There are considered the household letters, social and political correspondence, private letters, letters of advice, request letters, notes of acknowledgement and congratulations in the article.

Keywords: personal fond; family fond; official correspondence; private correspondence; Chernihiv province; Poltava province.

УДК 930.253(477+438)"1944/1948"

Л. М. ПАСІЧНИК*

ДОЛІ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

(за документами Державного архіву
Кіровоградської області)

Висвітлюється процес переселення етнічних українців з Польщі на територію УРСР у 1944–1946 роках. Відображено керівництво партійними та радянськими органами процесом переселення та реалії облаштування українських родин у складних умовах повоєнного часу на Кіровоградщині.

Ключові слова: переселенці; облаштування; взаєморозрахунки; евакодокументи.

Об’єктивність при вивченні історії та наслідків Другої світової війни допомагає усвідомити справжню ціну вирішення “українського питання”. Воно вирішувалося владними органами з використанням методів, які продукував сталінський репресивний апарат, не обмежуючись територією СРСР, а й поза його кордонами (що змінювали мапу Європи протягом 1939 –1945 років).

9 вересня 1944 р. у Любліні між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення було укладено Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польського – з території УРСР. Українці, які проживали на південно-східних польських територіях: в Любачівському, Лемківському, Замостівському, Білгорайському, Володавському, Грубешівському, Холмському, Красноставському, Ярославському, Томашівському, Перемишльському повітах, мали переселитися в Україну, а в Польщу – поляки та євреї, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року та мешкали в УРСР. Важливо зазначити, що переселення повинно було здійснюватися без силового тиску. Правову основу процесу переселення, передбаченого Угодою, вчені ставлять під сумнів, адже на той час УРСР не була суб’єктом міжнародних правових відносин, СРСР не доручав Україні підписувати договори подібного рівня. Польську сторону представляв тимчасовий носій влади – комітет національного визволення. Зазначена подія призвела до першого виселення українців із земель, що споконвічно ними заселялися. Переселення української національ-

* *Пасічник Лариса Миколаївна* – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

ної меншини, яке мало бути винятково добровільним, відбувалося з застосуванням військової сили. Кульмінаційним моментом польсько-українського конфлікту, переселенсько-депортаційного процесу стала Операція “Вісла”, котра нанесла українству прокомуністичної Польщі непоправних втрат. Символами трагічних сторінок польсько-української історії 1945–1947 років стали село Павлокома, де за одну ніч вбито 366 його мешканців, концтабір Явожно, в якому було ув’язнено 3800 українців, примусове вивезення українців з обжитих земель на північ Польщі.

За словами видатного історика Я. Дашкевича, „капітал ненависті з обох боків зібрався дуже великий і окремої команди з Москви не було потрібно. Вистачило команди з Варшави. Москва, Київ не висловили жодних протестів проти “Вісли”, яка цілком відповідала широко застосованій в Росії політиці етнічних чисток”¹. Через шість десятиліть після проведення сумно відомої акції, 24 квітня 2007 року, було прийнято Ухвалу Сеймика Вармінсько – Мазурського воєводства, в якій охарактеризована злочинна суть дій польської влади щодо українців: “З нинішньої історичної перспективи Акцію “Вісла” як переслідування цивільної людності треба не лише засудити, а й визнати за негідне із найголовнішими людськими та громадянськими правами”².

За даними польських джерел, 482 тис. осіб було вивезено до України наприкінці 1944 р. Серед перших переселенців були і ті, хто добровільно залишив польську територію, потрапивши під вплив агітації про щасливе майбутнє життя на звільненій Україні, можливість національного розвитку, що придушувалася польською владою. Але процес добровільного переселення не набрав масштабності: Радянська Україна була чужою, викликала тривогу сталінська репресивна політика, що позначилася на житті Західної України. Другий етап переселення українців – з вересня по жовтень 1946 р., який передував Акції „Вісла”, мав уже примусовий характер. Людей вивозили поспіхом, були й такі серед переселенців, хто самотужки добирався до нового місця проживання, провівши в дорозі чимало часу. Від’їжджали, маючи те, що встигли зібрати іноді за декілька годин, під дулом автоматів. Підтвердженням цьому є ті факти, що не всі переселенці серед виданих їм евакодокументів мали описи (акти здачі) залишеного майна, не всі також встигли обміняти польські злоті на радянські карбованці.

Радянське керівництво керувало непростим процесом облаштування прибулих. 15 грудня 1944 р. прийнято Постанову РНК УРСР та ЦК КП(б)У “О подготовке к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуированного с территории Польши”. Постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 липня 1945 р. за № 1195 “Об освобождении от обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов, от денежных налогов и от платежей, обязательного окладного страхования

хозяйств, переселенных из Польши” всі переселенці, а також організовані з переселенських господарств колгоспи звільнялися від сплати всіх видів податків на дворічний термін. Якщо переселенці складали більше 50 % членів колгоспів, такі господарства теж звільнялися від всіх виплат на 2 роки³. Постановою РНК УРСР та ЦК КП (б)У від 22 вересня 1945 р. за № 1154 “О возмещении озимых посевов, оставленных в Польше хозяйствами, переселившимися в УССР” передбачалася видача переселенцям продовольчого зерна в розмірі 4-х центнерів за кожний гектар озимих посівів в якості компенсації. Керівництво 11 областей (із 24-х на той час): Одеської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Сталінської (теперішньої Донецької), Ворошиловградської (Луганської), Харківської, Сумської, Полтавської повинно було негайно встановити на основі документальних даних кількість залишених посівів у Польщі та через Уповнаркомзаг по областям забезпечити видачу на місцях із пунктів Заготзерна озимих культур. Звітувати про кількість відпущеного зерна місцева влада повинна була перед РНК УРСР та ЦК КП(б)У кожні 5 днів⁴.

Реальність побудови переселенцями нового життя на “великій Україні”, зруйнованій німецько-фашистськими окупантами, наповнена випробуваннями та поневіряннями. Адже нажите добро, заготовлений зерноматеріал, худоба, реманент були залишені на обійстях, з якими їх власників розділяв тепер державний кордон. Люди, позбавлені необхідного, розпочинали відбудову в складних умовах.

Облаштування сімей переселенців стало серйозним навантаженням для Кіровоградщини, що тільки-но піднімалася з руїн. Матеріальні збитки області за 3 роки окупаційного режиму сягали більше 14 млрд. крб. Протоколи засідань виконавчих комітетів Кіровоградської міської та районних рад депутатів трудящих за 1945–1948 рр. свідчать про прийняття рішень щодо сплати новоприбулим вартості майна, залишеного в Польщі, надання їм кредитів. Так, виконкомом Новоукраїнської районної ради за період з липня по грудень 1945 р. було прийнято рішення про надання 25 особам, переселеним з Польщі по сільрадах району, кредитів на суму 125 тис. крб. для будівництва житла та придбання худоби⁵. У протоколах засідань виконкому Кіровоградської міської ради за серпень – вересень 1946 р. містяться відомості щодо сплати 12 особам вартості майна, залишеного ними в Польщі, та надання одноразової грошової допомоги в 1000 крб. переселенцю Станчаку Г.П., який через тяжкий матеріальний стан не мав можливості сплатити кошти за навчання на курсах бухгалтерів⁶.

У листі заступника начальника Управління при РНК УРСР в справах евакуації та розселення українського і польського населення начальникові сектора розселення при Кіровоградській обласній раді, датованому 26 березня 1946 роком, вказувалося: “...переписка, вскрывающая об-

щий об'єм ходу расселения українського населення, евакуйованного из Польши в Вашу область, должна вестись в секретном порядке³⁷. Взаєморозрахунки з переселенцями в умовах повоєнної відбудови проводилися досить непросто. Якщо переселенець не отримував опису майна, актів, накладних з причин, від нього не залежних або дані документи було втрачено, він мав подати заяву до виконкому райради, довідки від райуповновагу, райфінвідділу про те, що не отримував допомоги сільгосппродуктами та майном. Після ретельної перевірки в кожному окремому випадку документи направлялися до сектора розселення при обласній раді, звідти – до Управління у справах евакуації в м. Києві, потім – на місце виселення. При такій схемі стає зрозумілим становище сім'ї з 5–6 осіб у очікуванні можливості отримати взаєморозрахунок. Інформації райвиконкомів, довідки про господарчо-побутове облаштування сімей переселенців за 1945–1946 рр., підписані представником облради та обкому КП(б)У, райради, а також головою сільради, розкривають картину пристосування переселенців до непростих умов та опікування місцевої влади вирішенням їх проблем.

Так, з виділених за планом РНК УРСР на облаштування сімей переселенців 50 тис. шт. цегли Знаменський район за станом на 1 червня 1946 р. отримав 10 тис., солі з 140 тис. тонн – 3 центнера, на Бобринецький район було виділено продуктової зернової позики 33,10 кг, олії 20 кг, зошитів 70 шт., майок 10 шт. Дані по Новопраському району свідчать, що станом на 25 червня 1946 р. з 47 родин переселенців, котрі надали описи залишеного в Польщі майна, розрахунок отримали 7 родин, в Устинівському районі з 310 сімей переселенців лише 118 забезпечені житлом та отримали розрахунок, в Бобринецькому районі з 49 сімей переселенців, що надали описи залишеного майна, 46 отримали розрахунок за залишені посіви⁸.

Слід згадати і про несприятливі умови 1946 р., коли літо за попередні 50 років було найбільш засушливим. Виконавчим комітетом Новгородківської районної ради в березні – квітні 1947 р. приймалися рішення про додаткові заходи з надання допомоги харчуванням населенню району, що потерпіло через неврожайний рік; передбачалася організація пунктів щоденного одноразового харчування по сільрадам району, а також розширення райспоживспількою мережі їдалень з мінімальною нормою продуктів⁹. Голод 1946–1947 років, який утаємничувався і офіційно озвучувався як післявоєнні труднощі, ускладнював становище переселенців, а надто тих, хто не був членом колгоспу.

Протягом тривалого часу гостро стояла проблема забезпечення приїжджих житлом. В об'єднаному рішенні виконкому Кіровоградської міської ради та бюро міського комітету КП(б)У від 14 серпня 1946 р. вказувалося на необхідність забезпечення житлом переселенські сім'ї, а також на те, що є родини, які мають бажання одержати земельні ділян-

ки для будівництва, але через недостатню роботу комунвідділу нічого не зроблено в цьому напрямку.¹⁰ У довідках про господарчо-побутове облаштування переселенців, складених в районах області, міститься інформація про те, якими були нові оселі у переселенців. “В предоставленном жилье надо открыть 2 замурованных окна и застеклить их, поставить колонны в сенях для подпорки потолка”, “...отведенный дом является старым, с поврежденной крышей, он не соответствует стоимости дома, сданного по описи”, “Решение райисполкома о предоставлении дома переселенцам было еще 5 месяцев назад. Но это решение не было доведено до председателя сельсовета, и выполнением его никто не интересовался. Семье остро необходимо жилье” (Великовисківський район)¹¹. “Дом без окон (т.е. не застеклены). Обада у переселенцев на то, что предоставили дом, не очищенный от порослят и телят, которые там находились.”, “В комнате в 25 кв. м. – две семьи переселенцев” (Устинівський район)¹². “Четверо переселенцев выстроили жилые помещения (полуземлянки) по 15 кв.м. Шахта помогла строительным материалом” (м. Олександрія Олександрійського району).

Серед типових проблем переселенців на нових місцях проживання слід виділити: проведення взаєморозрахунків, отримання житла, присадибних ділянок (іноді їх наділяли на значній відстані від населених пунктів), палива, продуктової допомоги, одягу (майже всі діти шкільного віку мали в ньому потребу), взаємовідносини з владою та місцевим населенням.

За словами переселенки з Краківського воєводства до Компаніївського району М. Гунчак, її землякам було тяжко і від того, що місцеве населення не завжди добре сприймало нових сусідів, не було можливості помолитися в церкві, навідатися до могил померлих рідних. Нерідко присутність переселенців, яких “доселяли” в хати колгоспників (іноді в будинку проживало по 7–9 чоловік), викликала у місцевих жителів негативні емоції. Образи, неприязнь – це все траплялося в стосунках між переселенцями та селянами. В Устинівському районі жителі одного із сіл заборонили переселенцям брати воду з загальної криниці. В Бобринецькому районі господар будинку, частину якого займала сім’я переселенців, вимагав щомісячної сплати в 100 карбованців. Нерідко керівництво колгоспів, сільрад проявляло бездіяльність у вирішенні нагальних потреб переселенців, допускаючи образи на їх адресу (їх називали бандитами, навіть американцями). Зрозумілим в цих умовах є слова переселенців, які містилися в скарзі до київського керівництва в справах переселення: “Враження, що прибули відбувати примусові роботи”¹³.

Переселенці, потрапивши в складні умови, намагалися покинути Кіровоградщину та повернутися на Західну Україну. Так, станом на 1 грудня 1945 р. з 207 сімей, прибулих до Піщанобрідського району,

виїхало – 64 (з них 3 родини отримали офіційний дозвіл). В Новоукраїнському районі в 1946–1947 роках з 162 сімей переселенців залишилося – 9. Покинувши Кіровоградську область самовільно, переселенці залишали свої евакодокументи в сільрадах, колгоспах. Ті, хто не був членом колгоспу, залишали на місці належне їм майно: коней, візки, реманент, тим самим вдруге позбавляючись господарства. В документах обласного переселенського відділу є відомості про осіб, евакуйованих у 1945 р. з Люблінського воєводства в Херсонську область, які самовільно виїхали в Рівненську область, а звідти були вже вивезені на Кіровоградщину.

Репресивні методи в політиці Польщі щодо українського населення, які підтримувалися радянським керівництвом, вписали трагічні сторінки в людські долі. Офіційна риторика, що звучала в другій половині 40-х років щодо переселення українського населення на Північ Польщі та УРСР, аніскільки не відбивала тогочасних реалій життя, що назажди залишилися у спогадах старшого покоління переселенців.

¹ Я. Дашкевич. Подзвінне операції “Вісла”. www.ukrhistoria.at.atu.25-1-0-627.

² Д. Павличко. “Акція “Вісла”. “Літературна Україна”. – 2007. – 10 травня, стор. 7.

³ Держархів Кіровоградської обл., Ф. Р-2860, оп. 1, спр. 289, арк. 210.

⁴ Там само, спр. 292, арк. 142.

⁵ Там само, Ф. Р-308, оп. 1, спр. 56, арк. 16–18, 34, 42, 67.

⁶ Там само, Ф. Р-252, оп. 4, спр. 50, арк. 206, 246.

⁷ Там само, Ф. Р-6639, оп. 1, спр. 7, арк. 14.

⁸ Там само, спр. 4, арк. 15.

⁹ Там само, Ф. Р-268, оп. 3, спр. 15, арк. 108, 146.

¹⁰ Там само, Ф. Р-242, оп. 4, спр. 50, арк. 275.

¹¹ Там само, Ф. Р-6639, оп. 1, спр. 5, арк. 36.

¹² Там само, спр. 10, арк. 42.

¹³ Там само, спр. 57, арк. 53.

Освещается процесс переселения этнических украинцев с территории Польши в СССР в 1944–1946 годах. Отображено руководство партийных и советских органов процессом переселения и реалии обустройства украинских семей в сложных условиях послевоенного времени на Кировоградщине.

Ключевые слова: переселенцы; обустройство; взаиморасчеты; эвакодокументы.

The article highlights the immigration of ethnical Ukrainians to the USSR from Poland in 1944-46. It is shown the Party's and Soviet bodies management the process of immigration and arrangement of Ukrainian families in Kirovograd Region in the post-war period in the article.

Keywords: immigrants; arrangement; mutual payments; evacuation documents.

УДК [651.4/.9:342.51](477)

С. В. СЕЛЬЧЕНКОВА*

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЛОВОДСТВА В ОРГАНАХ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Висвітлено зміст нової Інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади.

Ключові слова: діловодство; служба діловодства; документування управління інформації; документообіг; організація документів у діловодстві.

Адміністративна реформа, що здійснюється в Україні, спрямована на вдосконалення процесів державного управління, підвищення його ефективності. Невід'ємною частиною реформи, на наш погляд, має стати документальне забезпечення органів виконавчої влади різного рівня, оскільки стан діловодства характеризує стиль роботи апарату управління, а правильна організація діловодних процесів безпосередньо впливає на економічні результати та ефективність їх діяльності. У ході реформи на загальнодержавному рівні необхідно встановити єдині принципи уніфікації й стандартизації документування інформації, а також єдині підходи щодо організації роботи з документами. Це сприятиме кращій взаємодії органів виконавчої влади, особливо в умовах росту обсягів документації та впровадження електронного документообігу.

Нормативне регулювання діловодства в органах виконавчої влади має забезпечити постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242, “Про затвердження Інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” (далі – Інструкція), підготовлена Державною архівною службою України (далі – Укрдержархів). У зв'язку з цим втратила чинність постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.1997 № 1153 “Про затвердження Примірної інструкції з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади”.

Інструкцію розроблено відповідно до статті 24 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”¹ з метою удосконалення, підвищення ефективності документального забезпечення

* Сельченкова Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, директор департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку Національного архівного фонду Державної архівної служби України.

управління. Вона встановлює загальні вимоги щодо функціонування служб діловодства, документування управлінської інформації та організації роботи з документами в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади (далі – установи).

Інструкція не містить суттєвих змін і новацій у вітчизняній традиції організації діловодства. Водночас деякі положення в Інструкції уточнено, удосконалено і конкретизовано у зв'язку із змінами в законодавстві, впровадженням стандарту ДСТУ 4163-2003 “Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів”² (далі – ДСТУ 4163-2003) та сучасної комп'ютерної і організаційної техніки.

Нова Інструкція є типовою. Разом з цим Інструкція не відмінює необхідності розроблення в установах власних інструкцій з діловодства, зокрема у п. 3 зазначено, що установи організовують діловодство на підставі власних інструкцій з діловодства, що розробляються на підставі цієї Інструкції, а також регламентів та національних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію. Отже, установам під час підготовки власних інструкцій з діловодства дається можливість вибору різних підходів щодо організації роботи з документами в межах, визначених Інструкцією. Наприклад, Інструкція передбачає можливість вибору установою форм організації діловодства (централізована, змішана), форм реєстрації документів (журнальна, карткова, автоматизована), а також запровадження реєстраційних індексів, класифікаційних довідників, бланків, виготовлених друкарським способом або за допомогою комп'ютерної техніки.

Інструкцією з діловодства в установі встановлюються: порядок обліку бланків; перелік документів, які підлягають скріпленню гербовою печаткою; перелік документів, що підлягають затвердженню; порядок проходження документів в установі; особливості організації електронного документообігу; принцип формування та місце поточного зберігання справ (централізоване – у службі діловодства або децентралізоване – в структурних підрозділах установи) тощо.

Відповідно до зазначеної вище постанови Кабінету Міністрів України установи зобов'язані у тримісячний термін розробити власні інструкції з діловодства та типові інструкції з діловодства для однорідних за характером діяльності установ певної галузі (сфери діяльності).

Інструкції з діловодства установ погоджуються державними архівами, а типові інструкції – Укрдержархівом.

Структура Інструкції у порівнянні з Примірною інструкцією з діловодства 1997 р. має низку відмінностей, в основному технічного і редакційного характеру. Загальний обсяг Інструкції збільшено, а кількість розділів скорочено за рахунок оптимізації і перетворення розділів і підрозділів.

Інструкція логічно структурована і складається з п'яти розділів, має 21 додаток.

У розділі “Загальні положення” Інструкції зазначено її призначення.

Положення Інструкції поширюються на організацію роботи з документами незалежно від способу фіксації та відтворення інформації, включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік і контроль за виконанням, що здійснюються за допомогою програмно-технічних комплексів. Технології автоматизованого опрацювання документної інформації в установах повинні відповідати вимогам інструкції з діловодства установи.

Разом з цим в Інструкції не висвітлюються питання роботи з електронними документами та електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису.

Порядок впровадження юридично значимого електронного документообігу буде визначатися окремим нормативно-правовим актом. Тому в тексті Інструкції застосовується поняття “документ в електронній формі” – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних без електронного цифрового підпису (в сканованій формі). Це зумовлено тим, що відповідно до Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг”³ електронним документом визнається документ, засвідчений електронним цифровим підписом. Тобто в Інструкції розмежовано два поняття: “електронний документ” та “документ в електронній формі”.

Інструкція не поширюється на організацію діловодства, що містить інформацію з обмеженим доступом, а також за зверненнями громадян та запитам на публічну інформацію. Специфіка роботи із зазначеною документацією визначається іншими нормативно-правовими актами.

До сфери регулювання в новій Інструкції віднесено всю документацію, що створюється і використовується в управлінській діяльності. В Інструкції зазначено, що перелік класів управлінської документації визначається Державним класифікатором управлінської документації (ДКУД)⁴. Домінуючою серед цих класів є організаційно-розпорядча документація (ОРД) – документація, що забезпечує організацію процесів управління та управлінської праці. За допомогою ОРД документуються дії установ під час виконання всіх управлінських функцій на будь-якому рівні управління й у всіх галузях (сферах діяльності). Тому вимоги до підготовки документів (склад реквізитів, порядок їх оформлення і розташування), закріплені в новій Інструкції, розповсюджуються лише на ОРД.

Стосовно документів інших підсистем управлінської документації (планової, фінансової, звітно-статистичної, первинно-облікової, бухгалтерсько-облікової тощо) Інструкція встановляє лише вимоги щодо організації роботи з документами, включаючи їх реєстрацію, облік,

контроль виконання, зберігання. Питання оформлення цих документів знаходиться поза сферою регулювання Інструкції.

Інструкцією передбачено відповідальність керівництва установи, керівників структурних підрозділів та працівників установи за порядок організації діловодства, а також визначено загальні вимоги щодо організації роботи служб діловодства та їх функціональні обов'язки.

Важливою є нова норма, що зобов'язує служби діловодства центральних органів виконавчої влади, інших центральних органів та установ, що мають мережу підвідомчих установ, розробляти типові інструкції з діловодства, типові (примірні) номенклатури справ для однорідних за характером діяльності установ, що належать до сфери їх управління, відомчі (галузеві) переліки документів зі строками зберігання та погоджувати ці документи із Укрдержархівом. Це забезпечить вирішення проблеми повільної підготовки типових (примірних) номенклатур справ, відомчих (галузевих) переліків службових документів зі строками їх зберігання, уніфікацію та збереження документації, що створюється в певній галузі чи сфері діяльності.

У другому розділі *“Документування управлінської інформації”* Інструкції регламентовано процеси документування управлінської діяльності: вимоги до створення документів та бланків, оформлення реквізитів документів, складання окремих видів документів, підготовку та оформлення документів до засідань колегіальних органів, оформлення документів про відрядження.

З часу прийняття Примірної інструкції з діловодства 1997 р., змінився статус стандартів. Відповідно до Закону України *“Про стандартизацію”*²⁵, стандарти застосовуються на добровільних засадах, якщо інше не встановлено законодавством.

Інструкція встановлює, що *“під час підготовки організаційно-розпорядчих документів працівники установ оформляють документи з урахуванням вимог ДСТУ 4163-2003”*. Посилання на стандарт в Інструкції робить обов'язковим його дотримання для установ, на які поширюється дія Інструкції. Тому установам, які раніше не дотримувалися вимог ДСТУ 4163-2003, необхідно привести роботу з приведення всієї документації (у тому числі і локальних нормативно-правових актів) відповідно до вимог, встановлених стандартом і Інструкцією.

Вимоги щодо оформлення реквізитів в Інструкції в основному відповідають ДСТУ 4163-2003, проте окремим реквізітам було надано більш широке трактування, а деякі з них конкретизовано і уточнено, зокрема:

– розмежовано поняття *“реєстраційний номер документа”* і *“реєстраційний індекс документа”* як такі, що досить часто плутають. Реєстраційний номер – це порядковий номер, який присвоюють документу під час реєстрації, а реєстраційний індекс – умовне позначення, яке

надається документам під час реєстрації, і який складається з реєстраційного номера та доповнюється індексом за номенклатурою структурних підрозділів, кореспондентів, посадових осіб, виконавців, питань діяльності тощо;

- визначено вимоги до порядку розташування реєстраційного індексу та його складових частин для вхідних і вихідних документів;

- означено порядок застосування та розміщення штрих-коду у разі застосування автоматизованої системи реєстрації для вихідних та вхідних документів;

- передбачено два формати написання дати: цифровий – 20.09.2011 і словесно-цифровий – 02 грудня 2011 року (з проставлянням нуля в позначенні дня місяця, якщо він містить одну цифру). ДСТУ 4163-2003, як відомо, дає ще один формат дати: 2011.07.05. У текстах нормативно-правових актів та посиланнях на них і документах, що містять відомості фінансового характеру, застосовується словесно-цифровий спосіб зазначення дат. Дозволяється вживати слово “рік” у скороченому варіанті “р.”, наприклад: 30 листопада 2011 р.;

- визначено та розширено правила оформлення і структурного поділу текстів організаційно-розпорядчих документів, зокрема дозволяється в окремих випадках застосовувати наскрізну нумерацію пунктів у складних документах, об’єднання пунктів у глави;

- розглянуто три можливі види додатків з відповідним описом їх оформлення: додатки, що затверджуються або вводяться в дію розпорядчими документами (інструкції, положення, правила тощо); додатки, що пояснюють або доповнюють зміст основного документа; додатки, що надсилаються із супровідним листом).

- чіткіше визначено порядок оформлення копій документів, у тому числі відпусків – копій вихідних документів, що залишаються у справах установи;

- заборонено застосування факсимільного відтворення підпису посадової особи на організаційно-розпорядчих, фінансових, бухгалтерських документах за допомогою механічного або іншого копіювання;

- визначено вимоги щодо розташування печатки на документах, зокрема печатка не повинна охоплювати підпис посадової особи.

Уперше в нормативно-правовому акті встановлено вимоги щодо складання окремих видів документів (різних видів наказів, протоколів, службових листів). Це сприятиме запровадженню єдиних підходів щодо підготовки та оформлення основних управлінських документів.

Під час визначення вимог до оформлення документів про відрядження та порядку ведення особових справ державних службовців в органах виконавчої влади враховані чинні у відповідній сфері нормативно-правові акти.

В Інструкції зазначено, що накази про відрядження відносяться до наказів з особового вкладу (з кадрових питань), тому їх підготовку, реєстрацію здійснюють кадрові служби. Ця норма дозволить уникнути суперечок між службами діловодства і кадровими службами стосовно того, на яку з цих служб покладається функція оформлення документів з відряджень.

У третьому розділі “*Організація документообігу та виконання документів*” Інструкції визначено вимоги щодо організації документообігу та виконання документів, зокрема запропоновано шляхи раціоналізації документообігу в установі та порядок обліку обсягу документообігу. Означено етапи документообігу: приймання та первинне опрацювання документів, що надходять до установи, попередній розгляд документів, реєстрація документів, організація проходження документів та їх виконання, організація контролю за виконанням документів, порядок опрацювання та надсилання вихідних документів.

Інструкція відбиває аспекти взаємозв’язку в організації паперового та електронного діловодства, підкреслюючи їх єдині організаційні та правові засади опрацювання і функціонування.

В Інструкції зазначено, що документи реєструються в межах груп залежно від назви виду, автора і змісту. Наприклад, окремо реєструються:

закони України, акти і кореспонденція Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, запити і звернення народних депутатів України та депутатів місцевих рад, що надійшли до установи;

накази (розпорядження) установи з основної діяльності;

накази з адміністративно-господарських питань;

накази (розпорядження) з особового складу (відповідно до їх видів та строків зберігання);

рішення колегії;

акти ревізій фінансово-господарської діяльності;

бухгалтерські документи;

заявки на матеріально-технічне постачання;

службове листування;

звернення громадян;

інформаційні запити на інформацію.

Визначено порядок реєстрації факсограм і документів в електронній формі, зокрема їх слід обліковувати окремо, оскільки факсограми і документи в електронній формі (без електронного цифрового підпису) не мають юридичної сили, а розглядаються як засіб оперативного передавання інформації, і слідом за ними адресатам має бути направлено оригінал документа.

Враховано положення прийнятого Закону України “Про доступ до публічної інформації”⁶, зокрема запити про надання публічної інформації реєструються окремо і підлягають обов’язковому контролю (у додатку до Інструкції зазначено строки виконання запитів на публічну інформацію).

В Інструкції більш детально висвітлені питання контролю за виконанням документів. Так, типові строки виконання документів, встановлені нормативно-правовими актами, наводяться у окремому додатку.

Визначено такі нові норми щодо строків виконання документів:

– якщо завдання потребує термінового виконання, обов’язково зазначається конкретний кінцевий строк виконання (у Примірній інструкції з діловодства 1997 р. позначка “терміново” означала, що документ виконуються протягом 7 робочих днів);

– співвиконавці повинні подавати пропозиції головному виконавцю протягом першої половини строку, відведеного на виконання доручення, завдання.

В Інструкції встановлено порядок передавання документів на виконання, та організації їх виконання, а також відповідальність виконавців за підготовку документів. В Інструкції визначено порядок виконання документа, який передбачає: збирання та опрацювання необхідної інформації, підготовку проекту документа, його оформлення, узгодження, подання до підписання (затвердження) керівництвом установи (структурного підрозділу) і, за необхідності, – підготовку для пересилання адресату. Встановлена норма щодо подання документа виконавцем на підпис керівництву установи або структурного підрозділу разом із документами, на підставі яких його було складено.

У четвертому розділі “*Організація документів у діловодстві*” розглянуто питання формування службою діловодства документаційного фонду установи шляхом складання номенклатур справ, формування та оформлення справ, забезпечення їх збереженості та обліку.

Детально висвітлено порядок підготовки, оформлення, погодження та затвердження номенклатур справ та їх ведення протягом діловодного року. Визначено, що номенклатура справ структурного підрозділу розробляється (не пізніше 15 листопада поточного року) посадовою особою, відповідальною за діловодство у структурному підрозділі, на підставі вивчення документів з усіх питань його діяльності із залученням фахівців. Сформульовано вимоги щодо заповнення граф номенклатури справ, зокрема до складання заголовків.

У підрозділі “*Формування справ*” є деякі уточнення щодо формування наказів, зокрема накази (розпорядження) з основної діяльності, з адміністративно-господарських питань, з особового складу групуються у різні справи. Накази з особового складу групуються відповідно до їх видів та строків зберігання.

У п'ятому розділі *“Порядок підготовки справ до передавання на архівне зберігання”* визначено комплекс робіт, що виконує установа з метою підготовки документів на зберігання або знищення. Розглянуто порядок проведення експертизи цінності документів, складання описів справ, оформлення справ та їх передавання до архіву установи. Зазначені питання викладено стисло з урахуванням вимог Правил роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, затверджених наказом Державного комітету архівів України від 16.03.2001 № 16 (зі змінами) та зареєстрованих в Міністерстві юстиції України від 08.05.2001 № 407/5598.

У новій Інструкції змінено додатки – їх кількість зменшилася з 24 до 21, деякі додатки були актуалізовані і замінені новими, а саме:

- вимоги до оформлення документів, що виготовляються за допомогою комп'ютерної техніки;
- звіт про обсяг документообігу;
- перелік документів із зазначенням строків виконання, що встановлені законодавством.

Дотримання положень Інструкції забезпечить послідовність та неухильність виконання вимог нормативно-правового регулювання в сфері діловодства, дозволить уніфікувати процеси документування управлінської діяльності та дасть змогу підвищити ефективність і результативність прийняття управлінських рішень.

Разом з тим в Інструкції не вдалося унормувати деякі принципові питання.

У проекті Інструкції з врахуванням пропозицій діловодних служб центральних органів виконавчої влади пропонувалося виокремлення служб діловодства в самостійні структурні підрозділи та їх підпорядкування безпосередньо керівнику або заступнику керівника установи відповідно до розподілу функціональних обов'язків. Запропонована норма відповідає вимогам національних стандартів *“Керування документаційними процесами”* (ДСТУ 4423-1:2005⁷ та ДСТУ 4423-2:2005⁸), які є перекладом міжнародного стандарту *“Records management”* (ISO/TR 15489-1:2001, MOD та ISO/TR 15489-2:2001, MOD). На підставі цих стандартів *“політику керування документаційними процесами приймає вищий рівень керівництва організації”* (п. 6.2 ДСТУ 4423-1:2005), *“на вище керівництво організації покладається найвищий рівень відповідальності за забезпечення розроблення та впровадження програми керування документаційними процесами”* (п. 2.3.2 ДСТУ 4423-2:2005) і була спрямована на підвищення статусу служб діловодства.

На жаль, положення про самостійність служб діловодства було відхилене на підставі висновку Мін'юсту..

Ми вважаємо, що це крок назад. Так, ще за радянських часів у 1975 році було впроваджено Єдину державну систему діловодства (ЄДСД)⁹,

а в 1988 році – Єдину державну систему документаційного забезпечення управління (ЄДСДЗУ)¹⁰, на підставі яких функцію організації діловодства було покладено на спеціальну службу на правах самостійного структурного підрозділу, підпорядкованого безпосередньо керівнику установи (п. 5.1.1. ЄДСДЗУ). Проте з розпадом СРСР ЄДСДЗУ втратила чинність

Для врегулювання питань організації діловодства та поновлення статусу служб діловодства Держкомархівом було підготовлено проект Закону України “Про діловодство” (2007 р.). Утім на той час не вдалося законодавчо врегулювати процеси організації діловодства в масштабах країни. Підготовлений законопроект було знято з контролю Кабінетом Міністрів України на підставі висновку Мін’юсту.

Нині у більшості органів виконавчої влади служби діловодства не є самостійними підрозділами, їх входження до інших структурних підрозділів, насамперед адміністративно-господарських департаментів (управлінь), негативно впливає на організацію діловодства в установах, принижує їх статус. В останні роки в центральних органах виконавчої влади погіршився стан діловодства та архівної справи, що негативно вплинуло на якість формування Національного архівного фонду.

У нових умовах Державній архівній службі, яка забезпечує реалізацію державної політики у сфері архівної справи, діловодства, необхідно вжити заходів щодо:

установлення єдиних уніфікованих правил і методів організації діловодства в установах незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості та форми власності;

моніторингу і контролю за дотриманням правил і норм міжвідомчого документообігу, за процесами документостворення й обсягами документообігу;

науково-методичної роботи в галузі діловодства та запровадження найбільш раціональних методів роботи з документами в установах усіх форм власності;

формування документальних фондів установ та забезпечення їх збереженості;

встановлення строків зберігання документів шляхом підготовки типових та відомчих (галузевих) переліків документів;

дотримання законодавчо встановлених положень про доступ до документів установ;

участі в розробках, пов’язаних із впровадження електронного документообігу.

¹ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 3.12.2001 № 3814 –XII // Відом. Верховної Ради України. – 1994.– № 15.– Ст. 86.

² Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів (ДСТУ 4163-2003) / Держспоживстандарт України. – 2003. – 22 с.

³ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // Відом. Верховної Ради. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

⁴ Державний класифікатор управлінської документації (ДК 010-98). – К.: Держстандарт України, 1999. – 50 с.

⁵ Про стандартизацію: Закону України від 17. 05. № 2408-III // Відом. Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – ст. 145.

⁶ Про доступ до публічної інформації: Закону України від 13.01.2011 № 2939-VI.

⁷ Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Частина 1. Основні положення (ISO 15489-1: 2001, MOD) (ДСТУ 4423-1: 2005) / Держспоживстандарт України. – 2007. – 28 с.

⁸ Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Частина 2. Настанови (ISO/TR 15489-2: 2001, MOD) (ДСТУ 4423-2: 2005) / Держспоживстандарт України. – 2007. – 44 с.

⁹ Единая государственная система делопроизводства (Основные положения) / Главархив СССР. Госкомтруд СССР. Госстандарт СССР. Министерство приборостроения, средств автоматизации и систем управления. – 1975. – 123 с.

¹⁰ Единая государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения. Одобрено коллегией Главархива СССР 27.04.88, приказ Главархива СССР от 25.05.88, №33 / Главархив СССР. ВНИИДАД – М. 1991. – 76 с.

Освещено содержание новой Инструкции по делопроизводству в центральных органах исполнительной власти, Совете министров Автономной Республики Крым, местных органах исполнительной власти.

Ключевые слова: делопроизводство; служба делопроизводства; документирование управленческой информации; документооборот; организация документов в делопроизводстве.

The article describes the contents of new Regulations on record-keeping for the central bodies of executive power, Council of Ministers of Autonomous Republic of Crimea and local bodies of executive power.

Keywords: record-keeping; record-keeping service; the documenting of managerial information; workflow; the organizing of documents in record-keeping process.

УДК 930.25(477.53)

В. В. ГУДИМ*

ІЗ ДОСВІДУ РОБОТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ

Розглянуто передумови та основні етапи впровадження системи управління якістю у Державному архіві Полтавської області, а також основні результати впровадження інноваційного процесу.

Ключові слова: система управління якістю; задоволення потреб споживачів; методики; політика; цілі у сфері якості.

Українське суспільство не може бути задоволене якістю послуг, що надають органи державної влади, непрозорістю і невизначеністю адміністративних процедур, недостатньою відповідальністю державних службовців, фактами корупції і хабарництва, зволікання і тяганини. Залишається проблемним прогнозування наслідків прийнятих рішень; механізми контролю не набули характеру наскрізного моніторингу, а головне – вчасної запобіжної корекції з метою досягнення результату.

У країнах Європейського Союзу критерії якості надання послуг увійшли в практику на початку 90-х років минулого століття і зафіксовані в урядових постановах. Розроблені Міжнародні стандарти ISO серії 9000 містять набір загальноновизнаних практик, які забезпечують ефективність системи управління якістю (СУЯ) та її спрямованість на реалізацію стратегії. Як свідчить європейський досвід, запровадження процесного підходу, пропонованого стандартом ISO в рамках системи управління якістю, забезпечує процес постійного самовдосконалення інституції, що для нас є як новацією, так і необхідністю. Система управління якістю – це вектор на створення продукту (послуги) із знаком якості, що відповідає очікуванням замовника.

Посилення євроінтеграційних процесів в Україні є одним з головних аспектів впливу системи управління якістю на діяльність органів виконавчої влади. 11 травня 2006 року Кабінет Міністрів України прийняв рішення про запровадження системи управління якістю відповідно до Міжнародних стандартів ISO серії 9000 в органах виконавчої влади України, схваливши відповідну Програму постановою за № 614. І хоча цей нормативний документ втратив чинність згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. № 704, проте упродовж

* Гудим Валентина Володимирівна – заступник директора Державного архіву Полтавської області.

останніх років Державний архів Полтавської області здійснив чималу роботу на цьому важливому напрямку. Отож і виникла потреба розповісти своїм колегам про набутий досвід на шпальтат нашого журналу.

Впровадження Державного стандарту ISO 9001-2000 у Державному архіві Полтавської області було викликане як зовнішньою, так і внутрішньою мотивацією. Найбільш ефективною є внутрішня мотивація, оскільки стандарт використовує загальновизнані принципи та практики успішного управління, а їх застосування дає змогу підвищити загальну ефективність роботи держархіву області, підвищити гнучкість, керованість системою, посилити орієнтацію на задоволення потреб споживача та зменшити неефективні витрати. Наявність сертифіката є знаком якості послуг, що надаються споживачам, додатковою гарантією надійності, професійної компетентності.

Що стосується зовнішньої мотивації, то наявність сертифіката, який підтверджує відповідність системи управління якістю, стає обов'язковою вимогою або одним із критеріїв вибору організації з боку споживачів, а також інвесторів та кредиторів. З точки зору споживача наявність сертифіката є доказом спроможності організації стабільно виконувати прийняті на себе зобов'язання.

Відповідаючи на питання: “Навіщо СУЯ держархіву області?”, ми з впевненістю можемо стверджувати, що її впровадження дозволило нам за три роки вирішити суттєві проблеми, а саме:

- швидше адаптувати працівників до потреб споживачів, оскільки людина починає діяти за інструкціями, які гармонізовані з іншими процесами архівної установи;
- посилити керованість виробничими процесами, можливість управляти ними, їх удосконалювати і тим самим уникнути “неприємних сюрпризів” на кшталт “виконується подвійна робота, оскільки не розподілено чітко відповідальність між працівниками” або “робота виконана невірно, бо до виконавця чітко не доведені вимоги” тощо;
- покращити якість послуг, які надаються споживачам, забезпечити їх стабільний рівень;
- посилити мотивацію та задоволеність персоналу за рахунок кращої організації його роботи;
- інформувати керівництво про виконання всіх процесів, що дає можливість оперативно приймати управлінські рішення.

Для створення системи управління якістю у 2007 році пройдено такі етапи:

1. Проведено обстеження діяльності структурних підрозділів, у рамках якого визначено рівень виконання вимог стандарту ISO 9001-2000 та перелік послуг, що надаються держархівом області, виявлено неузгодженості і дублювання функцій між різними відділами.

2. За підсумками обстеження розроблено заходи з приведення практичної діяльності організації у відповідність до вимог стандарту ISO 9001-2000, призначено уповноважених з питань системи управління якістю в держархіві.

3. Визначено політику у сфері якості – “кодекс законів”, який визначає напрямок діяльності держархіву області. Політика у сфері якості була сформована після визначення стратегічних цілей, оскільки давня мудрість говорить: “Якщо не знаєш, куди треба йти, усі дороги будуть тупиком”.

4. Визначено, узгоджено та затверджено документи системи управління якістю, що описують порядок виконання процесів (методики процесів). Система управління якістю держархіву області охоплює такі основні процеси: процеси управління (відповідальність керівництва; розподіл відповідальності і повноважень); загальні процеси (управління документацією; управління протоколами); процеси забезпечення (управління персоналом); бізнес-процеси (8 методик з основних напрямків діяльності архіву); процеси вимірювання, аналізу та поліпшення (внутрішній аудит; управління невідповідними послугами; управління коригувальними діями; управління запобіжними діями).

5. Проведено внутрішній аудит, у ході якого було оцінено функціонування системи управління якістю та встановлено її відповідність вимогам стандарту.

6. Проведено діагностичний аудит та аналіз за підсумками аудиту побудованої системи управління якістю.

7. Пройдено сертифікацію системи управління якістю в уповноваженому органі (ДП “Полтавастандартметрологія”), за підсумками якої 11 лютого 2008 року Державний архів Полтавської області отримав сертифікат, що підтверджує виконання вимог стандарту ISO 9001-2000.

Отже, система управління якістю держархіву області – це сукупність організаційної структури, документованих методик, процесів та ресурсів, необхідних для загального управління якістю – від планування до надання послуг.

Функціонування СУЯ контролюється шляхом проведення регулярних внутрішніх перевірок (аудитів), які дають матеріал для проведення запобіжних і коригувальних дій, тобто запобігання надання послуг невідповідної якості. Програми аудитів розроблялися з урахуванням статусу і важливості процесів та ділянок, що підлягають аудиту, а також результатів попередніх перевірок. Визначалися критерії, сфера охоплення та методи проведення аудиту. Вибір аудиторів проводився таким чином, щоб вони об’єктивно і неупереджено забезпечували виконання поставлених завдань. Тому керівник аудиторської групи та її члени не здійснювали аудит своєї роботи. Внутрішні аудити проводилися щомісячно відповідно до затвердженої програми. Вони визнача-

ли, не чому виник брак (постфактум), а від чого він може виникнути. Тобто аудит за своєю суттю – це джерело інформації для керівництва установи, яке забезпечує оперативне прийняття рішень. Суть філософії якості в управлінні установою полягає в тому, що краще запобігти, аніж виправляти, робити добре з першого разу, аніж переробляти, постійно вдосконалювати методи та процеси роботи.

Наприклад, аудиторська група проводила перевірку розпорядчої діяльності архіву і встановила, що процедура подання на державну реєстрацію нормативно-правових актів покладена на розробника проекту наказу (за відсутності юридичної служби суб'єкта нормотворення). Одноосібно, без юридичного супроводу розробник не може подавати відповідний розпорядчий акт на реєстрацію до Головного управління юстиції у Полтавській області. На пропозицію аудиторської групи була створена комісія з перегляду нормативно-правових актів (із залученням юриста юридичного відділу апарату облдержадміністрації), яка на своїх засіданнях приймає рішення про подання на державну реєстрацію цих документів. Ця запобіжна дія дала можливість проходити процедуру реєстрації наказів директора держархіву області без зауважень, з юридичним супроводом та у встановлені терміни.

У ході перевірки виконання генеалогічних запитів були виявлені причини, що уповільнюють темпи підготовки довідок генеалогічного характеру, а саме: метричні книги декількох населених пунктів сформовані у справі без внутрішніх описів, через те пошук інформації ускладнювався. Члени аудиторської групи запропонували скласти географічний покажчик до метричних книг, що зберігаються у держархіві області, з тим, аби більш оперативніше задовольняти потреби споживачів. Така робота була запланована і виконана у 2009 році.

З метою оцінки результативності, адекватності і ефективності СУЯ керівництво держархіву області щорічно проводить аналіз її функціонування на колегії. Аналізується також можливість поліпшення і необхідність змін СУЯ, у тому числі політики і цілей в сфері якості. Даними для аналізу є звіти, що надаються керівниками структурних підрозділів спеціалісту з СУЯ для узагальнення. Результати аналізу з боку вищого керівництва оформляються документально у вигляді протоколів. Рішення, прийняті на колегії, реалізуються відповідним наказом директора.

Головним результатом запровадження системи управління якістю у Державному архіві Полтавської області є зміна способу дій та мислення працівників, яке сьогодні спрямоване не лише на формальне виконання посадових обов'язків та поточних завдань, а на прагнення якісно задовольнити очікування споживачів.

Отримання сертифіката є не кінцевим результатом, а лише важливим кроком до постійного самовдосконалення держархіву області як інституції, що орієнтується не тільки на виконання нормативних вимог

до своєї роботи, але й на досягнення найкращого результату у сфері обслуговування споживачів.

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ директора Державного архіву
Полтавської області
14 листопада 2007 року №96

Політика в сфері якості Державного архіву Полтавської області

Державним архівом Полтавської області вирішено встановити, задокументувати, впровадити та підтримувати систему управління якістю відповідно до ДСТУ ISO 9001 та поліпшувати результативність її процесів.

Роль в суспільстві

Державний архів Полтавської області – це установа, яка є вагомим сегментом в інформаційній системі як Полтавщини, так і Української держави, забезпечує ретроспективною інформацією суспільство, органи державного управління та пересічних громадян. Документальні масиви, що зберігаються в держархіві області – це скарбниця історико-культурної пам'яті народу.

Державний архів Полтавської області є інформаційною системою, де застосовуються сучасні технології під час опрацювання, класифікації, зберігання та використання документів. Водночас він є установою державного управління і реалізує державну політику у сфері інформаційних відносин.

Наші цінності

Архівна інформація – це відомості, які підлягають зберігання з огляду на значущість для суспільства, особи та держави, відображають історію духовного та матеріального життя українського народу, мають цінність і є надбанням української нації.

Люди – це інтелектуальна сила. Творчий підхід до роботи кожного члена колективу дає можливість в повній мірі забезпечити громаду Полтавської області, споживачів інших регіонів України та зарубіжних споживачів інформаційними ресурсами. Наші співробітники створюють репутацію та престиж архівної установи.

Послуги – надання відомостей, що містяться в архівних документах, дає змогу в повній мірі задовольнити інформаційні потреби юридичних та фізичних осіб.

Пріоритети діяльності

Формування Національного архівного фонду – комплекс організаційних, методичних і практичних заходів, спрямованих на систематичне поповнення Національного архівного фонду цінними для суспільства архівними документами та вилучення з нього документів, що втратили свою історичну і культурну цінність.

Забезпечення обліку та збереженості документів Національного архівного фонду – визначення і відображення в облікових документах кількості, складу і стану документів в облікових одиницях, створення і дотримання оптимальних умов та режимів зберігання документів з метою підтримання фізико-хімічних характеристик їх матеріальної основи.

Використання інформації Національного архівного фонду – регульоване нормативно-правовими актами ознайомлення з архівними документами, довідковим апаратом архіву, задоволення інформаційних потреб юридичних та фізичних осіб.

Кадрове забезпечення архівних установ – комплекс заходів, спрямованих на підбір кадрів, їх розстановку, підвищення рівня знань та удосконалення професійних навичок.

Рассмотрены предпосылки и основные этапы внедрения системы управления качеством в Государственном архиве Полтавской области, а также основные результаты внедрения инновационного процесса.

Ключевые слова: система управления качеством; удовлетворение запросов потребителей; методики; политика; цели в сфере качества.

The article describes the background and main stages of implementation of System of Management of Quality in the State Archives of Poltava Region and the main results of implementation of innovative process.

Keywords: System of Management of Quality; the meeting of users' requirements; methods; politics; the aims in the field of quality.

УДК 930.25(477.54)

Л. М. ЮДІНА*

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ КОРИСТУВАЧІВ ДОКУМЕНТАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Висвітлено досвід Державного архіву Харківської області з організації та проведення читацької конференції як однієї з форм співпраці з користувачем документами Національного архівного фонду та одного із засобів популяризації архівних документів. Проаналізовано тематику читацьких конференцій, організованих та проведених упродовж 2009–2011 рр.

Ключові слова: архівний документ; користувач; читальний зал; читацька конференція; виставка; держархів області.

Одним із пріоритетних завдань державної архівної установи є інформаційне обслуговування користувачів документами Національного архівного фонду України (далі – користувач) через сектори користування документами – читальні зали. В них користувач ознайомлюється з архівними документами, і у разі потреби з дозволу керівництва архіву може користуватися технічними засобами (портативний комп'ютер, фотоапарат, калькулятор тощо), що полегшують його роботу, за умови, що вони не завдадуть шкоди документам і не заважатимуть іншим користувачам.

Упродовж останніх років спостерігається тенденція до зростання кількості користувачів, які працюють у читальних залах державних архівів. Якщо 2005 р. у Державному архіві Харківської області (далі – держархів області) працювало 360 користувачів (zareєстровано 3 005 відвідувань), то 2010 р. їх кількість збільшилась до 457 (zareєстровано 4 041 відвідування). Упродовж 11 місяців 2011 р. читальний зал держархіву області прийняв 392 користувача, які відвідали його 3 545 разів.

Підвищення попиту на проведення досліджень за архівними документами пояснюється підвищенням інтересу до тем із краєзнавства, історії підприємств та установ, повоєнного періоду, періоду репресій, голодоморів в Україні, а також до матеріалів, що висвітлюють життя і творчість державних та культурних діячів, історію власного роду тощо. Одержана користувачем інформація продукується у збірниках документів, ґрунтовних наукових працях (дисертаціях, монографіях), статтях у

* Юдіна Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Харківської області.

наукових та популярних періодичних виданнях, відтворюється у формі експозицій музеїв, документальних фільмів, теле- та радіопередач, проєктів реставрації у галузі архітектури, прикладного мистецтва тощо.

Під час роботи з документами у читальних залах архіву користувачі мають можливість встановлювати професійні контакти, обмінюватися набутим досвідом або думками з приводу проведення певного дослідження, але у такий спосіб, щоб не заважати іншим користувачам. Ця форма спілкування дещо обмежує ґрунтовне обговорення питань, що стосуються загальної теми, над якою працюють користувачі.

Читацька конференція як одна із форм співпраці з користувачами поширює такі можливості, оскільки сприяє налагодженню більш тісної співпраці як з фахівцями держархіву області, так і між користувачами, які працюють над спорідненими темами. Вона також відіграє позитивну роль у реалізації спільних творчих проєктів, обміні набутим досвідом дослідницької роботи, побудованої на використанні першоджерел – архівних документів; виявленні проблем, з якими стикаються користувачі при проведенні досліджень, визначенні шляхів їх вирішення. Крім того, у ході читацької конференції широко популяризуються архівні документи, що сприяють збагаченню та поглибленню знань з певної тематики.

У держархіві області організацію та проведення читацьких конференцій запроваджено з 2009 р. на виконання наказу Державного комітету архівів України від 13.05.2009 № 75 “З оголошенням рішення колегії Державного комітету архівів України від 23 квітня 2009 р. “Про організацію роботи читальних залів державних архівів”.

Особливістю таких конференцій є те, що до їх роботи залучаються не лише користувачі, котрі працюють у читальних залах держархіву області, а і його співробітники, які виступають з доповідями, повідомленнями, надають поради тощо.

У плановому порядку проведення читацьких конференцій у держархіві області відбувається двічі на рік, що визначено наказом директора держархіву області від 28.09.2009 № 68 “Про проведення читацьких конференцій”. З метою їх організації утворено організаційний комітет із досвідчених фахівців. Більша частина їх працює безпосередньо з користувачами у читальних залах.

Тематика майбутніх читацьких конференцій визначається завчасно, з урахуванням ювілейних дат, що відзначаються на державному рівні поточного року; тему читацької конференції ініціює держархів області. У разі зацікавленості користувачів в обговоренні тем, не передбачених планом роботи держархіву області на певний рік, тематика читацької конференції визначається за їх ініціативою і може бути проведена позапланово або врахована у плануванні роботи держархіву області на подальші роки. З цією метою у держархіві області запроваджено анке-

тування користувачів, у якому передбачено питання щодо визначення тематики майбутніх читацьких конференцій.

Запорукою успіху читацької конференції є детально розроблена програма та тематика виступів, своєчасне інформування зацікавлених установ, організацій та користувачів про її проведення.

Проведенню читацької конференції передують підготовча робота, яка передбачає наступне:

- уточнення теми конференції та дати її проведення;
- підготовка оголошення про її проведення з подальшим його розміщенням на стендах приміщень держархіву області та на власному його веб-сайті у рубриці “Анонси”;
- оформлення офіційних запрошень для користувачів, які займаються дослідженням зазначеної теми;
- обробка заявок на участь у конференції;
- підготовка програми конференції;
- підготовка виставки архівних документів та/або друкованих видань, що працюватиме у рамках конференції.

Перша читацька конференція в держархіві області відбулася 20 листопада 2009 р. Її тема була визначена з урахуванням прийняття Закону України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” та підписанням низки указів Президента України (“Про встановлення Дня пам’яті жертв голодоморів та політичних репресій”, “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні”, “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам’яті жертв Голодомору”) і присвячена питанням вивчення документів, пов’язаних із політичними репресіями та голодоморами в Україні. Конференція викликала жвавий інтерес серед користувачів. У рамках її роботи обговорювалися наступні питання:

- Про роботу Державного архіву Харківської області з виявлення, інформаційного обслуговування та використання документів, які містять інформацію про голод 1932–1933 рр.;
- Геноцид 1932–1933 рр. у нашій пам’яті;
- Про нові надходження документів, що висвітлюють події 1932–1933 рр. на Харківщині;
- Про створення реєстру фондів меморіального характеру;
- Антирадянський спротив українського селянства на сході Харківщини в роки колективізації та Голодомору (1928–1933);
- Голодомор 1932–1933 рр. за документами Держархіву Харківської області;
- Земельна громада – альтернатива колгоспам;
- Про роботу над створенням фільму Сергія Бурковського “Живые” (про голодомор у Валківському районі);
- До питання боротьби з дитячою безпритульністю у Харкові у 20-х рр. ХХ ст.;

- Про використання документів держархіву області для підготовки Харківського тому серії “Реабілітовані історією” та книги пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.;
- “Грецька операція” НКВС СРСР у Харкові: досвід дослідження на базі фондів Державного архіву Харківської області;
- Архівні кримінальні справи громадян, які піддавалися політичним репресіям у 20–30-ті рр. ХХ ст., як джерело біографічних та історико-правових досліджень;
- Діяльність професора О. А. Янати за документами Держархіву Харківської області.

У роботі читацької конференції взяли участь науковці, працівники музейних установ, вчителі історії шкіл районів Харківської області, представники громадських організацій, редакційно-видавнича група Харківського тому серії “Реабілітовані історією” та співробітники держархіву області.

У рамках зазначеної конференції відбулася презентація книги дослідника Віталія Сосницького “Операція “Кулаки”. Книги судеб: 80 лет спустя...” та діяла виставка архівних документів “Харків: трагічні сторінки Голодомору 1932–1933 років”.

2010 р., на виконання наказу Державного комітету архівів України від 18.11.2009 № 196 “Про участь державних архівних установ у відзначенні в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі” та з нагоди 65-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, в держархіві області відбулося 2 читацькі конференції: “Історія храмів Харківщини” та “Велич подвигу народного. До 65-ої річниці завершення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн”.

На конференції, присвяченій історії храмів Харківщини, що відбулася 25 червня 2010 р., обговорювалися такі питання:

- Про огляд метричних книг, що зберігаються в держархіві області;
- Про фонди релігійних установ у складі держархіву області: створення, зміст та використання;
- Про нові дані оформлення Харківського архієрейського дому (перша половина ХІХ ст.);
- Про причини розколу Харківської єпархії;
- Історія церкви – історія людського життя (за архівними документами Казанської церкви, м. Харків);
- Історія Хорошевського Вознесенського дівочого монастиря;
- Про знищення Миколаївського собору: причини, привід, інформаційне забезпечення акції;
- Історія Святодухівської церкви та її останній священик Перцев;
- Спасів Скит і побудова храму на місці аварії царського потягу поблизу ст. Бірки Зміївського повіту (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.ст.);
- Роль Свято-Миколаївського храму у поширенні автокефального руху на Харківщині (ІІ пол. 1920-х років);

Пленарне засідання читачької конференції, присвяченої питанням вивчення документів, пов'язаних із політичними репресіями та голодоморами в Україні.

– Харківські єпархіальні архітектори (1857–1917 роки).

У рамках зазначеної конференції діяла виставка архівних документів “Історія храмів Харківщини”. На виставці було репрезентовано документи з фондів дорадянського періоду (метрична книга Архангело-Михайлівської церкви с. Бабаї Харківського повіту та клірова відомість Петро-Павлівської церкви м. Харків) та радянського періоду, що зберігає держархів області. Серед останніх – документи про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих (1922 р.), про протести прихожан щодо закриття церков, молитовних будинків (1929–1930 рр.), про арешти священників.

У роботі конференції взяли участь співробітники держархіву області, викладачі ВНЗів Харкова, студенти харківських вузів, вчителі шкіл, науковці, священнослужителі, працівники музейних установ та ЗМІ.

На конференції, присвяченій 65-й річниці завершення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, що відбулася 22 жовтня 2010 року, заслухано та обговорено такі доповіді:

- Огляд документів Державного архіву Харківської області, що містять інформацію про партизанський рух на Харківщині;
- Колекція В. О. Рибалова як джерело дослідження історії Великої Вітчизняної війни;
- Аналіз документів фонду Барвінківської управи;

Учасники читачької конференції, присвяченої 65-й річниці завершення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, знайомляться з виставкою архівних документів “Історія Великої Вітчизняної війни крізь призму архівних документів”.

- Розуміння “великої справи” (про роботу Харківської обласної редакції “Книга Пам’яті”);
- Харків періоду 1941–1942 років;
- Кожен народ повинен пишатися своїми героями;
- Жовті списки (грудень 1941 року);
- Нацистська пропаганда в Харківській області (1941–1943 роки);
- Репрезентація теми нацистської окупації в Харківському історичному музеї за матеріалами Державного архіву Харківської області.

У рамках зазначеної конференції діяла виставка архівних документів “Історія Великої Вітчизняної війни крізь призму архівних документів”. Більшу їх частину склали документи про діяльність партизанських загонів та підпільних організацій на території Харківщини.

У роботі конференції взяли участь співробітники держархіву області, студенти харківських вузів, науковці, працівники музейних установ, громадських організацій та ЗМІ.

2011 р. тематика читачьких конференцій визначалася з урахуванням визначних дат та подій, що відзначалися на державному рівні, і стала ідентичною тематиці читачьких конференцій, проведених 2010 року. До того ж, вона реалізувала бажання користувачів знову повер-

нутися до обговорення тем, розглянутих на попередніх читацьких конференціях.

24 червня 2011 р. в держархіві області відбулася читацька конференція на тему: “Харківщина за часів Великої Вітчизняної війни”. У її роботі взяли участь фахівці держархіву області, представники громадських організацій, музейних установ, викладачі та студенти ВНЗів Харкова.

Вони поділилися власними дослідженнями за такими темами:

- Початок тяжких випробувань. Харків та харків’яни на початку війни;
- Історія однієї фотографії (Прапор Перемоги 1945 року) та її автора;
- Військово-політичні передумови операції під Харковом у травні 1942 року;
- Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у Держархіві Харківської області;
- Мала війна з Фінляндією як попередниця великої війни з Німеччиною;
- Підкупаційний Харківський політехнічний інститут (1941–1943 роки);
- Святкові комеморації та пам’ять про Другу світову війну (Харківщина 1943–1985 років);
- Діяльність композитора Валентина Костенка у роки окупації Харкова (1941–1943 роки);
- Огляд переліків документів, виявлених у Державному архів Харківської області, за темами: “Харківщина за часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” та “Харківщина: перші місяці війни”.

У рамках зазначеної конференції діяла виставка архівних документів із фондів держархіву області “Харківщина: перші місяці війни”, яка супроводжувалася цікавою та змістовною розповіддю фахівця держархіву області.

На виставці були представлені копії документів про заходи, що вживалися партійними органами міста й області у перші місяці війни (евакуація населення, промисловості та сільського господарства; створення загонів, підготовка медичних сестер запасу, будівництво оборонних споруджень, організація збору серед населення теплих речей та білизни для Червоної Армії та ін.).

25 листопада 2011 р. відбулася читацька конференція на тему: “З історії християнства Слобожанщини”. В ній взяли участь науковці, працівники бібліотек, музейних установ, редакції монастирської газети “Покровський вісник”, редакційно-видавничої групи з підготовки Харківського тому серії “Реабілітовані історією”, вчителі історії шкіл району Харківської області та співробітники держархіву області.

Цікавими та інформаційно-насиченими виявилися дослідження користувачів, що базувалися на вивченні архівних документів держархіву області. Серед них:

- Старообрядництво Харківщини у 1825–1855-х роках: чисельність, локалізація та склад;
- Святині Слобожанщини;
- З історії храму в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці в сл. Велика Бабка (XVIII – поч. XX ст.);
- З історії Олександрівської церкви у м. Харків (до 120-річчя зведення та освячення храму);
- Історія Свято-Покровського храму с. Безлюдівка (з 1660 року до сьогодні);
- Історія Свято-Вознесенського храму м. Люботин;
- Храм Казанської Божої Матері у м. Харків;
- Охтирська ікона Божої Матері;
- Церкви на Новоселівці (1917–1941 рр.);
- Радянська релігійна політика 1920-х років в Україні за документами Державного архіву Харківської області;
- Релігійно-просвітницька діяльність Харківського єпархіального релігійно-просвітницького Братства Озерянської Божої Матері (початок XX ст.);
- Фонди духовних правлінь Харківського намісництва в Центральному державному історичному архіві, м. Київ: склад, наявність, збереженість;
- Соціальна функція православних монастирів Харківської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- Репресивні аспекти антирелігійної політики 1920–1930-х років в Україні;
- Позбавлення виборчих прав священнослужителів та мирян Богодухівського району Харківської області (1917–1929 роки);
- Використання ГІС-технологій для створення тривимірної віртуальної моделі Миколаївської церкви у м. Харків;

Традиційно у рамках читацької конференції діяла виставка друкованих видань, присвячена історії християнства на Слобожанщині. На ній були репрезентовані видання, що зберігаються у держархіві області. Серед них: Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681–1917. Альбом-каталог, 2007 г.; Харьковская Крестовоздвиженская (Мироносицкая) церковь 1783–1908 гг. / составитель протоиерей Николай Любарский /, серия Православные храмы Слободской Украины, 2007 г.; Татарінов С. Й., Тутова Н. О. Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття. Історичний нарис, 2009 р., Кальченко Т. В. Києво-Юрковецкая Макариевская церковь. Вехи истории на рубеже эпох,

2010 г.; Гавриленко Л. І. Історія про Хорошевський Вознесенський дівочий монастир, 2010 р. та інші.

Вперше в практиці проведення держархівом області читацьких конференцій даний захід завершився екскурсією до святих місць Харківщини, Миколаївської церкви смт Ольшани, побудованої 1753 р., та Михайлівської церкви смт Пересічний, побудованої 1820 р. Ініціатором та організатором заходу виступив директор Харківського приватного музею міської садиби Андрій Парамонов. Учасники конференції оглянули церкви, дізналися багато цікавого про історію їх утворення та відвідали історичний музей смт Пересічне, де оглянули експозиції з історії різних періодів його розвитку.

Найбільш цікаві теми, обговорені у рамках читацьких конференцій, висвітлено на сторінках власного науково-інформаційного вісника держархіву області "Харківський архівіст" 2009 рік, № 2; 2010 рік, № № 1, 2).

Матеріали останньої читацької конференції планується видати окремим збірником.

Численні позитивні відгуки учасників читацьких конференцій про доцільність їх проведення свідчать, що така форма співпраці з користувачами є необхідною та має запроваджуватися й поширюватися в усіх державних архівних установах України.

Освещен опыт Государственного архива Харьковской области по организации и проведению читательской конференции как одной из форм сотрудничества с пользователем документами Национального архивного фонда и одного из способов популяризации архивных документов. Проанализировано тематику читательских конференций, организованных и проведенных в течение 2009–2011 годов.

Ключевые слова: архивный документ; пользователь; читальный зал; читательская конференция; выставка; госархив области.

The article highlights the experience of State Archives of Kharkiv Region on the holding of readers' conference as the form of collaboration with the National Archival Fond users and as the method of popularization of archival documents. It also analyzes the topics of readers conferences held during 2009-2011.

Keywords: archival document; user; readers' hall; readers' conference; exhibition; State archives of Region.

УДК 930.253(477.65)“1871/1916”

В. М. КРИЖАНІВСЬКИЙ*

**ЗАГАЛЬНА КАНЦЕЛЯРІЯ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ
МІСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ У 1871–1916 рр.
(принципи організації роботи, особовий склад)**

Проаналізовано процес становлення роботи загальної канцелярії Єлисаветградської міської думи та управи і досліджено вікові, гендерні та професійні характеристики її працівників.

Ключові слова: міський секретар; бухгалтер; діловод; писар; рахівник; обліковець; канцелярія.

У західноєвропейській та вітчизняній дипломатиці, джерелознавстві з кінця 1960-х рр. посилюється інтерес до вивчення діловодної частини і її штату центральних і місцевих органів управління Х–XVIII ст. як необхідної передумови використання інформативних можливостей історичних джерел¹. Студіювання документів ХІХ – поч. ХХ ст., які стосуються діяльності міських самоврядних органів підросійської України, також вимагає вивчення питань організації діловодства. Першими цю проблему опрацьовували українські архівісти в 1930–1970-х рр., котрі, впорядковуючи залишки відомчих документів, проаналізували структуру канцелярій². Історики, краєзнавці теж долучилися до вивчення питань діяльності самоврядних органів і доповнили їх аналізом кількісного складу писарів та їхнього життєвого рівня³. У той же час процеси формування діловодної частини канцелярії, організації діяльності писарів, рівень їхньої освітньої, фахової підготовки не отримали належного висвітлення в історичній літературі. Спробуємо зробити опис зазначених характеристик на прикладі загальної канцелярії Єлисаветградської міської думи та управи у період 1871–1916 рр.

Згідно з міським положенням 1870 р. у повітовому місті Єлисаветграді в червні 1871 р. відбулися вибори у міську думу. У жовтні–листопаді її депутати формують виконавчу гілку – управу. Паралельно

* Крижанівський Віталій Михайлович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

починає функціонувати загальна канцелярія, яка складалася з канцелярії думи й управи. Однією із важливих ознак становлення міської канцелярської служби 1871–1916 рр. є розробка розгалуженої системи посад з письмових питань. У перших журналах Єлисаветградської міської думи за 1871 рік натрапляємо на поняття “столоначальник” “письмоводитель” та “писар”. При характеристиці посадового розподілу в канцелярії Єлисаветградської міської управи на 1872 рік згадуються також “міський секретар”, “бухгалтер” та власне “писарі”. Останніх мало бути вісім, з них семеро отримувати зарплатню в 300 руб. на рік, а один, який допомагав писати заяви прохачів, – на 100 руб. більше⁴. В інструкції Єлисаветградського міського громадського управління за 1876 р. не фіксуються поняття, які б дозволяли визначити посади письмової частини в канцелярії. У ній лише зазначається, що діловодством у міській думі та управі займається міський секретар, якому підпорядковуються всі службовці канцелярії, котрі відповідають за ту частину, що визначена управою⁵. Повніші відомості подає добре збережена книга № 36 “На запис всього, що стосується служби по міському громадському управлінні” за 1877–1895 рр. У ній за 7 лютого 1886 р. вперше згадується посада “завідуючого” з військової повинності⁶. Враховуючи те, що архівні матеріали подають на 1886 р. 12 працівників канцелярії письмової частини, а столів було всього 8, то можна впевнено сказати, що серед писарів робиться розрізнення на завідуючих, які мали відповідати за певну частину, та звичайних писарів⁷. У матеріалах книги № 36 за 1891 р. вказуються, окрім раніше згаданих, посади “помічника бухгалтера” і новий термін “діловод”⁸. Вірогідно, термін “діловод” відповідає раніше згаданому “завідуючому” столу.

Важливою віхою у формуванні професійної канцелярської групи працівників стало запровадження у 1902 р. штатного розпису. Уведення його загалом створило передумови до формування професійної, подібної до державної системи організації діловодчої інституції, що виявилось в детальній розробці посад у системі діловодства: “міський секретар”, “бухгалтер”, “діловод” та “писарі” за трьома розрядами: 1-й, 2-й та 3-й. Посаду “діловода” обійняли ті працівники, що очолювали найбільш важливі столи та відділення. Усі інші працівники отримали посади писаря 1-го розряду, при цьому, як і раніше, очолювали столи (3-й окладний, 10-й думський, 8-й лікарський, 7-й санітарний). За інших умов писарі 1-го розряду ставали заступниками діловода в столах. У свою чергу писарі 3-го розряду займалися механічним заповненням документів. Проте і вони могли очолювати відділи, які не відали фінансовою сферою. Це були посади реєстратора та архіваріуса⁹. Оновлений розпис штатів на 1912 р. віддзеркалює подальшу модернізацію понять: термін “писар” 1-го, 2-го, 3-го розрядів замінюється на “рахівник”, “обліковець” та просто “писар”, вводиться нова посада – “перепису-

вач на машинці”¹⁰. Під час Першої світової війни поняття “рахівник” ускладнюється і вводяться нові дефініції – “старший” та “молодший рахівник”. Такий штатний розподіл наближався до канцелярських стандартів Єлисаветградського міського громадського банку (“рахівник”), канцелярії Єлисаветградської земської управи (“старший рахівник”, “молодший рахівник” і “обліковець”)¹¹. Окрім цього, наявність штатного розпису вперше забезпечувало фіксовану заробітну плату із можливістю її зростання за 5 та 10 років. Іншою складовою оформлення міської канцелярської служби на професійному рівні стало розроблення питання про створення міської пенсійної каси у 1905-1914 роках¹².

Основу канцелярії складали наймані працівники. Якщо міського секретаря та секретаря думи обирав установчий орган, то інших – міський голова. Для того, щоб отримати місце у письмовій частині, охочому необхідно було подати заяву, атестат, за необхідності – додаткові відомості про себе (вік, релігійна приналежність, вказати стан та місце проживання протягом останніх 5 років). При формуванні штату намагалися брати кваліфікованих працівників. Наприклад, протягом перших років діяльності канцелярії посади діловодів займали переважно військові писарі, котрі мали спеціальну підготовку. Особливо прискіпливий відбір був при зарахуванні на посаду міського секретаря, який визначав “обличчя” діловодного органу. Наприклад, Іван Васильович Федоров, який прослужив на цій посаді більше 20 років (1886-1909 рр.), перед призначенням у канцелярію був відомою особою в місті. Він після завершення навчання в Московській військовій учительській семінарії в 1874 р. викладає в Єлисаветградській військовій прогімназії. Невдовзі, незважаючи на свої 19 років, призначається вихователем, а в 1878 р. – обіймає посаду вихователя із старшинством. За час викладацької роботи просувається і по класній вертикалі з чину губернського секретаря до колезького асесора, нагороджується двома орденами св. Станіслава та св. Анни трьох ступенів. У 1883 р. бере участь у 7 з’їзді природо-викладачів та лікарів, у науковій екскурсії по Криму. У 1886 р. йде в запас через закриття Єлисаветградської військової прогімназії і зосереджується на роботі міського секретаря. І лише за станом здоров’я в 1909 р. виходить на пенсію¹³.

Не менш прискіпливий підхід був до його наступника. Володимир Архипович Листопадов майже півтора року виконував обов’язки міського секретаря, поки не був затверджений на посаді. Якщо особа не задовольняла установу з огляду на її професійні якості, а альтернативи не було, то могли брати тимчасового працівника, як “виконуючого обов’язки”. З таким приписом міським бухгалтером управи протягом 17 місяців (з листопада 1880-го по травень 1882 р.) працював Іван Халевін, а опісля на постійну основу прийняли Олексія Котова¹⁴.

На 1901 р. канцелярські службовці працювали без затвердженого штатного розпису, що створювало низку проблем: унеможлилювало чітку фіксацію зарплати і, що найважливіше, не сприяло збільшенню окладу за вислугу років. З уведенням штатного розпису в 1902 р. кількість охочих працювати в канцелярії зростає. Наприклад, 1912 р. у розпорядчий стіл, який відповідав за службу, було подано більше 200 прохань про працевлаштування. Причому деякі (наприклад, Б. Підопригора) пишуть прохання про прийняття в канцелярію без жалування з метою вивчення специфіки письмової роботи¹⁵.

За дисципліною та якістю виконаної роботи у відділеннях та столах сліdkували діловоди. Загалом в особових справах працівників збереглися схвальні відгуки, однак траплялися й матеріали про випадки порушення внутрішньої дисципліни, такі як: прибуття на роботу в нетверезому стані, невчасний прихід в канцелярію¹⁶. Неякісне виконання обов'язків писарем столу чи відділу фіксувалося в доповідній записці діловода, на основі якої порушник міг бути звільненим¹⁷. Для столоначальників також передбачалися санкції у вигляді відшкодування коштів або звільнення із займаної посади. Наприклад, у 1913 р. діловод лікарського столу А. Сиваков виявив, що його попередник П.Є. Ковальов умисне здав в архів матеріали, приховавши недоїмку за лікування (тільки за 1909–1911 рр. в розмірі 6233 руб.). Вірогідно, саме через цей скандал останній пішов на пенсію. В іншому випадку через неуважність діловода 3-го столу було пропущено несплату пені заводом Ельворті на суму 100 руб., і вона була відшкодована із його зарплати¹⁸.

Протягом 1871–1916 рр. загалом у канцелярії працювало не менше 300 працівників (сюди ми зараховуємо, окрім діловодів та писарів, міського секретаря та бухгалтера). З цього числа 91 особа пропрацювала від кількох днів (П. Я. Кучма – 3 дні¹⁹ та Д. Л. Резвой – 7 днів)²⁰ до 6 місяців; 44 особи від 6 місяців до 1 року. Така висока плинність кадрів характерна для осіб, які займали малооплачувані посади (писарі, обліковці) чи були тимчасовими працівниками під час Першої світової війни. Від 1 до 3-х років пропрацювали 44 особи; від 4 до 10 років – 23 особи; від 11 до 20 років – 9 осіб та понад 20 років – 9 осіб. Найбільший стаж канцелярської роботи мали працівники, які відповідали за організацію та якість здійснення діловодства. Це міські секретарі: В. І. Нікітін – 15 років, І. В. Федоров – 23 роки, В. Арх. Листопадов – 14 років; діловоди: М. І. Гур'янов – 26 років, К. І. Карпов – 30 років і 5 місяців, П. П. Клесов, Г. Козакевич, К.О. Козакевич – по 22 роки, П. Є. Ковальов – 29 років, І. І. Мельников – 14 років, Л. Ф. Олексієнко – 23 роки, О. Л. Петров – 27 років, П. Т. Попов – 22 роки; міські архіваріуси: А. І. Цицерін – 10 років, Я. Ф. Берненко – близько 20 років; М. Я. Яковлев – діловод канцелярії міської думи – 11 років²¹.

Відповідно до графіка роботи службовці мали бути на робочому місці з 10 до 14.30 та після обіду – з 18 до 20 години²². Проте за потреби працювали й 10–15 годин у звичайні, святкові та табельні дні²³. У літній час, коли роботи було значно менше, приходили на службу тільки в першу половину дня. Діловоди міської управи систематично користувалися влітку відпустками тривалістю від тижня до двох місяців. Більш тривалі відпустки надавалися тільки на основі довідки від лікаря, в якій зазначався діагноз хворого та приписи щодо лікування²⁴. Прості писарі користувалися короткочасними відлучками від кількох днів до тижня, що надавалися у зв'язку з хворобою чи за сімейними обставинами (навідати, зустріти родичів та ін.).

У 1870–1890-х роках більшість канцелярських працівників складали особи, які отримали військову освіту. Єлисаветградський міський секретар Іван Васильович Федоров, закінчивши курси військової учительської семінарії у Москві, протягом 12 років викладав у Єлисаветградській військовій прогімназії²⁵. Із шести діловодів п'ятеро в минулому також були військовими: Л. О. Прокопович — поручик (закінчив у 1849 р. Павлівський кадетський корпус); військовими старшими писарями були: П. П. Клесов (21 рік військової служби), П. Є. Ковальов (7 років служби), Ф. П. Ветров (22 роки служби), старший батареїний писар гвардії канцелярії 3-го розряду М. О. Шев'яков. Діловод військового столу М. І. Гур'янов, як і І. В. Федоров, 12 років викладав у військовій прогімназії. Крім цього, одну з двох писарських посад обіймав відставний ротмістр В. І. Айдаров. Враховуючи тривалий період військової служби, вищезазнані особи прийшли на міську канцелярську роботу маючи вік за 30 років, а дехто і в значно поважнішому віці (так, наприклад, архіваріусу А. Цицеріну на момент влаштування на роботу було вже 62 роки)²⁶.

Упродовж наступних тридцяти років соціальний образ службовців якісно змінюється – в подальшому справочинною діяльністю переважно займалися випускники міських та повітових середніх навчальних закладів: Єлисаветградського комерційного училища – П. А. Бучинський²⁷, Єлисаветградської чоловічої гімназії – О. В. Волошинов²⁸, О. Л. Петров²⁹, Олександрівської гімназії – А. В. Лиса³⁰, Херсонської Маріанської 1-ї жіночої гімназії – А. М. Радіонова³¹; і навіть вищих навчальних закладів: І. С. Дурек (Варшавський університет)³², В. С. Мамонтов (Київський університет, економічний факультет)³³, І. Г. Морозов (Київський комерційний інститут)³⁴, М. М. Рєпнін (Київський політехнічний інститут)³⁵, А. Д. Тарасевич (Імперський Петроградський університет)³⁶. Найчастіше осіб з університетською освітою брали в новостворене статистичне відділення, робота в якому вимагала спеціальних економічних знань. Про зорієнтованість випускників місцевих освітніх закладів на роботу і в міській канцелярії свідчить звернення голови

батьків Єлисаветградського громадського комерційного училища від 19 грудня 1913 р. В ньому висловлене прохання до міської адміністрації при формуванні штатів по змозі працевлаштувати випускників навчального закладу.

На керівні посади письмової частини у всі часи діяльності канцелярії набирали осіб, які мали досвід роботи в цій сфері. Саме тому середній вік цієї групи службовців наближався до 30 років. У той же час, через збільшення частки звичайних писарів, які не мали досвіду попередньої роботи, відбувалося загальне омолодження складу канцелярії.

Відзначаємо зміни і за гендерною ознакою. Загалом, за архівними документами виявлено, що з 1907 до 1917 р. в канцелярії працювали 42 жінки. До 1914 р. була посада, яку виключно обіймали представниці “слабкої” статі – машиністка (Н. М. Журавська, Ю. В. Липатьєва, Л. А. Вальц³⁷). Крім цього, жінки заміщували посади писарів, помічників реєстратора (М. М. Андрющенко³⁸). З початком Першої світової війни у зв’язку з масовою мобілізацією чоловіків до війська жінок уже приймають, окрім раніше вказаних посад (Л. Ф. Краснюк, А. В. Лиса, Є. С. Медзиблоцька, К. В. Синьковська, І. І. Студніченко, А. А. Чумаченко, М. Й. Якімова³⁹), на нові: обліковця (п. Баліна, п. Бондарьова, п. Бударецька, п. Волотковська, О. Губарьова, п. Губ’єва, М. П. Ісаєва, Г. П. Любецька⁴⁰, А. М. Михайлова⁴¹, Л. В. Мстиславська⁴², Г. Г. Тонкоусова⁴³, Є. Цибольська⁴⁴), рахівника (М. М. Бунескул⁴⁵, Р. А. Братецька⁴⁶, Н. Л. Кюстер⁴⁷), помічника реєстратора (А. М. Радіонова⁴⁸); декому вдається влаштуватися навіть помічником діловода (Н. Л. Кюстер⁴⁹). Особливо гендерна “революція” виявляється наприкінці 1916 р., коли жінки вже становили 25% штату⁵⁰.

Вивчені документи дозволяють з’ясувати, що особовий склад міської канцелярії переважно формувався із жителів самого міста та Єлисаветградського повіту, рідше - з інших регіонів Херсонської губернії. З початком воєнних дій ситуація дещо змінюється. Поразки на Західному фронті зумовили появу біженців із Царства Польського, Ковенської, Волинської губерній та ін. Саме з цих регіонів прибули Над., Н. та С. Л. Кюстери, Й. С. Дурек, О. А. Теслон, Є. Цибольська, М. П. Вишневський, Ч.С. Якубовський⁵¹. Для повноти картини необхідно додати, що приїжджі складали лише невелику частку працюючих у письмовій частині канцелярії Єлисаветградської міської думи та управи.

Таким чином, протягом 1871–1916 рр. на місцевому рівні відбувається становлення діловодчої служби, що виявилось у розробленні критеріїв професійної підготовки, у введенні штатного розпису та розробці питань пенсійного забезпечення. Вагомих змін зазнає і соціальний, гендерний “образ” працівника канцелярії, що відбилося на зростанні частки осіб з цивільною підготовкою та на кількісному збільшенні жінок-працівниць у канцелярії.

¹ *Водов В. А.* (Париж) Зарождение канцелярии Московских великих князей (середина XIV–1425) // Исторические записки. – М.: Изд-во “Наука”, 1979. – С. 325–349; *Захарчишин П.* Писарі й архівісти земських та городських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 1. – С. 15–26; *Каиштанов С. М.* Современные проблемы европейской дипломатики // Археографический ежегодник за 1981 год. – М., 1982. – С. 26–51; *Петришак Б. І.* Миські писарі Львова 2-ї пол. XIV–XVI ст.: просографічне дослідження: авт. дис. к. іст. Н. – Львів, 2010. – 20 с.; *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України: авт. дис. к. і. н. – Київ, 2009. – 20 с.; *Синяк І. Л.* Джерела з історії діловодства Запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775): дис. к. і. н. – Київ, 2006. – 272 с.

² Государственный архив Николаевской области / сост. И. А. Быченков, Л. В. Горбачева-Звонецкая. – К., 1985. – С. 20–22; Кіровоградський обласний державний архів: путівник / упоряд: Є. І. Горбунова та ін. – К., 1966. – 255 с.; *Пількевич С.* Архівне будівництво на Україні за роки радянської влади // Архіви України. – 1968. – № 6. – С. 13–20; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 14, оп. 2, спр. 173, арк. 94, 109–114, 123–124, 130–133, 146, 157, 160, 172–173, 193; Там само, спр. 671, арк. 1–9, 80–82, 87–88.

³ *Марченко О. М.* Миське самоврядування Єлисаветграда у 2-й половині XIX – на початку XX століття // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. Стан. Проблеми. Перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – С. 35–45; *Його ж.* Миське самоврядування на Півдні України у 2-й половині XIX століття: дис. к. і. н. – Одеса, 1997. – С. 49, 51; *Молчанов В. Г.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914): дис. к. і. н. – К., 2000. – С. 194–195.

⁴ Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. 18, оп. 1, спр. 529, арк. 20–22, 35.

⁵ Там само, спр. 540, арк. 4, 27 зв.

⁶ Там само, ф. 78, оп. 1, спр. 370, арк. 21 зв.

⁷ Там само, спр. 1, арк. 63.

⁸ Там само, спр. 370, арк. 1–50.

⁹ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. – Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – С. 78; Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 4, спр. 174, арк. 2.

¹⁰ Смета доходов и расходов города Елисаветграда на 1912 г. / сост. Г. И. Пыхов. – Елисаветград: Лито-Типография Д. М. Шполянского, 1912. – С. 167–170.

¹¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 1, спр. 627, арк. 18–19.

¹² Там само, оп. 4, спр. 142, арк. 118–128.

¹³ Там само, спр. 28, арк. 19–20.

¹⁴ Там само, спр. 370, арк. 8–12.

¹⁵ Там само, спр. 351, арк. 1, 2–224.

¹⁶ Там само, спр. 445, арк. 9, 10.

¹⁷ Там само, спр. 808, арк. 55.

¹⁸ Там само, спр. 447, арк. 8; Там само, спр. 136, арк. 59–61.

¹⁹ Там само, спр. 932, арк. 1–3.

²⁰ Там само, спр. 372, арк. 134–136.

²¹ Там само, ф. 18, спр. 529, 61 арк.; Там само, ф. 78, спр. 28, 32 арк.; Там само, спр. 330, 480 арк.; Там само, спр. 331, 241 арк.; Там само, спр. 342, 227 арк.; Там само, спр. 370, 50 арк.; Там само, спр. 372, 204 арк.; Там само, спр. 373, 41 арк.; Там само, спр. 377, 186 арк.; Там само, спр. 378, 242 арк.; Там само, спр. 425, арк. 1–7; Там само, спр. 427, арк. 1–8; Там само, спр. 627, 38 арк.; Там само, спр. 861, 42 арк.

²² Там само, спр. 851, арк. 6.

²³ Там само, спр. 861, арк. 34.

²⁴ Там само, спр. 378, арк. 114–115, 123–124.

²⁵ Там само, спр. 28, арк. 13–20.

²⁶ Там само, спр. 330, арк. 12–20.

²⁷ Там само, спр. 867, арк. 1–5.

²⁸ Там само, спр. 884, арк. 1–9.

²⁹ Там само, спр. 442, арк. 1–35.

³⁰ Там само, спр. 949, арк. 1–4.

³¹ Там само, спр. 981, арк. 1–12.

³² Там само, спр. 902, арк. 1–2.

³³ Там само, спр. 822, арк. 1–8.

³⁴ Там само, спр. 955, арк. 1–4.

³⁵ Там само, спр. 977, арк. 1–2.

³⁶ Там само, спр. 998, арк. 1–4.

³⁷ Там само, спр. 505, арк. 6–6 зв.

³⁸ Там само, спр. 857, арк. 1–6.

³⁹ Там само, спр. 937, арк. 1–4; Там само, спр. 949, арк. 1–4; Там само, спр. 627– арк. 20–27.

⁴⁰ Там само, спр. 627, арк. 20–27.

⁴¹ Там само, спр. 956, арк. 1–11.

⁴² Там само, спр. 954, арк. 1–30.

⁴³ Там само, спр. 627, арк. 20–27.

⁴⁴ Там само, спр. 1002, арк. 1–5.

⁴⁵ Там само, спр. 876, арк. 1–14.

⁴⁶ Там само, спр. 627, арк. 20–27.

⁴⁷ Там само, спр. 934, арк. 1–6.

⁴⁸ Там само, спр. 981, арк. 1–12.

⁴⁹ Там само, спр. 927, арк. 1–10.

⁵⁰ Там само, спр. 627, арк. 20–27.

⁵¹ Там само, спр. 882, арк. 1–4; Там само, спр. 927, арк. 1–10; Там само, спр. 934, арк. 1–6; Там само, спр. 997, арк. 1–4; Там само, спр. 1002, арк. 1–5; Там само, спр. 1018, арк. 1–8.

Изучен процесс становления работы общей канцелярии Елисаветградской городской думы и управы и проанализированы возрастные, гендерные и профессиональные качества ее работников.

Ключевые слова: городской секретарь; бухгалтер; делопроизводитель; писарь; учетчик; счетовод; канцелярия.

The article analyzes the process of work organization of General Chancellery of Yelisavetgrad City Council and Government, researches the gender and professional characteristics of its employees.

Keywords: city secretary; accountant; record keeper; clerk; checker; Chancellery.

УДК 930.253(477)"1917/1921"

Р. Я. ПИРІГ*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РОКІВ:
МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ**

Розглядається інформаційний потенціал матеріалів особового походження – спогадів, мемуарів, щоденників, епістолярію, автобіографій. Наголошується на особливостях цього виду джерел, необхідності критичних підходів до їх використання.

Ключові слова: історичне джерело; спогади; мемуари; щоденники; листування; публікація.

Переважає більшість провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники, епістолярій, синтетичні праці історико-мемуарного характеру. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і постатям, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі.

Спогади не всіх діячів можна віднести до класичних творів цього жанру. Наприклад, загальновідома праця В. Винниченка “Відродження нації”¹ поєднує в собі елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики. Хоч автор у передмові й запевняє, що не хотів “писати історію в академічному значінню цього слова”², все ж виклад матеріалу він подає у хронологічній послідовності, робить спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, поклавши в основу соціально-класовий принцип. У роботі досить широко використані документи та матеріали преси, що також надає їй дослідницьких рис. Водночас державні інституції, провідні політичні діячі подаються через призму власного, нерідко надто

* *Пиріг Руслан Якович* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

** Продовження. Початок див. “Архіви України”. – 2011. – № 1. – С. 108–122; № 4. – С. 132–145; № 5. – 98–112.

суб'єктивного бачення. А такі постаті, як С. Петлюра та П. Скоропадський, отримують не просто таврувальні, а брутально-гротескні оцінки.

Книга “Відродження нації” побачила світ у 1920 р. Це була перша узагальнююча праця одного з лідерів Української революції. Вона відіграла суттєву роль у концептуальному оформленні унерівської історіографічної течії, яка стала домінуючою у міжвоєнний період. Прикметно, що праця В. Винниченка репринтно відтворена Політвидавком України у 1990 р., започаткувавши процес повернення творів найвидатніших представників української суспільно-політичної думки. У цей же час “Відродження нації” публікували часописи “Наука і суспільство” та “Дніпро”³. Нарешті у 2008 р. праця В. Винниченка вийшла однією книгою. На жаль, це знову репринтне відтворення, упорядник якого вилучив навіть покажчики, подані у виданні 1920р.⁴

Діяльність Центральної Ради знайшла відображення у спогадах її незмінного голови М. Грушевського. Вони надзвичайно важливі для розуміння концептуальних засад Української революції, відстоювання автономістсько-федералістських принципів у боротьбі з Тимчасовим урядом, причин та обставин проголошення державної самостійності. Характеристики та оцінки українських діячів сприяють персоніфікації українського історичного процесу⁵.

До класичних мемуарів належать “Мої спомини по недавнє минуле (1914–1920 рр.)” Д. Дорошенка. Видатний державний діяч і історик готував їх, спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал, який склав підґрунтя його фундаментальної “Історії України. 1917–1923 рр.”. Спогини відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій Галичини та Чернігівщини, становлення дипломатичної служби України, подають переконливі політичні портрети тогочасних діячів.

Публікації спогадів Д. Дорошенка з’явилися на початку 1920-х рр.⁶ Перше повне видання вийшло у Львові у 1923р.⁷, друге – 1967 р. в Мюнхені у 4-х частинах⁸. На початку 1990-х рр. “Український історичний журнал” та “Хроніка 2000” опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка⁹. Нарешті у 2007 р. “Мої спомини...” у повному форматі вийшли в Україні¹⁰. Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика і мемуариста надає його спогадам високої достовірності.

Спогади гетьмана України П. Скоропадського цілком можна віднести до типових для цього жанру праць. Вони написані по “гарячих” слідах подій упродовж першої половини 1919 р. Автор їх не мав у своєму розпорядженні документальних матеріалів. Спогини гетьмана передають особистісне сприйняття побудови Української Держави на консервативно-ліберальних засадах. Вони відзначаються високим сту-

пенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу, подають характеристики основних діячів Гетьманату. Спогади П. Скоропадського – не тільки важливе джерело фактологічної інформації, але й відображення його світоглядних, політичних та ментальних засад.

Частково спогади П. Скоропадського публікувалися у 1920-х рр. у Відні¹¹. Перевидані в Україні у 1992 р.¹² та в Росії у 1994 р.¹³ Перше повне наукове видання спогадів гетьмана в Україні здійснене у 1995 р.¹⁴ Прикметно, що у 2008 р. вони були перевидані у Москві під назвою “Проект “Україна”, или Звездный час гетмана Скоропадского”¹⁵. При цьому укладач книги О. Смирнов запевняє читача, що спогади “ще ні разу не видавалися ні на Україні, ні в Росії”¹⁶. Фактично ж він подав текст українського видання 1995 р., вилучивши весь науково-довідковий апарат – передмову, примітки, покажчики, ілюстрації.

Працю одного з провідних діячів Директорії УНР І. Мазепи “Україна в огні і бурі революції” науковці-бібліографи відносять до жанру спогадів. На наш погляд, як і “Відродження нації” В. Винниченка, це синтетичне видання дослідницького, мемуарного і археографічного характеру. Щодо останнього, то підстави для такої кваліфікації дають включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Це – універсали Центральної Ради, декларації Директорії УНР, ухвали Національної Ради ЗУНР, документи міждержавних відносин, листування тощо. Вперше робота І. Мазепи вийшла в 1942–1943 рр. у Празі¹⁷. Друге видання побачило світ у Мюнхені¹⁸. В Україні здійснено перевидання книги у 2003 р.¹⁹

Один із найближчих однодумців В. Винниченка М. Шаповал у 1920 – 1930-ті рр. у Празі публікував спомини про окремі епізоди революційної боротьби та державного будівництва в Україні, зокрема про ухвалення Акту злуки та діяльність Директорії УНР в 1919 р.²⁰ Тільки в 1958 р. у США були видані систематизовані спогади про добу Гетьманату та Директорії²¹. Уривки з них у серпні 1990-х рр. опублікував журнал “Вітчизна”²². Прикметною рисою цих спогадів є акцентція на персональній відповідальності С. Петлюри за невдачі будівництва УНР.

Розлогі спогади “Сторінки минулого” залишив відомий діяч, урядовець і дипломат О. Лотоцький. Вони охоплюють досить широкий часовий діапазон з кінця XIX до 1920-х рр.²³ Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, Гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви, початки української дипломатії та інше. Окремо він видав спогади про діяльність посольства УНР у Туреччині. Переконливості розповідям О. Лотоцького додають опубліковані у додатку документи: ноти, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти та ін.²⁴

Докладні та цікаві спогади подав український діяч і дипломат М. Галаган. Упродовж революції йому довелося представляти україн-

ську державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його спогади досить переконливо змальовують картину становлення української дипломатичної служби²⁵. Спогади у 4-х частинах були опубліковані на початку 1930-х рр. у Львові. Сучасне наукове їх видання побачило світ у 2005 р. Спогади іншого українського діяча Н. Григорієва присвячені добі Центральної Ради і Директорії УНР²⁶. Як і М. Шаповал, він критично налаштований щодо діяльності С. Петлюри. У 1925 р. видав спеціальну брошуру “Петлюрівщина”²⁷.

Книга відомого діяча УПСР і міністра УНР М. Ковалевського “При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії” вийшла вже по його смерті у 1960 р. Це ґрунтовна праця, яка подає багато цікавих даних щодо діяльності партії українських есерів, Центральної Ради, Ради народних міністрів, проведення аграрної політики, відносин з німецьким командуванням тощо²⁸. Залишили спогади про урядову та громадську роботу чимало й інших міністрів українських урядів, зокрема І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, В. Леонтович. Лише окремі з них опубліковані й в Україні²⁹. Слід відзначити, що спогади колишнього прем'єра УНР С. Остапенка були видані в СРСР у “Чорній книзі”, де розвінчувалася антантівська окупація радянської Росії.

Відомий український діяч і дипломат С. Шелухін у своїх спогадах та статтях пише про зовнішньополітичну діяльність українських урядів доби Центральної ради, мирні переговори Гетьманату з РСФРР, договір УНР з Польщею, Мирну конференцію в Парижі. Для цих публікацій характерне досить широке звернення до документів³⁰. Голова дипломатичної місії УНР у Римі Є. Онацький залишив спогади про діяльність українського представництва при Ватикані, поширення знань про Україну в Італії, зокрема видання часопису “La voce del Ucraina”³¹. Інші українські дипломати також у своїх спогадах описують працю посольств УНР у Данії (Д. Левицький)³², Великій Британії (А. Марголін)³³. Крім того, останній опублікував спогади про українську місію до Одеси для переговорів з представниками Антанти³⁴.

Досить рідкісними є спогади про розвиток культури в добу Української революції. Відомий бібліограф та книгознавець Л. Биковський у середині 1960 рр. почав публікацію споминів під прикметною назвою “Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини 1918–1921 рр.”. На початку 1970-х рр. вони вийшли окремою книгою³⁵.

Серед провідних західноукраїнських діячів найбільш розлогі спогади залишив Л. Цегельський³⁶. Головним чином вони стосуються утворення ЗУНР, проте автор подає досить цікаві спостереження про події в Наддніпрянській Україні, зокрема в добу Гетьманату та початку діяльності Директорії УНР. Слід відзначити, що спомини Л. Цегельського викликали критичні відгуки. Зокрема, І. Кедрин підготував з цього приводу спеціальну брошуру³⁷. Спогади К. Левицького, К. Трильовського,

Д. Палієва, О. Кузьми, М. Рудницької розкривають різні аспекти утворення та початкового етапу діяльності ЗУНР³⁸. О. Назарук у споминах головну увагу приділив добі Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР, в яких він займав високі урядові посади. Вже у 1920 р. у Відні О. Назарук видав досить об'ємну книгу спогадів. Друге видання її вийшло 1978 р. у США³⁹. Лише один із спогадів присвячений діяльності галицької делегації на Ризькій мирній конференції⁴⁰.

Спогади полковника Є. Коновальця розкривають роль українських січових стрільців у революційних подіях на Україні в добу Центральної Ради та Гетьманської держави. Вони вийшли в Празі у 1928 р. На початку 1990-х рр. опубліковані в журналі “Київ”⁴¹. Історію формувань УСС також висвітлюють А. Мельник, Р. Дашкевич, О. Думін, Р. Сушко, М. Заклинський та інші⁴².

Історія Української Галицької Армії знайшла найбільш системне відображення в спогадах С. Шухевича⁴³. Вони охоплюють час з листопада 1918 до серпня 1919 рр. Кожна з 5-ти частин праці, за задумом автора, становить певний етап у складному бойовому шляху УГА. Дії УГА після переходу за Збруч подають у своїх спогадах генерали А. Кравс, В. Курманович, М. Безручко та інші⁴⁴.

Особливу роль у тематичній публікації спогадів про січових стрільців та УГА відіграв львівський щорічник “Історичний календар-альманах Червоної Калини”. На його сторінках з 1924 по 1939 рр. вміщені сотні споминів. Невеликі за обсягом матеріали безпосередніх учасників подій подають відомості про окремі військові операції чи бойові епізоди. Крім спогадів публікувалися фрагменти зі щоденників та записників. Аналогічну роботу, але дещо менших масштабів, проведено й іншим львівським виданням “Календар-альманах “Дніпро”.

Окрему групу становлять мемуари провідних українських військових діячів. Серед них вирізняються спогади генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка. Вони відображають складний процес творення національних збройних сил, подають опис багатьох бойових операцій УГА і Армії УНР, зокрема Зимового походу 1919–1920 рр. Спогади містять й цікаві спостереження щодо розвитку революційних подій на Катеринославщині, Полтавщині, Одещині. Досить відверто мемуарист пише й про взаємини вищих урядовців УНР і військовиків, дає критичну оцінку С. Петлюри як Головного отамана. Написані в основному у середині 1920-х рр. спогади М. Омеляновича-Павленка уривками публікувалися в різних українських еміграційних виданнях⁴⁵. Частина була передана до Музею визвольної боротьби у Празі і відкладалася в архівних фондах. Зокрема, спогади “Останній відворот” були виявлені істориком М. Ковальчуком у ЦДАВО України⁴⁶. Саме він упорядкував найбільш повне видання мемуарів М. Омеляновича-Павленка, яке побачило світ у 2007 р.⁴⁷

Системні спогади залишив генерал В. Петрів. Вони охоплюють 1917–1921 рр. Автор описує процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р., службу в армії Гетьманату і Директорії УНР, зокрема військовим міністром і начальником Генерального штабу. Спогади багаті фактичним матеріалом, хоч великих узагальнень автор уникав. Спомини В. Петріва чотирма частинами вийшли у Львові упродовж 1927–1931 рр.⁴⁸ Окремі матеріали про Житомирську юнацьку школу, Запорізький гайдамацький полк, похід січових стрільців до Криму публікувалися в періодичній пресі⁴⁹. У 1993–1995 рр. журнал “Вітчизна” здійснив передрук споминів генерала⁵⁰. Незабаром творча спадщина В. Петріва була видана в Україні двома книгами. Поряд із працями військово-історичного характеру до них включені листи та спогади⁵¹.

Дещо інший характер носять нещодавно опубліковані спогади українського військовика-поручника Н. Авраменка. Автор через особистісне сприйняття подає фронтовий побут, становлення українських частин, бойові дії 1917–1919 рр., Зимовий похід, життя в таборі інтернованих вояків⁵².

Знакова і одна з найсуперечливіших постатей доби Української революції – Н. Махно також написав досить розлогі спогади, перша книга яких “Русская революция на Украине: от марта 1917 г. по апрель 1918 г.” вийшла в Парижі у 1929 р. Наступні книги – у 1936 і 1937 рр. за редакцією С. Воліна⁵³. Спомини доведені до кінця 1918 р. Інтерес до особи селянського вождя був настільки сильним, що вже в 1991 р. спогади Н. Махна у репринтному вигляді відтворило видавництво “Україна”⁵⁴. Цього ж року вийшов збірник “Махно Н. И. Воспоминания, материалы и документы”⁵⁵. Потім спогади перевидувалися у Москві та Харкові⁵⁶. У 2008 р. спогади Н. Махна та щоденник його дружини Г. Кузьменко видані під назвою “Сповідь анархіста”⁵⁷.

Окремо слід відзначити спогади двох генерал-хорунжих армії УНР Ю. Тютюнника та М. Какуріна, які згодом перейшли на службу радянській владі. Перший брав активну участь в українському військово-му русі і ці події у своїх спогадах до переходу в СРСР виклав досить об’єктивно під псевдо Г. Юртик⁵⁸. У 1924 р. в Харкові вийшли його спогади “З поляками проти Вкраїни”⁵⁹, де події польсько-більшовицької війни інтерпретувались у дусі радянської офіційної політики.

М. Какурін як начальник відділу історії громадянської війни при штабі Червоної армії разом із відомим радянським воєначальником Р. Ейдманом став автором офіційної історії громадянської війни. Залишив також двотомник спогадів “Как сражалась революция”⁶⁰.

На відміну від мемуарів щоденники належать до менш поширених історичних джерел. Зовсім небагато провідних діячів доби Української революції мали час, змогу і бажання вести постійну фіксацію динаміч-

ного і складного перебігу подій. На наш погляд, найбільш інформативними і досить об'єктивними слід вважати щоденникові записи авторитетного українського діяча Є. Чикаленка. Формально залишаючись поза владними структурами, але будучи щільно інтегрованим у “кухню” політичного життя, він залишив цікаві та змістовні спостереження, міркування й оцінки подій доби Центральної Ради та Гетьманату. На початку 1990-х рр. вони частково побачили світ в часописах “Україна” та “Слово і час”⁶¹. Наукова публікація “Щоденників” Є. Чикаленка була здійснена у 2004–2005 рр.⁶²

В. Винниченко також вів щоденник. Виданий Г. Костюком у 1980 р. перший том охоплює період з 1911 по 1920 рр. Слід відзначити, що записи доби української революції не відзначаються регулярністю та докладністю. Очевидно, цьому заважала напружена державна, громадсько-політична робота в період Центральної Ради та активна опозиційна діяльність за Гетьманату, а потім перебування в еміграції. Однак щоденник є досить цінним джерелом інформації про політичні події в тогочасній Україні. Містить він й цікаві матеріали до біографії В. Винниченка⁶³.

Відомий український політичний діяч і публіцист Д. Донцов у 1918 р. займав посаду директора Українського телеграфного агентства. Його щоденникові записи, які були видані в 1954 р., містять цікаві спостереження та оцінки внутрішньої і зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського⁶⁴. У 1990-ті рр. вони публікувалися в Україні, а в 2002 р. повністю перевидані⁶⁵.

У 1958 р. був виданий щоденник відомого українського діяча, члена Директорії УНР М. Шаповала. Хронологічно записи охоплюють період з кінця лютого 1919 р. і відображають дипломатичну та громадсько-політичну діяльність автора⁶⁶.

Записки одного з лідерів партії українських есерів, військового міністра УНР О. Жуковського не є типовим щоденником. Проте вони містять цікаву інформацію про роботу закордонної делегації УПСР, поїздки за дорученням М. Грушевського “для замирення” до УСРР тощо. Включене до публікації й листування. Вперше записки були опубліковані в 1983 р.⁶⁷

Серед цієї категорії історичних джерел рельєфно виділяються щоденники академіка В. Вернадського. З точки зору тематичної особливо цікавими є дві сюжетні лінії – Українська академія наук і влада (гетьманська, радянська, білогвардійська) та роль партії кадетів у гетьманській державі. Опрацьовані науковцями НАН України щоденники її фундатора побачили світ у 1994, 1997 рр.⁶⁸

Щоденник одного з кадетських лідерів П. Мілюкова, який у 1918 р. тривалий час перебував в Україні, важливий не тільки для з'ясування причин його політичної переорієнтації з антанто – на германофільську

і навпаки, але й впливу на українських міністрів-кадетів. Фрагменти щоденника про переговори П. Мілюкова з німцями публікувалися в США⁶⁹. Новітнє видання щоденника вийшло в 2005 р. у Москві⁷⁰.

На відміну від діячів української революції, які опинилися в еміграції, провідні керівники КП(б)У не залишили системних спогадів. Хоч багато хто з них упродовж 1920-х рр. подали свої спомини про певні періоди боротьби більшовицьких організацій за встановлення та захист радянської влади. Виняток становлять спогади В. Затонського, які у 1929–1930 рр. публікував журнал Істпарту ЦК КП(б)У “Літопис революції”⁷¹. Вони мали прикметну назву “Із спогадів про українську революцію”. В подальшому термін “українська революція” офіційно не використовувався.

Спогади В. Затонського охоплюють досить широкий спектр важливих подій в Україні доби революції та громадянської війни. Колишній член Центральної Ради подає своє бачення боротьби в цьому органі у жовтнево-листопадові дні 1917 р., акцентує увагу на діяльності київських та харківських більшовиків, наводить цікавий фактичний матеріал. Значне місце відведено розкриттю ролі В. Леніна в справі утворення КП(б)У, відновлення в Україні радянської влади, ставлення до інших партій. Слід відзначити, що оцінка автором ленінської тактики щодо лівих есерів була піддана критиці. В. Затонський у спеціальному листі до редакції “Літопису революції” змушений був визнати, що він недооцінив гнучкість політики В. Леніна стосовно цієї партії⁷².

До категорії власне мемуарів слід віднести фундаментальну працю відомого більшовицького діяча В. Антонова-Овсієнка “Записки о гражданской войне”⁷³, над якою автор працював від початку 1920-х рр. Упродовж 1924–1933 рр. вийшло 4 томи загальним обсягом близько 1300 сторінок. Лівова частка матеріалів присвячена подіям на Україні. Це найбільш системний виклад радянським воєначальником перебігу боротьби проти сил “контрреволюції”. Незважаючи на партійно-класовий підхід, односторонність оцінок сил протилежного табору, “Записки” В. Антонова-Овсієнка містять багатий фактологічний матеріал, досить точну хронологію подій, добре персофіковані. Сильною стороною праці є використання документів, карт, схем. Уривки з цих спогадів протягом 1929–1931 рр. публікував журнал “Літопис революції”. Вони відображають бойові дії Червоної армії проти Антанти. Досить розлого подані й складні стосунки радянського командування з Н. Махно⁷⁴. Це наймасштабніша публікація спогадів у виданні Істпарту ЦК КП(б)У.

Інша відома діячка більшовицької партії Є. Бош також залишила досить детальні спогади “Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации”, яка вийшла в 1925 р. у союзному “Госиздате”. Основний фактичний матеріал присвячений більшовизації російської армії та боротьбі проти Центральної Ради⁷⁵.

Спогади відомих більшовицьких діячів Г. Петровського, Е. Квірінга, С. Покко, Я. Ряппо, А. Іванова, Р. Терехова, Ф. Зайцева були присвячені встановленню радянської влади у промислових центрах України – Катеринославі, Харкові, Юзівці, Луганську, Миколаєві та Києві⁷⁶. Спільною рисою цих праць є акцентація на діяльності більшовицьких організацій, утворенні Червоної гвардії, ролі робітничих колективів, націоналізації підприємств. Невід’ємним атрибутом виступають висвітлення ролі В. Леніна та ЦК РСДРП(б), а також критика опортуністичних дій меншовиків та “контрреволюційності” Центральної Ради. Характерно, що у перших публікаціях спогадів стадія “контрреволюційності” УЦР починалася з жовтня 1917 р., а в кінці 1920-х рр. поширена на всю діяльність.

Слід відзначити, що частина матеріалів вже була певним симбіозом спогадів із елементами історично-дослідницького характеру. Зокрема, Г. Петровським були використані листівки та преса, а сама праця мала досить претензійну назву “Очерк из истории Октябрьской революции в Донбассе”.

На власних враженнях побудовані й публікації одного з провідних радянських діячів і не зовсім типового більшовика, лідера групи федералістів в КП(б)У Г. Лапчинського. У них подається історія встановлення радянської влади в Україні, діяльність ВУЦВК та народного секретаріату УСРР⁷⁷. При підготовці матеріалів автор використав і документи, зокрема постанови та укази цих органів. Написані вже після піддання більшовицькому “остракізму”, праці Г. Лапчинського витримані в руслі установок ЦК КП(б)У щодо висвітлення історії революційних подій.

Слід відзначити, що журнал “Літопис революції” став фактичним монополістом у царині публікації спогадів провідних більшовицьких діячів. Він був органом створеної у 1921 р. Всеукраїнської комісії по історії Жовтневої революції і комуністичної партії (більшовиків) України. Першими напрацюваннями комісії й стало збирання спогадів, саме вони увійшли найбільшим розділом до першого номера “Літопису революції” у 1921 р. Істпарт тоді працював при ВУЦВК, а агітпроп ЦК КП(б)У не мав ще потужного впливу на редакційну політику. Так, журнал поряд із спогадами Г. Петровського, Е. Квірінга та інших вмів і матеріали одного з перших українських націонал-комуністів С. Мазлаха, співавтора одіозної, з точки зору ЦК КП(б)У, брошури “До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)”⁷⁸. У його спогадах жовтневі події на Полтавщині подані у контексті розв’язання національного питання в Україні. Спочатку вони не привернули уваги і лише згодом в умовах розробки теоретичних проблем історії революції С. Мазлах був підданий критиці за переоцінку ролі Центральної Ради, яку він кваліфікував як перший етап українського Жовтня⁷⁹.

Створення розгалуженої мережі Іспартів, підпорядкування їх безпосередньо місцевим партійним комітетам сприяло активізації їх діяльності по збиранню та опрацюванню документів, спогадів, преси, листівок з історії Жовтневої революції та КП(б)У. Накопичення цих матеріалів дозволило підготувати й видати тематичні збірники спогадів в регіональному розрізі. До десятиріччя Жовтневої революції вони вийшли у Києві, Дніпропетровську, Харкові і Артемівську (тодішній столиці Донбасу – *Р. П.*)⁸⁰.

Якщо журнал “Літопис революції” виконував завдання публікації споминів діячів вищого ешелону, то ці збірники подають різноманітні за змістом, обсягом, рівнем викладу матеріали про жовтневі події 1917 р. в окремих містах, повітових центрах, залізничних вузлах, селах. Вони містять фактичний матеріал, хронологію подій, сприяють їхній персоніфікації. Аналіз цих спогадів засвідчує певну схематичну заданість, гіперболізацію ролі більшовицьких організацій, оцінку інших політичних сил як контрреволюційних, насамперед представлених Центральною Радою. Інші окружні Іспарти аналогічних збірників не видали, а на початку 1930-х були взагалі реорганізовані. Їх функції перейшли до партархівів новоутворених областей.

У післявоєнний час до роковин Жовтневої революції вийшли лише кілька збірників спогадів. Ця робота була доручена Інституту історії партії при ЦК Компартії України, який у 1957 і 1967 рр. видав ґрунтовні збірники спогадів учасників Жовтневої революції, впорядковані співробітниками сектору партійного архіву⁸¹. До першої книги включені почасти вже публіковані раніше матеріали провідних більшовицьких діячів, а також нові спогади керівників місцевих партійних організацій. Друга книга має значно ширші хронологічні рамки, оскільки містить й спогади учасників громадянської війни. На відміну від довоєнних ці видання мали передмови, науково-довідковий апарат, ілюстрації. Вийшли також три обласних збірники спогадів учасників революції на Катеринославщині, Миколаївщині та Київщині (1957, 1959, 1977 рр.)⁸². Останнім прирадянським випуском спогадів учасників громадянської війни книжного формату було видання збірника “Нас вдохновляла революция (1978 р.)”⁸³.

На початку 1990-х рр. спогади деяких більшовицьких діячів були перевидані чи передруковані в періодичній пресі. Зокрема, побачила світ книга Є. Бош “Год борьбы” з сучасною передмовою, примітками, ілюстраціями та фрагментами епістолярної спадщини авторки. Спогади В. Затонського і Г. Лапчинського передрукували журнали “Архіви України” та “Україна”⁸⁴.

Порівняльний аналіз мемуарів визначних українських і більшовицьких діячів показує суттєву різницю між ними. Перші, маючи іманентну потребу в осмисленні причин власних поразок та винесення

уроків, залишили ґрунтовні спогади. Інші – вийшли з революції переможцями, поринули у партійну, радянську, господарську роботу, вірячи в комуністичну перспективу. Безумовно, далася взнаки й суттєва різниця в рівнях освіченості. Тому перші у своїх рефлексіях демонструють ґрунтовний аналіз подій, конкретні оцінки, глибокі узагальнення, власну індивідуальність. Другі – писалися добровільно-вимушено, на замовлення Істпарту, а тому відзначаються певним схематизмом та уніфікованістю.

Природно, що спогади представників обох таборів несуть відбиток суб'єктивізму. Однак українські автори виказують це рельєфніше, демонструючи міжособистісні протистояння та неприязні, а усі разом традиційну неконсенсусність лідерів національних еліт, нерідко опускаючись до персональних образ.

Російська військова мемуаристика за радянських часів була закритою у спецсховах бібліотек. Проте останнього десятиліття вона переживає справжній ренесанс. Видавництва Москви, Санкт-Петербурга, Мінська зробили суттєвий прорив у справі публікації праць вождів білого руху. Перевидані окремо мемуари А. Денікіна, П. Врангеля, П. Краснова та багатьох інших⁸⁵. А нещодавно вийшов фундаментальний збірник “Белое движение”, де воедино зібрані мемуари трьох названих генералів⁸⁶.

Вони чимало місця відводять Україні, особливо гетьманській державі П. Скоропадського. Не дивлячись на неприйняття усіма ними незалежної України, ставлення до неї та її глави було різним. Різко негативним у А. Денікіна: “Національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду”⁸⁷. Це було явним перебільшенням, сформованим донесеннями з Києва українофоба В. Шульгіна. До національного питання повертається генерал і в розділах про правління білих на Україні у 1919 р. Він допускає за мирних умов певне культурне самовизначення, але ніяк не може погодитися з тим, що переважна більшість adeptів української культури “ототожнюють її з принципами української незалежності”⁸⁸.

Об'єктивістські оцінки гетьмана подав П. Врангель: “Він (Скоропадський) прекрасно служив, відзначався великою старанністю, рідкісною добросовісністю і величезною працездатністю”. Водночас барон наголошував, що “порив, розмах і швидкість рішень не були йому властиві”. Незважаючи на люб'язний прийом, П. Врангель відмовився від запропонованої посади начальника штабу гетьмана⁸⁹.

Донський отаман П. Краснов позитивно оцінював П. Скоропадського, “старого товариша, майже друга”, адже їх об'єднувала тодішня спільна пронімецька орієнтація, завдання створення антибільшовицьких військових сил та нелюбе ставлення обох до керівництва Добро-

вольчої армії. Головну слабкість гетьманського режиму він бачив у відсутності дієздатної української армії⁹⁰.

Цінним історичним джерелом є й мемуари генерала О. Черячукіна, отамана Зимової станції (посольства) Всевеликого Війська Донського в Україні “Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.”⁹¹. Він не тільки послідовно викладає розвиток відносин України і Дону, але й багато інших подій, свідком яких він був у Києві. Спогади важливі й з точки зору політики Німеччини щодо цих державних утворень, а також Добровольчої армії. Записки генерала Г. Лейхтенберського присвячені проблемі формування Південної армії, участі у цьому процесі П. Скоропадського, військового міністерства Української Держави, німецької допомоги тощо⁹². Цю ж тему висвітлив ще один генерал П. Залеський, колишній харківський губернський староста, підготувавши спеціальний історичний нарис⁹³.

Чимало російських діячів, які у 1918 р. перебували в Україні, опублікували свої спогади про Гетьманат. Це зокрема В. Шульгін, В. Гурко, С. Трубецкой та інші⁹⁴. Їх об’єднує різке неприйняття самої можливості існування незалежної України, а звідси й абсолютно упереджені оцінки діяльності уряду і гетьмана. Так, В. Гурко пише про наміри П. Скоропадського, “звільнивши Росію, приєднати до малоросійського гетьманства всеросійський престол”⁹⁵. Ці спогади також подають важливі дані про функціонування в Києві та інших містах численних російських організацій монархічного, консервативного, шовіністичного спрямування.

Не випадково на рельєфну антиукраїнську спрямованість цих мемуарів звернули увагу більшовицькі ідеологи. У 1930 р. в серії “Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев” був упорядкований збірник “Революция на Украине по мемуарам белых”⁹⁶. Сучасного читача здивує підбір авторів спогадів. Поряд з мемуарами російських діячів А. Денікіна, А. Лукомського, В. Гурка тут подані фрагменти з праць В. Винниченка та Д. Дорошенка, які для укладачів з їх класовою однолінійністю були безумовно “білими”. Зрозуміло, що з розлогих публікацій були вибрані місця, які демонстрували “контрреволюційність” та “антинародність” українських урядів. Зі спогадів В. Винниченка взяті уривки таврувальної риторики щодо С. Петлюри, а у Д. Дорошенка критичні оцінки діяльності Центральної Ради. На початку 1990-х рр. в Україні вийшло репринтне відтворення цього збірника.

Спомини про гетьмана П. Скоропадського залишили його перший біограф А. Маляревський, старший ад’ютант князь В. Кочубей, заступник державного секретаря проф. М. Могилянський. У різний час їхні праці були опубліковані в російськомовних емігрантських виданнях⁹⁷. До речі, М. Могилянський підтримував відносини з П. Скоропадським

й після падіння Гетьманату. У 1993 р. журнал “Минувшее” опублікував фрагменти з його щоденників та листи до нього П. Скоропадського⁹⁸.

Серед іноземних мемуаристів насамперед слід виділити німецьких та австрійських діячів. Це праці одного з творців Брестського миру генерала М. Гофмона, фактичного ідеолога “східної” політики військової партії у Німеччині генерала Е. Людендорфа, міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна⁹⁹. Вони були видані у перекладі російською. Їх спогади важливе джерело для реконструкції історії відносин УЦР та Гетьманату з центральноєвропейськими монархіями, з’ясування їх цілей у наданні Україні союзницької допомоги, оцінки провідних українських діячів. На жаль, спогади провідної постаті тогочасних німецько-українських відносин генерала В. Гренера й досі залишаються не перекладеними¹⁰⁰. Лише частково цю прогалину заповнює наукова розвідка В. Дмитришина про колекцію документів, відомої як “папери Гренера”¹⁰¹. Яскраві спогади про добу гетьманату залишив посол Фінляндії в Україні Г. Гуммерус¹⁰².

Чимало мемуарів активних діячів доби Української революції залишаються й досі не опублікованими. Зокрема, в ЦДАГО України зберігаються спогади військового міністра УНР О. Жуковського, заарештованого німцями у квітні 1918 р. Написані у Лук’янівській тюрмі, матеріали містять чимало важливих фактів про діяльність УЦР і відображають морально-психологічний стан ув’язненого¹⁰³. У цьому архіві знаходяться й спогади начальника гетьманського штабу Б. Стелецького. Проте вони охоплюють більш широкий часовий відрізок і мають прикметну назву “Спогади про події на Україні 1918 р.: від Грушевського до Петлюри”¹⁰⁴. Матеріали мемуарного характеру містяться й в особовому фонді відомого українського правника С. Шелухина¹⁰⁵.

У Державному архіві Російської Федерації також є чимало не оприлюднених спогадів колишніх українських діячів: начальника штабу гетьмана генерала О. Аккермана, Одеського міського отамана В. Мустафіна, заступника міністра торгу і промисловості В. Ауербаха та інших¹⁰⁶.

Одне з важливих джерел дослідження вітчизняної історії – епістолярій – для доби Української революції не є масовим. Очевидно, активна участь провідних діячів у партійно-політичній, державно-управлінській сфері, можливість використовувати тогочасні засоби зв’язку звела до мінімуму традиційну форму комунікацій – листування.

Зокрема, у тритомнику “Листування Михайла Грушевського” з сотень оприлюднених листів лише кілька стосуються періоду революції¹⁰⁷. Окремі з них були вміщені в інших виданнях¹⁰⁸.

Низка листів С. Петлюри увійшла до кількатомного видання його спадщини “Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи”. Переважно це

офіційне листування Голови Директорії та Головного Отамана з урядовими інституціями і посадовцями¹⁰⁹.

Найповнішою є епістолярна спадщина відомого і впливового українського діяча Є. Чикаленка. Він постійно спілкувався з багатьма представниками тогочасної владної еліти, опозиційними лідерами. Поряд з щоденниковими записами також вів широке листування як на батьківщині, так і в еміграції. Частина його епістолярної спадщини вийшла у додатках до щоденника 1919–1920 рр.¹¹⁰ Окремою книгою видано його листування з П. Я. Стебницьким¹¹¹. Листовні контакти з А. Ніковським, В. Винниченком та іншими подані в періодичних виданнях¹¹².

Видана епістолярна спадщина відомих українських учених К. Студинського, А. Кримського, І. Крип'якевича важлива для вивчення тогочасного наукового життя, заснування УАН, видавничої справи тощо¹¹³.

Цікавим є й листування визначного російського письменника В. Короленка з відомим більшовицьким діячем Х. Раковським. Воно яскраво відображає взаємини митця і представника комуністичної влади¹¹⁴.

Документи особового походження становлять одне з доволі інформативних джерел з історії Української революції 1917–1921 рр. Їх цінність визначається насамперед провідною роллю багатьох мемуаристів в описуваних подіях. Водночас ці матеріали несуть відбиток природного суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і постатей. А відтак й потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції, кінець 1917 р. – грудень 1919 р.) В 3-х частинах. – Київ – Відень, 1920.

² Там само. – Ч. 1. – С. 10.

³ Див.: “Наука і суспільство”. – 1990. – № 5–12; 1991. – № 1–6: “Дніпро”. – 1990. – № 8–10; – 1991. – № 1–8.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. – К., 2008.

⁵ Грушевський М. Спомини. – Київ, 1987. – № 8–11.

⁶ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3; Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Историк и современник. – Берлин, 1922. – Кн. 1–5.

⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). У 4-х частинах. – Львов, 1923.

⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). У 4-х частинах. – Мюнхен, 1969.

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) // Український історичний журнал. – 1992. – № 6, 7–8, 9, 12; 1993. – № 1, 2–3, 4–6, 7–8; Там само // Хроніка 2000. – К., 1998. – Вип. 23–24.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – К, 2007.

¹¹ *Скоропадський П.* Спомини // Хліборобська Україна. – Відень. – 1922–1925. – Кн. IV, V.

¹² *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992.

¹³ *Скоропадський П.* “Україна будет!»: из воспоминаний // Минувшее. Исторический альманах. – М.–Спб., 1994. – Вып. 17.

¹⁴ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995.

¹⁵ *Смирнов А.* Проект “Україна” или Звездный час гетмана Скоропадского. – М., 2008.

¹⁶ Там само. – С. 31.

¹⁷ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Ч. 3. – Прага, 1943.

¹⁸ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Вид. 2-е. – Мюнхен, 1950–1952.

¹⁹ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003.

²⁰ *Шановал М.* 22 січня (спомини і висновки) // Трудова Україна. – Прага, 1932. – № 2, 3–4, 5–6, 7–8, 9; *Його ж.* Занепад УНР // Нова Україна. – Прага, 1928. № 4–6.

²¹ *Шановал М.* Гетьманщина і Директорія: спогади. – Нью-Йорк, 1958.

²² Див.: “Вітчизна”. – 1995. – № 11–12; 1996. – № 1–2, 5–6, 7–8.

²³ *Лотоцький О.* Сторінки минулого: спогади 19 ст. і початку 20 ст. в історії українського народу та відродження Української православної церкви. У 4-х кн. – Варшава, 1932.

²⁴ *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939.

²⁵ *Галаган М.* З моїх споминів. У 4-х ч. – Львів, 1930.

²⁶ *Григорієв Н.* Весна української революції: спогади учасника. – Львів, 1938; *Його ж.* Спогади “руїнника”: про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. – Львів, 1937.

²⁷ Наш Гр[Григорієв Н.]. Петлюрівщина // Нова Україна. – Прага, 1925. – № 1.

²⁸ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.

²⁹ *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради й Директорії. – Житомир, 1992; *Мацієвич К.* На земській роботі // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930; *Леонтович В.* Спомини утікача. – Берети, 1922; *Його ж.* Уривок спогадів із революційних часів // Календар-альманах “Дніпро” на переступний рік 1936. – Львів, 1935.

³⁰ *Шелухін С.* Доба Центральної Ради // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – № 53; *Його ж.* Мирові переговори між Українською Державою і РСФРР в 1918 році // Там само. – 1965. – № 45; *Його ж.* Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926; *Його ж.* Україна перед Лігою Націй // Воля. – Відень, 1921. – Т. 1. – № 10.

³¹ *Онацький Є.* Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах на 1954 рік. – Буенос-Айрес, 1954.

³² *Левицький Д.* З дипломатичних споминів // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” за 1939 рік. – Львів, 1938.

³³ *Марголін А.* Лондон // Там само.

³⁴ Україна и политика Антанты // Революция на Украине: по мемуарам белых. – М.–Л., 1930; Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах. – К., 2008.

³⁵ *Биковський Л.* Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини 1918–1921 рр. // Самостійна Україна. – Чикаго, 1965. – № 6, 7, 8, 9, 10, 11–12; 1966. – № 1, 2, 5, 6, 7; *Биковський Л.* Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини (1918–1922). – Мюнхен–Денвер, 1971.

³⁶ *Цегельський Л.* Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопадом 1918р. – Нью-Йорк, 1960.

³⁷ *Кедрин І.* Виправлена правда: події в Україні 1918р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Л. Цегельського. – Нью-Йорк, 1963.

³⁸ *Левіцький К.* Перший державний секретаріат у Львові // Український скиталець – Відень, 1923. – № 11; *Трильовський К.* Мої перші дні у ЗУНР // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 11; *Палійв Д.* Листопадова революція: з моїх споминів. – Львів, 1929; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918р. – Львів, 1931; *Рудницька М.* Львівське жіноцтво під час листопадового перевороту // Вісті комбатанта. – Торонто, 1969. – № 1.

³⁹ *Назарук О.* Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції. – Відень, 1920; Так само. – Нью-Йорк, 1978; *Назарук О.* Дещо про те, чому ми не закріпили Української Держави // Календар Українського народного союзу на рік звичайний 1922. – Нью-Йорк, 1922; *Його ж.* Спомин про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Львів, 1938.

⁴⁰ *Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920р.: спомини учасника. – Львів, 1930.

⁴¹ *Коновалець Є.* Причинки до історії Української революції. – Прага, 1928; Там само. – Київ, 1991. – № 10; *Його ж.* Причинки до історії ролі січових стрільців в українській революції // Розбудова нації. – Прага, 1928. – № 2–3.

⁴² *Мельник А.* Київ–Мотовилівка–Карабчіїв, де наші серця сповнялися гордощів та радощів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965; *Думін О.* Табор окремого загону січових стрільців в Білій Церкві // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 3; *Його ж.* До початків організації наддніпрянських Січових Стрільців: спогад // Вістник. – Львів, 1938. – № 7–8; *Сушко Р.* Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню СС) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928р. – Львів; К., 1927; *Заклинський М.* “ А ми тую стрілецьку славу збережемо”: спомини з визвольної війни. – Львів, 1936.

⁴³ *Шухевич С.* Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920). У 5-ти ч. – Львів, 1929; *Його ж.* За гетьманських часів в Одесі // Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931. – Львів, 1930.

⁴⁴ *Кравс А.* За українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. – Львів, 1937; *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної калини. – Львів, 1934; *Безручко М.* Група С.С. в боях на підступах до Кам'янця-Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 року // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік. – Львів; К., 1926.

⁴⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спомини // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1929. – Кн. 10, 11, 12; 1930. – Кн. 1, 2, 4, 6; *Його ж.* На чолі запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями // Дніпро. – Львів, 1929; *Його ж.* На Україні, 1917–1918. Спомини. – Прага, 1935.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4012, оп. 1, спр. 14.

⁴⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007.

⁴⁸ *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). У 4-х ч. – Львів, 1927–1931.

⁴⁹ *Петрів В.* Уривок із споминів // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1929; *Його ж.* Декілька слів про Запорожский імені кошового отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1928. – № 4; *Його ж.* Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з недрукованого щоденника // Літопис Червоної Калини – Львів, 1936. – № 5, 6, 7–8, 11; 1937. – № 1, 3, 6.

⁵⁰ *Петрів В.* Неторованим шляхом: спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // Вітчизна. – К., 1993. – № 3–4, 5–6, 7–8, 11–12; 1994. – № 1–2, 5–6, 9–10; 1995. – № 3–4, 5–6.

⁵¹ *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002; *Його ж.* Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004.

⁵² *Авраменко Н.* Спомини запорожця. – К., 2007.

⁵³ *Махно Н.* Русская революция на Украине: от марта 1917 г. по апрель 1918 г. – Кн. 1. – Париж, 1929. – Кн. 2. – Париж, 1936. – Кн. 3. – Париж, 1937.

⁵⁴ *Махно Н.* Воспоминания. – К., 1991.

⁵⁵ *Махно Н. И.* Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991.

⁵⁶ *Махно Н.* Воспоминания (март 1917 – декабрь 1918 гг.) // Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921); *Махно Н.* Воспоминания. *Кузьменко Г. А.* Дневник, 19 февраля 1920 – 28 марта 1920. – М., 1996; *Махно Н.* Воспоминания (март 1917 – декабрь 1918 гг.). – Х., 1998.

⁵⁷ *Махно Н.* Сповідь анархіста. – К., 2008.

⁵⁸ *Юртик Г.* Звенигородський кіш вільного козацтва // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2.; *Його ж.* Стихія (Зі споминів) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1922. – Кн. 3; *Його ж.* Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3, 4.

⁵⁹ *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. З передмовою і примітками М. Любченка. – Х., 1924. У 1991р. в Києві вийшло препринтне видання цих спогадів.

⁶⁰ *Какурін Н.* Как сражалась революция. – М., 1928.

⁶¹ Див.: “Україна”. – 1992. – № 1–2; “Слово і час”. – 1993. – № 10–12; 1994. – № 1–2.

⁶² *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 2 (1918–1919). – К., 2004; *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – Київ–Нью-Йорк, 2005.

⁶³ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – 1911–1920. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980.

⁶⁴ *Донцов Д.* Рік 1918. – Київ–Торонто, 1954.

⁶⁵ *Донцов Д.* Рік 1918 // Хроніка 2000. – 1997. – № 17–18; № 19–20; *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. – К., 2002.

⁶⁶ *Шаповал М.* Щоденник: від 22 лютого 1919 р. по 31 грудня 1924 р. – Ч. 1. – Б. м., 1958.

⁶⁷ *Жуковський О.* Записна книжечка з 1919 р. // Український історик. – 1983. – № 2–4; 1986. – № 1–2, 3–4.

⁶⁸ *Вернадский В.* Дневники, 1917–1921. – Ч. 1. Октябрь 1917 – январь 1920. К., 1994. *Його ж.* Дневники, 1917–1921. – Ч. 2. Январь 1920 – март 1921. – К., 1997. Частково записи за травень–червень 1918 р. публікувалися в “Українському археографічному щоденнику”. – 1992. – Вип. 1.

⁶⁹ Миллюков П. Н. Дневник (Переговоры с немцами в 1918 году) // Новый журнал. – Нью-Йорк, 1961. – Кн. 66.

⁷⁰ Дневник П. Н. Миллюкова. 1918–1924. – М., 2005.

⁷¹ Затонський В. П. Из спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4, 5–6; – 1930. – № 5.

⁷² Там само. – 1930. – № 5–6.

⁷³ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. – М.–Л. – Т. 1. – 1924; Т. 2. – 1928; Т. 3. – 1932.

⁷⁴ Антонов-Овсієнко В. О. У боротьбі проти Директорії // Літопис революції. 1929. – № 5–6; – 1930. – № 1, 2, 3–4, 5; Його ж. В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації // Там само. – 1930. – № 1–2.

⁷⁵ Бош Е. Б. Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М.–Л., 1925.

⁷⁶ Петровський Г. И. Очерк из истории Октябрьской революции в Донбасе // Летопись революции. – 1922. – № 1; Квириг Э. И. Екатеринославский совет и Октябрьская революция // Там само; Покко С. Организация и борьба Красной гвардии в Харькове // Там само; Кулик І. Жовтневі дні у Києві // Там само; Ряпо Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию на Николаевщине // Там само; Иванов А. Центральная Рада и Киевский совет // Там само. – 1922. – № 2; Терехов Р. Я. Берестово-Богодухово-Кальмиусский район (1903–1918 гг.) // Там само. – 1923. – № 5; Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917–1918 гг. в Юзовке) // Там само. – 1925. – № 4.

⁷⁷ Латчинский Г. З перших днів Всеукраїнської влади // Літопис революції. – 1927. – № 5–6; Його ж. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВК У та Народний Секретаріат // Там само. – 1928. – № 1.

⁷⁸ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною). – Саратов, 1919.

⁷⁹ Комаренко Н. В. Журнал “Літопис України”. Історіографічний нарис. – К., 1970. – С. 122–123.

⁸⁰ Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). – К., 1927; 1917 год в Харькове. Сб. статей и воспоминаний. – Днепрпетровск, 1927; Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей. – Х., 1929.

⁸¹ Борьба за перемену Радянської влади на Україні. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957; Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. – К., 1967.

⁸² Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині. – Дніпропетровськ, 1957; Борьба за владу Рад на Миколаївщині. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). – Миколаїв, 1959; В защиту революции. Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалистического строительства в Киеве и на Киевщине. – К., 1977.

⁸³ Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны. Изд. 2-е. – К., 1978.

⁸⁴ Бош Е. Б. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. Изд. 2-е. – К., 1990; Затонський В. Из спогадів про українську революцію // Архіви України; Борьба за Київ, січень 1918 року // Україна. – 1991. – № 2.

⁸⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1–2. – Париж, 1920–1922; Т. 3–4. – Берлин, 1924–25; У 2002 мінське видавництво “Харвет” перевидало

цю працю у п'яти книгах; *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г. В 2-х томах. – Минск, 2002; *Краснов П.* На внутреннем фронте. – Л., 1927; *Краснов П.* На внутреннем фронте. В донской станице при большевиках. Всевеликое Войско Донское. – М., 2003.

⁸⁶ Белое движение. Мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. – М., 2006.

⁸⁷ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания и мемуары. – Минск, 2002. – С. 52.

⁸⁸ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – Минск, 2002. – С. 111.

⁸⁹ *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920. – Т. 1. – С. 92.

⁹⁰ *Краснов П.* На внутреннем фронте. – С. 304–305.

⁹¹ *Черячукин А.* Донские делегации на Украину и в Белград. – 1924. – № 3.

⁹² *Герцог Г.* Лейхтенбергский. так начиналась “Южная Армия” // Архив русской революции. – Т. VIII. – Берлин, 1923.

⁹³ *Залесский П.* Южная армия. Краткий исторический очерк // Донская летопись. Белград. – 1924. – № 6.

⁹⁴ *Шульгин В.* Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны. – М., 2002; *Гурко В.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918 гг. // Архив русской революции. Т. XV. – Берлин, 1924; *Трубецкой Е.* Из прошлого. Воспоминания. Из путевых заметок беженца. – Томск, 2000.

⁹⁵ *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С. 213.

⁹⁶ Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С. Алексеев. М.–Л., 1930. Слід відзначити, що у серії “Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев” той же С. Алексеев упорядкував ще кілька ґрунтовних збірників, зокрема “Февральская революция”, туди увійши спогади О. Керенського, М. Родзянко, П. Мілюкова, А. Денікіна, П. Краснова та інших.

⁹⁷ *Маляревский А. (Сумской А.).* На переэкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Берлин, 1923. – Вып. 2; *Його ж.* Скоропадский – Гетман всея Украины. – К., 1918; *Кочубей В.* Генерал Павел Скоропадский. Из личных воспоминаний // Военная быль. – № 95–96. – Париж, 1969; *Могиланский Н.* Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции. – Т. XI. – Берлин, 1923.

⁹⁸ Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могиланского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – № 14. – М., Спб., 1993.

⁹⁹ *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1919. – Л., 1929; *Людendorф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – Москва–Минск, 2005; *Чернин О.* У світовій війні. М.–Л., 1925.

¹⁰⁰ *Groener W.* Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – Göttingen, 1957.

¹⁰¹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. 1994. – № 1.

¹⁰² *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1.

¹⁰⁴ Там само, ф. 5747, оп.1, спр.1.

¹⁰⁵ Там само, ф. 3695, оп. 1, спр. 194.

¹⁰⁶ Державний архів Російської Федерації, ф. 5881, оп. 2, спр. 220, 232, 524 та ін.

¹⁰⁷ Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. – Т. 1. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997; Т. 2; Т. 3, 2006; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів–Нью-Йорк, 1998.

¹⁰⁸ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992.

¹⁰⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи: видано в 30 річницю з дня смерті [Т.1]. – Т. 3. – К., 1999; Т. 4. – К., 2006.

¹¹⁰ Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. – К., 2005.

¹¹¹ Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – 2008.

¹¹² Див.: Память століть. – К., 1997. – № 5. – С. 24–43; Укр. іст. журнал. – К., 1997. – № 5. – С. 119–133. – № 6. – С. 103–122.

¹¹³ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – К., 1993; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) – Т. II. – К., 2005. *Кучабський В.* Листи Івана Крип'якевича до Стефана Томашевського // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 233.

¹¹⁴ *Станчев М., Чернявський Г.* Фарс на крові. – Ч. I. Переписка В. Г. Короленко с Х. Г. Раковским и А. Г. Раковской (1917–1921). – Х., 1997.

Рассматривается информационный потенциал материалов личного происхождения – воспоминаний, мемуаров, дневников, эпистолярия, автобиографий. Акцентируется на особенностях этого вида источников, необходимости критических подходов к их использованию.

Ключевые слова: исторический источник; воспоминания; мемуары; дневники; переписка; публикация.

There is considered the informational potential of the documents of personal origin, such as letters, memoirs, diaries, correspondence and autobiographies in the article. The author emphasizes the importance of such type of sources, the necessity of critical approaches to its studying.

Keywords: historical source; memories; memoirs; diaries; correspondence; publication.

УДК [930.253+025.171](477)(092).Левитський М.В.

В. Б. ВОВЧЕНКО*

**КОМПЛЕКСИ ДОКУМЕНТІВ ІНШИХ ОСІБ –
СКЛАДОВА БІОГРАФІСТИКИ**

**(на прикладі особового архіву Миколи Левитського з фондів
Інституту рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського)**

Висвітлено склад та змістове наповнення комплексу документів інших осіб в особовому архівному фонді діяча кооперативного руху України кінця XIX – 30-х рр. XX ст. М. В. Левитського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проаналізовано вплив історико-культурного середовища на формування світогляду фондоутворювача.

Ключові слова: архів; документи інших осіб; кооперативний рух; М. В. Левитський.

Документи осіб, які мають пряме чи опосередковане відношення до фондоутворювача особового архівного фонду, є важливим джерелом дослідження особи в її взаємовідносинах з оточенням. Спробуємо проілюструвати цю тезу на прикладі архіву видатного вченого-економіста, теоретика та практика кооперативного руху, “батька української кооперації” Миколи Васильовича Левитського (1859–1936), розглянувши комплекс інших осіб як наукову та творчу базу його кооперативних студій.

В особовому архівному фонді М. В. Левитського (ф. 327), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), серед інших документів містяться розвідки учених – економістів, публіцистів, відомих громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. М. В. Левитський відбирав у власній збірці насамперед праці критиків, які висвітлювали історію та перспективи розвитку артільного руху на теренах Російської імперії.

Серед них важливе місце посідає розвідка “О крестьянских артелях” Є. І. Рагозіна, відомого російського економіста і громадського діяча, представника ліберально-буржуазних кіл, автора багатьох економічних праць¹. Праці та доповіді Є. І. Рагозіна систематично друкувалися в “Трудах” Імператорського вільного економічного товари-

* *Вовченко Вікторія Борисівна* – кандидат історичних наук.

ства (далі – ІВЕТ), де також публікував власні економічні розвідки і М. В. Левитський. Стаття “О крестьянских артелях”, опублікована в журналі “Русская беседа” в лютому 1896 р.², спрямована на пошуки вирішення селянського питання в Російській імперії та визначення шляхів допомоги селянству. В аспекті висвітлення цих актуальних проблем Є. І. Рагозін проаналізував ініціативи М. В. Левитського в організації хліборобських артелів в селах Сентово та Федварь Олександрійського повіту Херсонської губернії. Окрім того, стаття містила конкретні пропозиції щодо державно-суспільної підтримки цієї роботи. Так, Є. І. Рагозін вважав за необхідне створити при ІВЕТ спеціальну комісію задля обговорення питання про фінансове забезпечення діяльності місцевого органу для спостереження за розвитком артільної справи в Росії на чолі з М. В. Левитським³. Він також запропонував долучити до цього представників ІВЕТ в Санкт-Петербурзі та представників відділення Комітету спостереження за діяльністю позикових товариств⁴.

У фонді зберігається також ґрунтовна праця белетриста-народника та публіциста А. І. Фаресова “Народники и марксисты”⁵. Він співпрацював у популярних вітчизняних часописах “Дело”, “Новое Время”, “Живописное обозрение”, “Русская жизнь” тощо, публікував у них белетристичні нариси, історико-літературні статті, рецензії⁶. У витязі з розвідки “Народники и марксисты” є нотатки М. В. Левитського. Власне ж стаття додається в рукописному перекладі німецькою мовою⁷.

А. І. Фаресов у межах історико-політичного контексту кінця ХІХ ст. проаналізував суперечки та боротьбу М. В. Левитського з марксистами на засіданнях ІВЕТ у Петербурзі, зокрема з його провідним представником М. І. Туганом-Барановським – українським економістом, істориком, політиком⁸. Висвітлюючи протидію двох напрямів, А. І. Фаресов оцінював діяльність М. В. Левитського у 80-х роках ХІХ ст., ділився з читачами своїм враженням від його блискучих ораторських здібностей під час напруженої дискусії. Безперечно, симпатії автора критичної статті були на боці М. В. Левитського. Водночас він наводив загальні біографічні відомості про нього та про його перші кроки в артільній справі.

До статті А. І. Фаресова додається також машинописна примітка самого М. В. Левитського, де згадуються принципові ідеологічні суперечності між ним та М. І. Туганом-Барановським. Важливим у розв’язанні цього ідеологічного конфлікту, на думку М. В. Левитського, було те, що на початку ХХ ст. М. І. Туган-Барановський відмовився від попередніх економічно-політичних поглядів “легального марксизму”. Вже під час особистої зустрічі діячів у 1908 р. М. І. Туган-Барановський змінив свою думку щодо артільної справи, про що широко сказав колезі. Як стверджує М. В. Левитський, М. І. Туган-Барановський навіть був обраний головою Комісії з дослідження артелів в Санкт-Петербурзі,

де тісно співпрацював з М.В. Левитським та згодом брав участь у теоретичних і практичних питаннях кооперативного будівництва⁹. Так, у 1918 р. він був обраний головою на установчому з'їзді Центрального Українського кооперативного комітету, у період Директорії УНР входив до складу комісії, яка розробляла проект грошової реформи¹⁰. Широкий резонанс статті А.І. Фаресова “Народники и марксисты” в громадському та професійному середовищі в Україні підтверджує рецензія, опублікована в IV томі літературно-мистецького, наукового та суспільно-політичного щомісячника “Літературно-Науковий Вістник”¹¹ у Львові в 1899 р., підписана криптонімом “І. Ф.”. “Словник українських псевдонімів” О. І. Дея розкриває підпис як такий, що належить І.Я. Франкові¹² – українському громадсько-політичному діячеві, поету, прозаїку, драматургу, перекладачу, вченому.

Одним із важливих напрямів діяльності І. Я. Франка на зламі XIX та XX ст. була редакційно-видавнича діяльність, у тому числі й співпраця з “Літературно-Науковим Вістником”, де публікувалися статті різного наукового спрямування. І. Я. Франко був членом редколегії часопису, систематично публікував там власні художні твори, рецензії на праці інших авторів, переклади, публіцистичні розвідки¹³. Заснований в 1889 р. на зразок європейських ревію, журнал був виданням НТШ; опубліковані в ньому матеріали висвітлювали важливі для українського життя громадсько-політичні питання¹⁴. Тому відзив І. Я. Франка про діяльність М. В. Левитського мав велику вагу.

У рецензії І. Я. Франка, вміщеній у розділі “Хроніка і бібліографія”, визначена тема статті А. І. Фаресова, охарактеризована діяльність М. В. Левитського як однієї з центральних фігур на засіданнях ІВЕТ у Санкт-Петербурзі, зокрема його блискуча промова, в котрій він “наочно показав реакційність соціал-демократичної доктрини, ненауковість і односторонність їх поглядів на історію”¹⁵.

І. Я. Франко-рецензент у властивій йому яскравій публіцистичній манері відзначав, як А. І. Фаресов визначив особливості характеру М. В. Левитського – палкість, поетичність, “напротилежність від соціал-демократичного фаталізму” та “бесплідного самовдосконалення тзв. толстовців”¹⁶.

Позитивом рецензії було те, що І. Я. Франко переконливо довів істотне значення артільних ініціатив М. В. Левитського в демократизації українського суспільства тієї епохи. Зазначимо, що виразно окреслена громадська позиція поета, оприлюднена в рецензії “Літературно-Наукового Вістника”, засвідчує широту політичного світогляду редакційної колегії часопису¹⁷. Отже, рецензії І. Я. Франка, як і його літературно-критичні та публіцистичні статті, відіграли винятково важливу роль не лише в формуванні українського національно-визвольного руху, а й в проникненні в свідомість народу потреби в розвитку прогресивних форм господарювання¹⁸.

Актуальній темі артільного руху та постаті його організатора М. В. Левитського А. І. Фаресов присвятив ще одну статтю – “Артельный батько”, опубліковану в № 34 журналу “Живописная Украина” за 1898 р.¹⁹. Стаття знову привернула увагу до прогресивної форми сільського господарства в південному регіоні Російської імперії та поділяла ідеї “артільного батька”.

У фонді також містяться машинописні витяги з іншої праці А.І. Фаресова “Земледельческие и ремесленные кооперации в России” (1902) – “Слова Н. В. Левитського”²⁰ та “Артели второй формации 1902 г.”²¹. Очевидно, ці витяги були зроблені М. В. Левитським уже в 20-х рр. ХХ ст. з брошури А. І. Фаресова, яка також зберігається в фонді.

Брошура А. І. Фаресова “Земледельческие и ремесленные кооперации в России”, видана у друкарні Меркушева в Санкт-Петербурзі в 1892 р., була подарована автором М.В. Левитському через тривалий період після її публікації, майже через 30 років, 12 березня 1928 р. під час зустрічі. Цей факт підтверджує дарчий напис автора на обкладинці брошури “Н. В. Левицкому в знак глубокой приязни и уважения”²².

Серед праць інших авторів заслуговує на увагу зведений покажчик, укладений відомим російським бібліографом, автором багатьох бібліографічних праць з різнобічної тематики В. І. Межовим²³ “Библиографический указатель книг и статей, относящихся до обществ, основанных на началах взаимности, артелей, положения рабочего сословия и мелкой кустарной промышленности в России” (СПб., 1891)²⁴.

Крім того, в фонді М. В. Левитського відклалися теоретичні та практичні розробки наукової думки кооператорів, лекції, доповіді тощо. Історико-бібліографічне та джерелознавче значення мають лекції Є. Д. Максимова – російського письменника і публіциста, автора багатьох праць, присвячених земським та економічним питанням, громадського діяча. Лекції “Трудовые артели”²⁵ економіст читав у Петрограді в 1916 р. на Кооперативних курсах Ліги рівноправ'я жінок. Машинописний примірник лекцій на 18 арк. був подарований автором М. В. Левитському, про що свідчить запис на обкладинці фондоутворювача, “ним особисто... у травні 1917”, що, безперечно, збільшує історико-наукову цінність цього документа. На ньому наявні всі власницькі ознаки – штамп М. В. Левитського та його власноручний напис “З архіву М. В. Левитського”, а також штамп Всеукраїнського Центрального кооперативного музею від 28 січня 1930 р., де документ зберігався згодом²⁶. Власноручно підписувати документи М. В. Левитський, на нашу думку, почав після викрадення його архіву та бібліотеки.

Навіть у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. вчений, тоді вже досить літня людина, не обмежувався власними розробками та працями лише радянських кооператорів, а систематично цікавився новими фаховими виданнями зарубіжних кооперативних організацій. Це давало йому

змогу аналізувати прогресивний досвід західноєвропейських кооперативних установ та розвивати кооперативні ідеї в контексті інтенсивного радянського будівництва в Україні.

Серед іноземних видань цього типу: друкований проспект товариства “Stockholm and Euviron Consumer Society” (Товариство споживачів Стокгольма та його передмістя) англійською мовою (1926 р.)²⁷, рекламний проспект німецькою мовою довідника з міжнародної кооперації “Handworrerburg des internationalen Genossens” (Берлін, 1927)²⁸ з помітками М. В. Левитського; рекламний проспект “Kooperationen Latvija” [Кооперативна Латвія] (Рига, 1927)²⁹.

Можна стверджувати, що наявність даних видань у фонді є ознакою постійних контактів фондоутворювача із зарубіжними книгарнями, безпосереднього зв'язку М.В. Левитського із закордонними кооперативними організаціями Німеччини, Латвії, які надсилали у 20-х роках ХХ ст. видання та інформували коло фахівців про майбутні публікації.

Поповнення архіву виданнями шведських кооперативних організацій пов'язане з участю М.В. Левитського в роботі української делегації на Міжнародному кооперативному конгресі в Стокгольмі в серпні 1927 р. За підсумками конгресу в архіві репрезентовані численні документи, зокрема “Сообщение о Международном кооперативном конгрессе в Стокгольме в августе 1927 р.”, підготовлене Любимовим³⁰. До даного комплексу за тематикою належать “Материалы XII конгресса Международной ассоциации в Стокгольме”, які містять численні доповіді, резолюції, програми, а також газетні відгуки іноземної та вітчизняної преси про діяльність Конгресу та виступ на ньому М.В. Левитського³¹.

Отже, вивчення такого змістового комплексу особового архівного фонду, як документи інших осіб, завдяки системі його інформаційної презентації, дозволяє глибше дослідити вплив історико-культурного середовища на формування світогляду фондоутворювача.

¹ Рагозин // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 26.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 327, № 199.

³ Там само. – С. 39.

⁴ Там само.

⁵ Фаресов А. И. Народники и марксисты. – СПб., 1899.

⁶ Фаресов // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 35. – С. 306.

⁷ ІР НБУВ, ф. 327, № 202.

⁸ Коропецький С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. – К., 1993. – С. 129–147.

⁹ ІР НБУВ, ф. 327, № 202, арк. 1.

- ¹⁰ Туган-Барановський Михайло Іванович // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 884.
- ¹¹ Літературно-Науковий Вістник // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 418.
- ¹² Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / Укл. О. І. Дей. – К., 1969. – С. 176.
- ¹³ Літературно-Науковий Вістник // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 670–680.
- ¹⁴ Там само. – С. 418.
- ¹⁵ ІР НБУВ, ф. 327, № 202, арк. 4.
- ¹⁶ Там само, № 183, арк. 5.
- ¹⁷ Літературно-науковий Вістник // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 670–680.
- ¹⁸ Там само. – С. 418.
- ¹⁹ ІР НБУВ, ф. 327, № 1182.
- ²⁰ Там само, № 200.
- ²¹ Там само, № 1183.
- ²² Там само, № 2107.
- ²³ Межов Владимир Измайлович // Новый энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – Пг., б.г. – Т. 26. – С. 141.
- ²⁴ ІР НБУВ, ф. 327, № 191.
- ²⁵ Там само, № 192.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само, № 2124.
- ²⁸ Там само, № 2126.
- ²⁹ Там само, № 2127.
- ³⁰ Там само, № 982.
- ³¹ Там само, № 983–1013.

Исследованы состав и содержательное наполнение комплекса документов других личностей в личном архивном фонде деятеля кооперативного движения Украины конца XIX – 30-х годов XX ст. Н. В. Левитского, который хранится в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Проанализировано влияние историко-культурного окружения на формирование мировоззрения фондообразователя.

Ключевые слова: архив; документы других личностей; кооперативное движение; Н. В. Левитский.

The article describes the structure and content of the complex of documents of other persons in the personal fond of M.V. Levyts'kyi, the activist of cooperation movement in Ukraine at the end of 19 – 1930-es of 20 century, stored in the Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine named after V. I. Vernads'kyi. The author analyzes the impact of historical and cultural environment on the forming of world view of fond creator.

Keywords: archives; the documents of other persons; cooperative movement; M.V. Levyts'kyi.

УДК 930.253(477.83/.86)"1920/1930"

В. В. КІТ*

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ
МОЛОДІЖНИХ КОМУНІСТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧИНИ У 20–30 рр. ХХ СТОЛІТТЯ
(за документами ЦДАЛ України і
Державного архіву Львівської області)**

Висвітлено діяльність молодіжного комуністичного руху міжвоєнної Галичини, його організаційну будову та методи боротьби. Фрагменти кримінально-процесуальних документів проти членів Комуністичної спілки молоді Західної України дають змогу проаналізувати ставлення польської влади до комуністичного руху загалом. Поміщені у статті декларації, резолюції, відозви та інші політичні агітматеріали відображають ідеологічну платформу, на якій базувалася діяльність прокомуністичної молоді Галичини 20–30 рр. ХХ ст.

Ключові слова: комсомольські організації; Комуністична спілка молоді Західної України; Комуністична партія Західної України; “Червоний піонер Західної України”; Українсько-селянсько-робітниче об’єднання (Сельроб); піонерська молодь; агітаційно-пропагандистська робота; демонстрації; арешт; обвинувальний акт.

У 1923 р. було завершено об’єднання комсомольських організацій всіх західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі. Комуністичну спілку молоді Східної Галичини було перейменовано на Комуністичну спілку молоді Західної України (КСМЗУ). Вона входила до складу Комуністичної спілки молоді Польщі (КСМП) як автономна частина¹.

Виникнення і початок діяльності комсомольських організацій в Галичині, на думку радянського дослідника І. Фольварочного, пов’язані з часом військового походу Червоної армії в липні–серпні 1920 р. на західноукраїнські землі. Однією з перших таких організацій була комсомольська організація молоді Тернополя, з ініціативи якої 15 серпня 1920 р. у місті відбулися збори робітничої молоді, на яких було організовано Спілку Комуністичної Молоді. А у січні 1921 р. у Станіславові зібралася перша крайова Конференція комсомолу Східної Галичини. В її роботі взяли участь делегати від комсомольських організацій локальних осередків Галичини².

* *Кіт Володимир Володимирович* – провідний спеціаліст відділу використання інформації ЦДАЛ України.

Організаційна структура КСМЗУ майже не відрізнялася від структури Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Комсомол вибирав свої центральні комітети, окружні та міські комітети. Окружних комітетів в КСМЗУ нараховувалося 12: два Львівських, Перемишлянський, Дрогобицький, Станіславівський, Холмський, Стрийський, Тернопільський, Коломийський, Луцький, Ковельський і Кременецький³.

Центральним органом ЦК КСМЗУ був журнал “Спартак”. КСМЗУ видавала газети “Молодий пролетар”, “Комсомолец ЗУ”, “Ударник”, “Досвітні огні”⁴. У технічному відділі Львівського окружного комітету КСМЗУ видавалися фабричні одноденні газети “Ядзя”, “Газет”, “Бранка”⁵.

У 1922–1923 рр. КСМЗУ організовує перші політичні акції. Комсомольська молодь бере участь у першотравневих демонстраціях у Львові, Станіславі, Самборі, Бориславі⁶.

У 1926 р. для координації діяльності легальних та напівлегальних студентських організацій за рішенням ЦК КСМЗУ було створено організаційну структуру – Комуністичну студентську фракцію, яка підпорядковувалась безпосередньо ЦК КСМЗУ і діяла під керівництвом секретаря ЦК КСМЗУ Б. Копача (Ковальського). Членів Комуністичної студентської фракції ЦК КПЗУ залучали до роботи у так званому відділі “техніки”, тобто відділі перевезення і розповсюдження нелегальних видань КПЗУ і КСМЗУ – листівок та брошур. Роботою “техніки” за дорученням ЦК КПЗУ керував “товариш Володимир” – колишній студент В. Снак⁷.

Свідченням такої роботи є обвинувальні акти, рапорти та протоколи допитів, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Так, 30 листопада 1924 р. Прокуратура Окружного суду у Львові повідомляла, що підсудні Казимир Пижик та Анна Ямельковська “... у Львові в ніч на 25 травня 1924 року розклеювали на мурах міста і роздавали по вулицях міста відозви від ЦК Спілки комуністичної молоді в Польщі, разом із ЦК Комуністичної Партії робітничої Польщі, налаштовували робітничі і хлопські маси до збройного повстання і революції та повалення устрою держави через зміну уряду, закликали до збурення і громадянської війни...”⁸.

16 лютого 1926 р. прокуратурою Окружного суду у Львові був винесений обвинувальний акт проти Саломона Умшвейфа за те, що: “...у будинку Саломона Умшвейфа було виявлено велику кількість друкованого агітаційного матеріалу (обіжників, брошур, листочок, нотаток) та протоколів організації – архівних документів, які свідчать, що Умшвейф був техніком організатором. Належав до Спілки комуністичної молоді Західної України (ЗМКЗУ)...”⁹.

У доповідній прокурора Окружного суду в Перемишлі від 7 листопада 1925 р., зазначалося: “У ході слідства виявилось, що Централя

Спілки комуністичної молоді був Львів, обвинувачений Ізраель Сафір і Макс Лейнванд діяли як комуністи на території Львова, а до Перемишля приїхали 5 квітня 1925 року одним і тим самим потягом з комуністичними листівками для розповсюдження у Перемишлі і за це були поліцією заарештовані... Обвинувачений Ізраель Сафір належав до Спілки комуністичної молоді діючої у Львові, а видав його заарештований Давид Мойзес Залер, якого та інших завербував до Спілки Сафір”¹⁰.

У 1930 р. ЦК Ленінської комуністичної спілки Молоді України (ЛКСМУ) спеціально обговорював питання діяльності КСМЗУ і ухвалив відповідне рішення, спрямоване на надання допомоги комсомольцям Західної України. Зокрема, ЦК ЛКСМУ займався підготовкою комсомольських кадрів. Через Комуністичний Інтернаціонал Молоді Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді (ВЛКСМ) та ЛКСМУ надавали комсомолу західноукраїнських земель значну матеріальну допомогу, необхідну для налагодження видавничої справи, організацію друкарень, випуску і розповсюдження комуністичних газет, листівок, відозв¹¹.

Незаконні умови, в яких проводила свою діяльність КПЗУ та КСМЗУ, вимагали від їх членів дотримання принципів конспірації. Липневий Пленум ЦК КПЗУ (1930 р.) закликав членів партії та комсомольців до конспірації в діяльності¹². Такі рішення передусім були спричинені тим, що польська адміністрація почала звертати особливу увагу на комуністичні елементи напередодні виборів 1930 р. Комендант польської поліції Львівського воєводства 7 січня 1929 р. видав наказ, яким зобов’язував працівників усіх відділів поліції збирати інформацію про організацію КСМЗУ та КПЗУ¹³. Подібні накази видавалися і в інших воєводствах Галичини. Так, 16 лютого 1929 р. кожна повітова команда поліції повинна була активізувати роботу зі збору детальної інформації про організаційну структуру та членів КПП, КПЗУ, КСМЗУ та “Червоного піонера” для подальшої нейтралізації діяльності організацій¹⁴.

У тезах Пленуму ЦК КПЗУ (липень 1930 р.) вказувалося: “Боротьба за молодь в сучасних умовах набирає рішучого значіння. Тому увага до комсомолу, що її уділяє партія – є зовсім незадовільна. Робота КСМЗУ в останньому часі зрушила з місця. Організація зробила перші кроки до результату, але самого результату ще не виконала. Зовсім слабо стоїть робота серед української ремісничої молоді, як теж серед молоді шкільної. Замало присвячується уваги серед робітничо-селянської молоді загалом, зовсім недостатньою є робота КСМЗУ у війську і особливо серед рекрутів... На Західній Україні і досі не має організованих піонерів, хоч існують окремі організації. Партія і комсомол мусять приступити до агітаційної і організаційної праці серед пролетарської молоді. Втягнути молодь до боротьби з полонізацією та клерикалізацією,

організовувати шкільні страйки і бойкоти, втягувати дітей до загальної боротьби трудящих мас, підготовляти з них кадри для комсомолу”¹⁵.

Подібні висловлювання містилися і в “Резолюції ЦК КПЗУ про положення на Західній Україні”, ухваленій в грудні 1930 року¹⁶.

КПЗУ, усвідомлюючи значення поширення своїх ідей серед молоді і опираючись на досвід роботи з молоддю, нагромаджений у Радянській Україні, впливала на учнів шкіл та гімназій. Ще на початку 20-х рр. КПСГ зобов’язала комсомол проводити комуністичну виховну роботу серед шкільної молоді. Так, у “Договорі між комуністичними партіями Польщі та Східної Галичини” від 21 січня 1921 р. вказано, що “...як Комуністична партія є комуністичним керівником комсомолу Польщі, так, у свою чергу, комсомол є керівником і організатором “Червоного піонера”, що охоплював дітей віком від 8 до 17 років. Партія підготувала спеціальну інструкцію, за якою комсомол проводив роботу серед шкільної молоді”¹⁷.

Безпосереднє керівництво піонерським рухом ЦК КПЗУ доручив КСМЗУ. При ЦК КСМЗУ було створено центральне бюро піонерських організацій, що отримало назву “Червоний піонер Західної України”. Піонери об’єднувалися в ланки, а ланки – в загони, які нараховували 14–20 осіб. Загін очолював активний комсомолец. Зазвичай, піонерські організації створювалися там, де активно діяли партійні і комсомольські організації. В середині 20-х рр. піонерські організації на Західній Україні були нечисленними і не привертали до себе особливої уваги польської адміністрації. Однак після I з’їзду КСМЗУ (грудень 1931 р.), на якому комсомолу було вказано на важливість роботи серед дітей, діяльність щодо створення піонерських організацій активізується¹⁸.

КПЗУ і КСМЗУ для розвитку піонерського руху використовували нелегальні друковані органи. Журнал “Молодий Спартак” у 1931 р. у статті “Комсомолец в боротьбі за дітей” писав, що кожен комсомолец повинен дбати про свою зміну, організовувати дітей у комуністичні дитячі організації – піонерські загони¹⁹. Журнал “Комсомолец Західної України” систематично інформував читачів про піонерський рух у спеціальній рубриці “З боротьби наших найменших”. Робота комсомолу серед школярів висвітлювалася в журналі “Наша правда”. Видавалися і піонерські журнали, газети: “Піонер”, “Інформатор піонерський”, “Молодняк”²⁰.

Керована партією і комсомолом піонерська молодь брала участь у підготовці та проведенні революційних виступів і демонстрацій, розкидаючи агітаційні листівки. В одному з поліцейських документів від 18 липня 1932 р. повідомляється, що КПЗУ посилила свою діяльність серед школярів та учнів у двох напрямках: 1) ідеологічне виховання молоді, яке підриває державницьке виховання в шляхетській Польщі; 2) розширення та зміцнення комуністичної організації молоді, яка го-

тується до внутрішньої революційної боротьби в країні. В документі зазначається, що КПЗУ високо цінує участь молоді в революційній боротьбі і стверджує, що ідеологічно вихована нею молодь буде авангардом пролетаріату, який після перемоги візьме владу у свої руки²¹.

КПЗУ на I з'їзді КСМЗУ в 1931 р. наголошувала на залученні якомога більшої кількості шкільної молоді до піонерських організацій. Це було зумовлено в першу чергу практичними мотивами – надходження нових членів до КСМЗУ через піонерські організації та залучення піонерів до підпільної роботи. Адже в разі викриття групи піонерів, її члени не несли адміністративної та кримінальної відповідальності. Прикладом цього є рішення прокурора міста Золочева, у якому організацію піонерів, що існувала у місті в 1933–1934 рр., звинувачували у тому, що вона “...була прибудовою до КПЗУ, що прагнула встановити комуністичний лад революційним шляхом”. Вирок був не надто жорстким, а всі члени організації, яким не виповнилося 13 років, були відпущені. Після таких “санкцій” піонерська організація швидко могла відновитися і провадити свою діяльність²².

Однак не завжди комуністи шкільного віку (піонери) за свою ідейну діяльність могли уникнути переслідування та покарання зі сторони польської влади. Яскравим прикладом цього є обвинувальний акт прокуратури Округного кримінального суду у Львові від 27 вересня 1920 р., який висунуто учню 7 класу гімназії ім. Стефана Баторія у Львові Максиміліану Бергнеру за те, що: “...в першій пол. 1920 р. у Львові розповсюджував брошури та часописи, які вихваляли кривавий більшовицький переворот в Росії і закликав застосовувати революційний тероризм, ширити засади комунізму і втілення цих ідей за допомогою червоної армії і особистою агітацією в цьому напрямку для зміни форми уряду в Польщі, та збільшення зовнішньої небезпеки для держави через збурення і громадянську війну. Цим він вчинив злочин державної зради, що інкримінується параграфом 58, 59, 52 к.к.”²³

Деяка інша ситуація виникала під час викриття комсомольського осередку. Звинувачені у приналежності до КСМЗУ та підпільній діяльності каралися позбавленням волі терміном від 4 до 6 р. та позбавленням громадянських прав від 2 до 8 років²⁴.

Одним із свідчень того, що комуністична молодь скеровувалася КПЗУ, є рапорт слідчого відділу поліції Округному прокурору Тернополя від 16 липня 1930 р. у якому зазначалося, що: “III Комуністичний інтернаціонал в Москві видав доручення Комуністичній Спілці Молоді Польщі організувати 13 липня 1930 року з нагоди 10-ліття входження Західної Білорусії до більшовиків маніфестації під гаслом “Дня антифашистської пропаганди в Польщі”. В цій цілі планувалося 13 липня об’єднати масові демонстрації комуністів перед будівлями судів, урядами міст, адміністраціями з транспарантами та комуністичними ле-

тютючками. Вищезгадані [Лазар Клан, Залка Екгаус-Кац, Самуель Крелл-Штендер, Соломон Зільбер, Макс Вартенберг, Абрагам Зелінгер, Муні Шлоссер, Герман Аптевітцер, Хаїм Гальперн – прим. авт.], які належали до Комуністичної Спілки Молоді в Тернополі, мали за ціль повалення існуючого державного ладу і запровадження в Державі Польській Республіки Рад.

13 липня 1930 р. на вказівку партійного керівництва в Тернополі перед будівлями Воєводського Уряду на площі Собеского біля колодязя в Тернополі зібралася демонстрація, очолювана 15 комуністами, озброєними палицями, які вигукували антидержавні гасла: “Геть фашистську владу, геть вироки смерті комуністам Польщі, геть фашистські суди, нехай живе свобода”²⁵.

30 травня 1930 р. Округним судом у Львові було висунуто Аншелю Фішеру та Самуелю Лебеволу обвинувальний акт у державній зраді за те, що: “... в квітні 1930 р. у Львові, будучи членами Союзу Комуністичної Молоді, виконували таємне завдання – пропаганда збройної революції з метою повалення існуючого в Польщі устрою і впровадження комуністичного ладу – радянського, разом із відлученням східних земель від Польської держави і приєднання до СРСР, виготовляли комуністичні транспаранти, які були готові до розвішування у наперед спланованих і визначених публічних місцях в день 1 травня 1930 р., з розміщених на тих транспарантах написів, які закликали до швидкого повалення існуючого уряду, відлучення частини земель від держави та громадянської війни...”²⁶.

Становище КСМЗУ як масової організації ускладнювалося умовами підпілля і поліцейними переслідуваннями та арештами. Пацифікаційні заходи, організовані польською владою, не могли не позначитися на чисельності західноукраїнського комсомолу, адже польська влада в саботажних акціях підозрювала як Організацію українських націоналістів, так і КПЗУ і КСМЗУ²⁷.

КСМЗУ у своїй пропагандистській діяльності застосовувала не лише мирні методи агітації, але й вдавалася до вуличних сутичок та терористичних нападів.

Про такі факти свідчить рапорт прокурора Округного суду в Станіславові, надісланий прокурору Апеляційного суду у Львові від 25 червня 1930 р.: “Адольф Дрешер, Ізраель Воль, Клара Габер, Шейндель Глюк, Розалія Глюк, Герман Штернберг будучи озброєними камінням встигнули 19 червня 1930 р. приблизно о 20:30 в керунку будинку Округного суду, з цілю організації демонстрації, несли розкладений комуністичний плакат з написом “Komsomol Z. U.”, а недалеко будівлі суду Адольф Дрешер вигукував до зібраних, “Буржуазна Польща зайняла українські землі, знущається з невинних трудящих, буржуазне ярмо гнітить трудящих, а активістів-революціонерів приговорює до

смертних вироки, геть буржуазію, геть терор, геть поліцію, нехай живе революційний рух, народне піднесення, час до революції проти буржуазною владою". Працівник служби слідчий Людвік Лассек змусив демонстрантів розійтися. Натомість Адольф Дрешер вдарив його важким предметом по голові так, що той впав, після чого усі копали його, внаслідок чого нанесли тілесні ушкодження²⁸.

Подібного типу інформація міститься і у рапорті до Окружного прокурора в Тернополі від 22 серпня 1931 р.: "Якуб Шнайдер, Шимон Пільпель, Гінда Екхаус, Герман Мулярд, Залка Надель, Абрагам Гелбанд, Шимон Блатт, Израель Біренбаум, Самуель Штендер-Крелл, Мозес Прінц-Штрейхер, Груншпан Мозес, Муньо Шлоссер, Ізьо Вейссман, Гінда Розенфельд-Фрідман, Макс Вартенберг, Мейлах Шлоссер, Соломон Зільбер, Абрагам Шлінгер-Сафірштейн, Леон Екхаус, Ханна Гальперн, Геня Пільпель... були членами Спілки Комуністичної Молоді Західної України, яка існує нелегально, вчинили злочин – порушення громадського спокою та пошкодження чужої власності через те, що 20 серпня о 20 год. організували демонстрацію перед будинком Окружного суду в Тернополі, та вигукували "бунт політичних в'язнів, геть суди" і т.п., вибили 5 шиб і 1 умбру. Акція була протестом проти впровадження владою закону, який прирівнював політичних в'язнів до в'язнів кримінальних"²⁹.

Ще задовго до вбивства членом ОУН Григорієм Мацейком у червні 1934 р. міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у Варшаві, член КСМЗУ Нафталі Ботвін³⁰ за дорученням партії 28 липня 1925 р. у Львові убив агента поліції Юзефа Цехновського, за що вироком військово-польового суду був страчений у тюрмі 6 серпня 1925 р.³¹. Вбивство Цехновського було здійснене як помста за судовий процес проти членів КСМЗУ 1925 р.³²

Влітку 1931 р. відбулася крайова конференція КСМЗУ, на якій було вирішено провести I з'їзд КСМЗУ у грудні 1931 р.³³

Щоб уникнути переслідувань та арештів, місцем проведення з'їзду було обрано Харків. Основна частина делегатів повинна була перейти кордон нелегально. На з'їзд прибули представники усіх західно-українських комсомольських округів, за винятком Тернопільського (24 делегати з правом ухвального голосу від 2500 комсомольців Західної України). В роботі з'їзду взяли участь делегації від КП(б)У, ЛКСМУ, КСМП і Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Із Західної України на з'їзд прибули активісти комсомолу: В. Пересада (Гонтар), Ю. Великанович (Кирило), В. Паркулаб, І. Яворський (Мороз), В. Савка (Микола), М. Мегель (Семен), Р. Драган (Стьопа), С. Варивода (Пилип), М. Матеюк (Володя) та інші. З'їзд відбувався з 5 по 16 грудня 1931 р. під Харковом³⁴.

I з'їзд КСМЗУ виробив загальнополітичну лінію діяльності комсомольців. У його резолюціях наголошувалося на необхідності посилити

вплив комсомольських організацій на промислових підприємствах, заводах, фабриках. З'їзд зобов'язав КСМЗУ створювати нелегальні піонерські організації, проводити масові шкільні страйки та демонстрації, а також прийняв програмне Звернення до молодих робітників, селян, учнів і студентів, в якому проголошувалося: “Польсько-фашистська окупація гнобить народ не сама, вона має спільника на Західній Україні. Спільником цим є українська і єврейська буржуазія [...] пани Шептицькі й Хомишини, “соціалісти” Ганкевичі й Макухи пішли до вояків-окупантів скласти свої вірнопідданчі заяви [...] УВО і ОУН – це бойовий вартовий інтересів капіталістів [...] це найзаклятіший ворог Радянської України. УВО хоче спільно з польським фашизмом вжити нас як гарматне м'ясо на війні проти Радянського Союзу...”³⁵.

16 грудня 1931 року з'їзд обрав новий склад ЦК КСМЗУ. Першим секретарем ЦК було обрано В. Пересаду³⁶.

І з'їзд КСМЗУ значно активізував діяльність комсомолу, про що свідчить поступове кількісне збільшення членів КСМЗУ. Так, на початок 1935 р. КСМЗУ нараховувала 4000 членів, а в кінці 1936 р. – 9000³⁷.

У квітні 1932 р. КСМЗУ закликала у своїй відозві: “Теть руки від Радянського Союзу! [...] Українська буржуазія спільно з польським фашизмом готує напад. З'їзд УНДО – керівної партії української буржуазії – проголошує як головне завдання – боротьбу проти Радянської України. Тоді, коли на Західній Україні лютує польський окупант, коли поліцаї і стрільці б'ють і мордують українських робітників та селян, коли українських робітників у першу чергу позбавляють роботи, коли закривають українські школи, коли в селянина забирають останню худобину і навіть ліцитують хату за податки – українські націоналісти-фашисти проголошують хрестовий похід не на польського окупанта, а на батьківщину робітників та селян – Радянський Союз, на Радянську Україну [...] Разом з пролетарською Червоною Армією станьмо до оборони СРСР”³⁸.

“Масові революційні спортивні організації в сучасній ситуації на Західній Україні мають величезне політичне значіння, як форма організації мас молоді, її найбільш бойових, зреволюціонізованих елементів під проводом комуністичної партії, як один з першорядних центрів організації революційного й національно-визвольного руху молоді і як форма одноцілого фронту знизу. Розбудова цих організацій мусить стати першорядної ваги завданням не тільки КСМЗУ, але цілої партії”³⁹.

Комсомольська організація проводила агітаційно-пропагандистську роботу в читальнях “Просвіти”. За завданням партії окремі комсомольці входили до складу “ворожих” націоналістичних організацій з метою диверсійної роботи всередині організацій та агітації їх членів⁴⁰.

Гасла комсомольців боротися за українську школу⁴¹, які часто використовували на демонстраціях і мітингах, були зорієнтовані на укра-

їнських учнів та вчителів. Відозва ЦК КПЗУ і ЦК КСМЗУ до трудящих Західної України (6 червня 1933 р.) закликає боротися проти полонізації і за українську школу: “Тільки Комуністична партія і Комуністичний союз молоді проводять правильну революційну боротьбу з польською окупацією і фашистівською диктатурою. Під проводом комуністів відбулося в минулому році поперх 40 шкільних страйків, що в багатьох випадках закінчилися успіхом”⁴².

КСМЗУ широко використовувала гучні гасла на демонстраціях, мітингах та пресі. “І от перед молоддю, особливо перед її усвідомлюючою частиною, зокрема перед молодими сельробівцями, постає завдання не лише помагати старшим в боротьбі за свої національні й соціальні домагання, але й боротися за свої окремі, молодечі права. До тієї боротьби треба втягувати всю молодь, без огляду на її класову свідомість. Вся селянська й робітнича молодь повинна стати в один фронт до боротьби за краще майбутнє”. Такі цілі ставила перед собою КСМЗУ, використовуючи при цьому в якості легального прикриття Українське селянсько-робітниче об’єднання (Сельроб)⁴³.

7 грудня 1928 р. у Львові відбулася перша Конференція молодіжних секцій “Сельробу”, на якій було обрано Головний Секретаріат молодіжних секцій “Сельробу” та затверджено статут секцій. Як зазначалося у статутних положеннях, метою молодіжних секцій “Сельробу” була “...організація широких мас трудящих на основі класової боротьби, вироблення і розповсюдження класової свідомості, вчення інтернаціонального соціалізму...”. Комсомол скерував на роботу в молодіжні секції “Сельробу” чимало організаторів. І. Довганик (секретар Львівського окружкому КСМЗУ) керував роботою молодіжних секцій. У 1930 р. молодіжні секції “Сельробу” нараховували 130 місцевих організацій⁴⁴.

І з’їзд КСМЗУ (грудень 1931 р.) активізував комуністичний рух молоді на Західній Україні, свідченням чого було створення додаткових організаційних частин комсомолу в рядах легальних прокомуністичних об’єднань. Не випадково, що на той час Сельроб-Єдність ставив перед собою завдання організації молоді у своїх рядах: “Перше: Зібрати, організувати та використати всі дотеперішні існуючі сили й дати роботу й наставлення всім організаційно охопленим членам. – Друге: Поширити й ожвавити роботу серед клясово неосвідомленої молоді через її освідомлення організування й активізування, через збільшення організаційних сіток СМ [сельробівської молоді – прим. авт.]”⁴⁵. Друкований орган Сельробу подавав детальні інструкційні поради, щодо агітації та співпраці з молоддю та впливів на неї⁴⁶.

Агітаційну роботу КСМЗУ було спрямовано і на спортивні, пожежні та інші організації і товариства: “Луг”, “Сокіл”, “Пласт”, “Каменярі”. У грудні 1929 р. ЦК КПЗУ в листі до партійних організацій закликав

“Звернути більше уваги на працю серед робітничої і селянської молоді, на виривання її з фашистських [...] організацій”⁴⁷.

Яскравим прикладом такої агітаційної роботи ЦК КСМЗУ є відозва, яка поширювалася серед молоді в день Повітового Сокільського свята у червні 1936 р.: “Побратими й сестри, Соколи! Українська молодь! Чи Ви знаєте про ці геройські, одчайдушні бої на вулицях, що стікали робітничою й юнацькою кров’ю... І ще не змита дає Вам палкий приказ: віддайте честь львівським героям!... Покажіть бойовий протест проти дикого звірства окупанта в столиці Західної України, проти свавілля над українським народом, над народними борцями...”

Соколи! Українська молодь! Ми, Комсомол, національно-визвольна організація молоді Західної України, яка виростила юних борців Ліду Мосійчук, 16-літню героїню катованої Волині, Міронюка – героя львівського зриву й тисячі мучених окупантом по тюрмах і Березі – кличемо: Приступіть до боротьби у Фронті Молодого Покоління, в якому все гноблена й визискувана, позбавлена прав до радощів і освіти молодь бореться за краще вольне завтра. Сміло ступайте, а в серці несіть жалобу й волю до боротьби!...⁴⁸.

Багато уваги роботі комсомолу з молоддю приділив IV з’їзд КПЗУ, що відбувався у січні 1935 р.⁴⁹. У роботі з’їзду брали участь делегати львівської, дрогобицько-бориславської, станіславівської, холмської, коломийської, луцької, перемишльської, ковельської та стрийської організацій КСМЗУ. З’їзд зобов’язав партійні організації посилити керівництво комсомольськими та піонерськими організаціями, оскільки “Завдання здобути працюючу молодь стоїть не тільки перед КСМ, але й перед цілою партією [...] З’їзд закликає всю партію допомогти Комсомолу в розбудові його фракцій у масових організаціях, що скупчують робітничу і селянську молодь”⁵⁰.

У звіті Станіславівського воєводського управління за перше півріччя 1935 р. відзначалося, що у воєводстві діє широка мережа комсомольських організацій: зокрема в Станіславові, Стрию, Коломиї працюють окружні комітети КСМЗУ, кожен з яких має агітаційно-пропагандистський, технічний, піонерський відділи, відділи організації шкільної молоді... Так, на території Станіславівського воєводства діяло 3 окружні, 6 районних комітетів КСМЗУ і 29 місцевих комсомольських організацій⁵¹.

Активізація українського націоналістичного та комуністичного рухів у середині 30-х рр. ХХ ст. у Галичині зумовила протидію з боку польської влади. Уряд Польщі вдавався до крайніх заходів, одним із яких було створення концентраційного табору Береза Картузька для особливо “небезпечних” для Польської держави на західноукраїнських землях політичних діячів. Приводом до створення табору Береза Картузька стало вбивство членом ОУН Григорієм Мацейком міністра вну-

трішніх справ Броніслава Перацького у Варшаві в червні 1934 р. Наголосимо, якщо в 1934–1935-х рр. у Березі Картузькій більшість в'язнів становили українські націоналісти, то у квітні 1936 р. в'язнями табору були переважно комуністи⁵².

КСМЗУ була надійним помічником КПЗУ, яка поширювала ідеологію комунізму серед молоді Західної України. КСМЗУ спрямовувала ідейну і політичну діяльність комсомолу, допомагаючи визначати завдання, форми й методи роботи на кожному етапі розвитку. Про це яскраво свідчать документи партійних з'їздів, конференцій, де регулярно розглядалися питання про діяльність КСМЗУ та поширення впливу партії серед західноукраїнської молоді.

¹ Советская энциклопедия истории Украины. Т. 2. / Под. ред. А. Скоба. – Киев, 1970. – С. 456.

² *Фольварочний І.* Сторінки героїчної боротьби. Молодь Західної України в боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною. – Київ, 1954. – С. 12, 17–18.

³ *Цирох О.* Молодежь Западной Украины в борьбе за социальное и национальное освобождение и воссоединение с Советской Украиной // Научно-информационный бюллетень Архивного Управления МВД УССР. – Киев, 1957. – № 4 (30). – С. 97.

⁴ *Шумейко І.* КСМЗУ – авангард прогресивної молоді краю // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 191–192.

⁵ *Дашкевич Я.* З історії видавничої діяльності Комуністичної Партії Західної України // З історії Української РСР. – Київ, 1962. – С. 117.

⁶ *Шумейко І.* КСМЗУ – авангард прогресивної молоді краю // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 190–191.

⁷ *Дудикевич Б.* Під бойовим прапором Комсомолу // На чолі визвольної боротьби. – Київ, 1965. – С. 89–90.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 205, оп. 1, спр. 517, арк. 19–20.

⁹ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 548, арк. 37.

¹⁰ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 549, арк. 10.

¹¹ *Шумейко І.* Комуністична Спілка Молоді Західної України в боротьбі за возз'єднання // Український історичний журнал. – Київ, 1969. – № 11. – С. 34–35.

¹² *Панчук М.* Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – Київ, 1982. – С. 28.

¹³ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 1, оп. 52, спр. 914, арк. 2–7.

¹⁴ Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 52, спр. 1104, арк. 2.

¹⁵ Тези, ухвалені на IV Пленумі ЦК КПЗУ в липні 1930 року. – Львів, 1930. – С. 19–20.

¹⁶ Резолюція ЦК КПЗУ (грудень 1930 року). – Львів, 1930. – С. 19, 20.

¹⁷ *Ятлук К.* Комсомол Західної України – організатор і керівник комуністичного руху дітей (1920–1932 рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 1971. – № 9 (126). – С. 70.

¹⁸ *Твердохліб В.* Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.). – Львів, 1983. – С. 72–73.

¹⁹ Там само. – С. 76.

²⁰ *Ятлук К.* Комсомол Західної України – організатор і керівник комуністичного руху дітей (1920–1932 рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 1971. – № 9 (126). – С. 71.

²¹ Там само. – С. 73.

²² ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 744, арк. 1–4.

²³ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 509, арк. 1–3.

²⁴ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 724, арк. 16.

²⁵ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 549, арк. 25.

²⁶ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 641, арк. 2–4.

²⁷ *Швагуляк М.* Пацифікація: Польська репресивна акція в Галичині 1930 року і українська суспільність. – Львів, 1993. – С. 11.

²⁸ ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 549, арк. 19.

²⁹ Там само, арк. 36–37.

³⁰ Ботвін Нафталі Ісаак (1905–1925) – учасник комуністичного підпільного руху у Львові. Народився у с. Руда-Сілецька (тепер Кам'яно-Бузького району Львівської обл.) у бідній єврейській родині. Від 1921 р. – член КСМЗУ, 1923 – член КПЗУ. (Терський С. Ботвін Нафталі Ісаак // Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів, 2007. – С. 272).

³¹ *Терський С.* Ботвін Нафталі Ісаак // Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів, 2007. – С. 272.

³² ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 548, арк. 36.

³³ Політичні партії Західної України. – Львів, 1991. – С. 15.

³⁴ В історичній літературі подається інша дата проведення з'їзду – січень 1932 р. Поява другої дати зумовлена повідомленням ЦК КСМЗУ про те, що в другій половині січня 1932 р. на території Західної України відбудеться І-й з'їзд КСМЗУ. Це було зроблено з метою конспірації (*Твердохліб В.* Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.). – Львів, 1983. – С. 56–58).

³⁵ *Твердохліб В.* Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.). – Львів, 1983. – С. 59–60.

³⁶ Пересада Василь Гаврилович, псевдо Гонтар (1907–1937 рр.). Народився у м. Валки Харківської області. З 1922 р. – член КСМУ. У 1926 р. – голова агітаційно-пропагандистського відділу і секретар Уманського окружного ЛКСМУ. Член КПРС з 1926 р. У 1928 р. на VII з'їзді комсомолу України обраний членом ЦК. З жовтня 1930 р. на підпільній комсомольській роботі в Західній Україні. У 1931–1932 рр. перший секретар ЦК КСМЗУ. У другій половині 1932 року відкликаний з підпільної роботи на Радянську Україну. З 1934 р. – голова агітаційно-пропагандистського відділу Сталінського міського комітету КП(б)У в Донбасі. В 1937 році репресований, загинув у засланні. (*Сливка Ю.* Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. – Львів, 1989. – С. 247–248).

³⁷ Советская энциклопедия истории Украины. Т. 2. / Под. ред. А. Скоба. – Киев, 1970. – С. 456.

³⁸ *Богодіст І.* Революційна боротьба трудящих Західної України (1917–1939 рр.). – Львів, 1948. – С. 33.

³⁹ Резолюції поширеного засідання ЦК КПЗУ (червень 1931 року). ЦК КПЗУ про роботу в “Лугах”, “Соколах” і “Пластах”. – Львів, 1931. – С. 62–63.

⁴⁰ Дудикевич Б. Львівська партійна організація КПЗУ в період економічної кризи 1929–1933 років. // З історії Комуністичної партії Західної України. – Львів, 1970. – С. 147–148.

⁴¹ КСМЗУ. До оборони пролетарської батьківщини Радянського Союзу і Радянської України! До боротьби проти ОУН – фашистів, організаторів терористичних банд! // Комсомолец ЗУ. Орган Центрального Комітету Спілки Молоді Західної України. – Львів, грудень 1934. – С. 16.

⁴² Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939 рр. Збірник документів та матеріалів / Під ред. Д. Яремчука. – Київ, 1979. – С. 369–370.

⁴³ Вся молодь до боротьби за краще майбутнє! // Сель Роб. Орган партії Української Селянсько-Робітничої Соціалістичної Єдності. Сторінка Молоді С-Р-Є. – Львів, 24 липня 1932. – № 284. – С. 3.

⁴⁴ Маланчук В. Бойовий шлях комсомолу Західної України. – Київ, 1959. – С. 45–46.

⁴⁵ За організацію молоді в рядах С-Р-Є // Сель Роб. Орган партії Української Селянсько-Робітничої Соціалістичної Єдності. Сторінка Молоді С-Р-Є. – Львів, 21 серпня 1932. – № 288. – С. 3.

⁴⁶ Як закладати секції молоді при С-Р-Є // Сель Роб. Орган партії Української Селянсько-Робітничої Соціалістичної Єдності. Сторінка Молоді С-Р-Є. – Львів, 21 серпня 1932. – № 288. – С. 3.

⁴⁷ Юристовський О., Чорновол П. Діяльність КПЗУ в масових легальних організаціях (1929–1938 рр.) // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 172.

⁴⁸ ЦДАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

⁴⁹ В. Твердохліб подає іншу дату проведення IV з'їзду КПЗУ – жовтень-листопад 1934 р.

⁵⁰ Резолюції IV з'їзду КПЗУ. – Львів, 1935. – С. 3, 60–61.

⁵¹ Твердохліб В. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939 рр.). – Львів, 1983. – С. 87.

⁵² Макаш В. Когорта Хоробрих // Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів, 1993. – С. 99.

Освещена деятельность молодежного коммунистического движения междувоенной Галичины, его организационная структура и методы борьбы. Фрагменты криминально-процессуальных документов против членов Коммунистического союза молодежи Западной Украины дают возможность проанализировать отношения польской власти к коммунистическому движению вообще. Помещенные в статье декларации, резолюции, воззвания и другие политические агитматериалы отображают идеологическую платформу деятельности прокоммунистической молодежи Галичины 20–30 гг. XX ст.

Ключевые слова: комсомольские организации; Коммунистический союз молодежи Западной Украины; Коммунистическая партия Западной Украины; “Красный пионер Западной Украины”; Украинское крестьянско-рабочее объединение (Сельроб); пионерская молодежь; агитационно-пропагандистская работа; демонстрации; арест; обвинительный акт.

There is highlighted the activity of the youth Communist movement in interwar Galicia, its organizational structure and fighting methods in the article. The fragments of criminal procedural documents against the members of Communists' Union of Youth of Western Ukraine give the opportunity to analyze the attitude of Polish government to the Communists' movement in general. Published declarations, resolutions, appeals and others agitation materials show the ideological background, on which the activity of Communist youth of Galicia in 1920–30 of 20 century was based.

Keywords: Komsomol organizations; the Communists' Union of Youth of Western Ukraine; the Communist Party of Western Ukraine; "The Red Pioneer of Western Ukraine"; Selrob (Ukrainian countrymen and workers union); the pioneer youth; agitation and propaganda activity; arrest; accusatory acts.

УДК 930.253(477)“1920/1930”

А. Х. МАРГУЛОВ*

**ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНИХ ФОНДІВ ПРО ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ
АССИРІЙЦІВ УКРАЇНИ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

Розглядаються основні чинники, які впливали на формування архівної інформації щодо історії асирійців України у 1920–1930-х роках. Висвітлюється вплив державно-партійних настанов на специфіку підбору архівних документів, простежуються зв'язки із традиційно-побутовою сферою життя асирійської громади та відбиттям цих процесів у архівних справах.

Ключові слова: державна політика; офіційна інформація; документальна асиміляція; традиційне життя асирійської громади.

Розбудова демократичного суспільства, яка розпочалася після здобуття незалежності нашою державою, якісно вплинула на дослідження науковців у галузі залучення до наукового обігу архівних матеріалів. У цей час розширилася пошукова наукова база, знята низка обмежень та заборон у вивченні певних наукових напрямів. Одним з таких є становлення та функціонування тоталітарних засад існування суспільства та впливу їх на асирійське населення України у 1920–1930-х роках.

Актуальним завданням сьогодення постає пошук, систематизація та наукова обробка інформації, яка зберігається у фондах державних архівів. Аналіз саме цього комплексу документів може, на нашу думку, відобразити основні аспекти перебування асирійців на терені сучасної України. Відсутність друкованих матеріалів з історії асирійців у межах нашої держави виокремлює фонди державних архівів України в одне з найголовніших джерел вивчення їх історії.

Метою цього дослідження є особливість спрямованості архівних матеріалів щодо асирійського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. та їх вплив на асиріологічні дослідження сьогодення.

Нині не виявлено окремих фондів зберігання справ з історії асирійців, винятком є фонд Державного архіву Сумської області. Матеріали з названого питання зазвичай зберігаються у справах діяльності місцевих виконавчих комітетів, відділів народної освіти. Одним із найбільших за обсягом матеріалу є Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Згадки про асирійців зафіксовані у Донецькому, Запорізькому, Луганському, Дніпропетровському, Хар-

* *Маргулов Артур Худувич* – кандидат історичних наук, декан факультету Донецького інституту соціальної освіти.

ківському, Київському обласних державних архівах, а також у фондах Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву міста Києва.

Дослідження архівної спадщини та первинних відомостей щодо асирійців України є науковою проблематикою окремих науковців, а саме: К. П. Матвєєва, Е. Н. Данилової, І. С. Садо та ін.¹ Помітним є той факт, що відсутність комплексного наукового дослідження із залученням широкого кола архівних джерел державних архівів України робить цей напрям першочерговим завданням сучасних дослідників історії асирійського населення нашої країни.

Характеризуючи увесь масив виявленої архівної інформації, треба зазначити, що у нас є можливість класифікувати її за ознаками специфіки викладення інформації, змістовного значення, обсягу та інших показників дорадянського та радянського періодів. Перед початком аналізу цих періодів треба виокремити спільні особливості – територіальне зберігання матеріалів збігається з місцями компактного розселення асирійців та їх рівнем громадської активності, тобто лояльності до влади. Ускладнюють роботу сучасних дослідників численні невідповідності, а саме: помилки у написанні прізвищ або їх написання на російський манер, плутанина з географічними назвами та ін. Цьому є дуже просте пояснення: свідчення та бібліографічні дані були надані неосвіченими асирійцями та фіксувалися не підготовленими до цього представниками різних державних установ.

Упродовж XIX ст. відбувався первинний етап накопичення інформації щодо життєдіяльності асирійців. У цей час ми знаходимо переважно статистичні факти їх перебування у межах Російської імперії.² Фіксуються випадки вдавання до жебрацтва та всіляких дій, схожих із шахрайством, а також факти збирання грошей асирійцями, ніби на потребу всіляких релігійних установ у Персії³.

Наприкінці XIX ст. перебування асирійців на теренах України мало хаотичний та нечисленний характер, і це вплинуло на формування архівних фондів – вони зберігали випадкові свідчення. Ситуація змінилася на початку наступного століття, коли “асирійське питання” почало вирішуватися на загальнодержавному та республіканському рівнях. Початок XX ст. є, на наш погляд, найбільш вдалим з огляду на саме існування документів, які відображають життєдіяльність асирійців. Кількість відкладених документів зумовлена нагальними потребами суспільства, громади та проведенням національної політики більшовицьким урядом.

Початок втілення у життя радянської політики “коренізації” надав можливість національним меншинам зробити вагомий внесок в розбудову власного національно-культурного життя, а державним установам зосередитися на задоволенні їх потреб. Саме з перебігом цієї

державної політики пов'язано зберігання великої кількості друкованих документів.

Матеріали радянської доби мають ознаки неприхованого втручання з боку партійно-державних органів у справи асирійської громади України. Це підтверджують численні факти, один з яких дуже цікавий: це процедура обрання делегатів на I Всеросійський з'їзд асирійців, який мав відбутися 28 вересня 1925 р. у Москві. За планом Україна повинна була делегувати на цей захід шістьох представників: від міста Київ – два делегати, від міст Харків, Слав'янськ, Сталіно, Катеринослав – по одному. З інструкцій щодо обрання делегатів ми дізнаємось, що вибори повинні були відбуватися обов'язково з відома органів НКВС або представників місцевих виконавчих комітетів. Основною вимогою до кандидата була партійна приналежність або лояльне ставлення до чинної влади, тобто ініціювалася громадська активність асирійської громади Радянського Союзу згори під безпосереднім наглядом та втручанням з боку держави⁴.

Тексти архівних справ свідчать про безпорадність громадян нової держави, що важко адаптувалися до місцевих умов, при повній відсутності володіння місцевою мовою спілкування. Опинившись у незвичайних для себе соціально-економічних та політичних обставинах, вони шукали роз'яснень “правил життя” у різнорівневих владних інстанціях. Із запитами зверталися навіть до голови Раднаркому УССР т. Х. Г. Раковського⁵. Необізнаність з економіко-правовими засадами існування суспільства робило їх незахищеними від зловживань з боку представників місцевих органів влади.

Фонди державних архівів зафіксували розбіжності у статистичних відомостях про кількісний склад асирійців. Спостерігаються дві тенденції: із боку місцевих органів влади – замовчування свідомого чи ненавмисного заниження кількісних показників, напевно, задля ігнорування потреб громади та полегшення своєї роботи; завищення кількісних показників з боку асирійської громади та її представників з метою привернути до себе увагу державних органів задля вирішення соціально-побутових, культурних проблем. Негативним фактором у справі статистичного обліку були й об'єктивні моменти, а саме: прихильність до постійної внутрішньої та зовнішньої міграції та наявність усіляких довідок, виданих місцевими радянськими установами через відсутність у більшості населення можливості відвідувати консульства⁶.

Помітний внесок у дослідження проблем асирійців України на посаді голови Дому народів Сходу та за сумісництвом уповноваженого у справах культурно-просвітницької діяльності серед асирійців зробив Олександр Біт Шумун. Виконуючи доручення ЦК національних меншин при ВУЦВК від 17 серпня 1927 р., він обстежив місця компактного проживання асирійців України⁷. Спостереження, які були оформле-

ні в звітній документації, залишаються вагомим джерелом інформації з соціально-економічних та культурно-просвітницьких тенденцій у місцевих громадах. У межах здійснення обстеження були відвідані Прилуки, Ромни, Лубни, Мелітополь, Слав'янськ, Запоріжжя, Артемівськ. Звіти містять стандартну інформацію про кількісний склад, зайнятість та соціальний стан асирійців, їх матеріальне, культурне та правове забезпечення, участь у партійних заходах⁸.

У ситуації, коли в країні відбувалися процеси прихованої монополізації ознак демократизму з боку держави, а саме: функціонування так званого третього сектору, асирійці намагалися не "відставати" від інших. За ініціативи реформістськи налаштованої нечисленної асирійської інтелігенції у межах здійснення загальнодержавного пошуків громадянського життя в Україні з'явилися перші недержавні об'єднання. Так, у 1928 р. до ЦК нацменшин при ВУЦВК надійшла заява ініціативної групи про затвердження статуту організації асирійців, які проживають в Україні⁹. Організації, які об'єднували асирійців, були виявлені також у місті Ромни¹⁰. Провідна ідея подібних спілок та організацій – підвищення культурного рівня, захист інтересів своїх членів¹¹. Але треба констатувати, що у випадку з асирійцями це була спроба зсередини розхитати традиційно-етнічний устрій життя. Вміло використовуючи прагнення асирійців до сільськогосподарської праці, отримання будь-якого певного соціально-економічного статусу, держава знехтувала прагненням національної меншини. Поступово більшість цих формувань перетворилися з організацій захисту прав асирійців на суто формальні адміністративні установи.

Через неможливість займатися традиційними професіями асирійці України намагалися отримати дозвіл оселитися на землі, як це вдалося асирійцям в інших республіках. На це були спрямовані статuti більшості етнічних громадських організацій та рішень загальних зборів громад. Архівні документи надають нам можливість простежити ці процеси та надати їм відповідну оцінку. Республіканський уряд декларував свою підтримку намаганням асирійців зайнятися сільськогосподарською діяльністю¹², але до конкретних дій не дійшло – не було виділено достатньої кількості землі для усіх охочих, не були розроблені механізми достатнього фінансування переселенців з огляду на повну відсутність коштів у самої громади. Марні намагання переселитися на землю наочно демонструє асирійська громада Харкова. Так, на загальному зібранні асирійців міста 24 березня 1929 р. 25 сімей виявили бажання переселитися в Херсонську округу і долучитися до сільськогосподарської праці¹³. Незважаючи на значні переваги, які отримали асирійці та цигани порівняно з іншими національними меншинами у питанні переселення, цього було недостатньо, забракло кредитних коштів для їх переселення, вони так і залишилися у місті¹⁴. Така ж доля

спіткала й асирійців з міста Запоріжжя, які загальною чисельністю до 40 сімей (з яких тільки 15 з міста Запоріжжя) у 1927–1928 роках висловили бажання оселитися у Хортицькому або Софіївському районах¹⁵.

Архівні документи не можуть передати нам емоційного забарвлення відчуттів та прагнень пересічних асирійців. Зазвичай це була офіційна констатація подій або опис механізмів впровадження партійних настанов у життя. За межами висвітлення залишалися традиційно-побутова сфера, релігійні почуття, дотримання традицій та звичаїв. Маємо справу зі свідомим замовчуванням ставлення до антагоністичних радянській владі таких інституцій як церква або рада племінних вождів. Цілком усвідомлюючи, що асирійське населення не змінювало своїх релігійних вподобань та потайки продовжувало деякі релігійні обряди, ми не знайшли достатньої кількості згадок цього. Навпаки із звітів про обстеження асирійського населення міст України, яке зробив А. Біт-Шумун, постає індивідуальне ставлення до релігії населення, яке не дотримувалося традиційних звичаїв¹⁶. На наш погляд, є унікальне документальне підтвердження факту щодо клопотання асирійських священників здійснювати служіння своєю мовою в церквах Київської єпархії та отримання його (датовано 1922 роком)¹⁷. Зафіксоване ставлення населення до дотримання етнічних традицій та звичаїв, прямим свідченням чого є численні натяки на “національну замкнутість”, “вплив старіка, главаря”, “племінна ворожнеча”, “збирання калиму”.

Задоволення освітніх потреб асирійської молоді – ще один науковий напрям дослідницької діяльності з асирійської проблематики. Підтримуючи сучасні тенденції, громадські діячі намагалися залучити якомога більше населення до здобуття освіти. В тогочасних реаліях уявлення про освітянський рай зіткнулося з певними проблемами, які гальмували цей розвиток. Більшість шкіл мало нефіксовану кількість учнів через постійну міграцію батьків, залучення дітей до “сімейного бізнесу” (чищення взуття), часто через небажання родин навчати дітей. У звіті Наркомосвіти за 1924–1925 рр. зазначалось існування 3 шкіл соціального виховання, 1 лікпункт¹⁸. За відомостями, отриманими від ОБНМ, у трудшколах навчалось в 1925–1926 навчальному році 114 учнів асирійців, у 1926–1927 р. – 113 учнів, у 1927–1928 р. – 123 учні. З матеріалів ЦКНМ при ВУЦВК з 1924–1926 р. – 3 трудшколи, з 1926–1927 р. – 2 трудшколи з учнями; у 1924–1925 р. навчалось 150 осіб, 1925–1926 р. – 165 осіб, 1926–1927 р. – 120 осіб¹⁹. З доповіді на I Всеукраїнській нараді щодо роботи серед представників національних меншин дізнаємось про кількість шкіл соціального виховання у 1925–1926 р. – 3 школи з 150 учнями та 6 вчителями²⁰. За підрахунками члена бюро національних меншин Київського окружного виконкому А. Біт-Шумуна, який здійснював обстеження асирійців України, за станом на 3.10.1927 р. функціонували такі навчальні заклади для дітей асирійців:

у м. Прилуки, м. Лубни, м. Маріуполь – по 1 групі школи соціального виховання, у м. Київ, м. Бердянськ, м. Ромни, м. Слав’янськ, м. Мелітополь – по 1 групі школи соціального виховання та 1 лікпункту. У всіх закладах навчалося близько 300 дітей та така ж кількість дорослих²¹. Є факти про існування 2 груп у асирійській школі у м. Дніпропетровськ з 30-ма учнями та викладачем, у м. Харків 1 групи трудшколи з 20 учнями²².

Наведені дані свідчать про розбіжність у офіційних підрахунках кількості шкіл з асирійською мовою навчання та власних підрахунків громади, плутанину у найменуванні цих закладів. Це ще раз вказує на приховане небажання влади констатувати реальні масштаби національного самоусвідомлення та надати реальні статистичні показники.

Досліджуваний період у фондах державних архівів України відклався матеріалами, які дають уявлення про “культурну революцію” асирійців під впливом радянської влади, про наближення до рівня інших націй Радянського Союзу. Характерним підбором архівних матеріалів партійні керманічі та державні установи мали наміри позбавити дослідників на тривалий час можливості об’єктивно оцінювати та аналізувати інформацію. А безапеляційна підтримка з боку асирійської громади більшовицької національної політики має вигляд з позиції сьогодення видавання бажаного за дійсне.

Зберігаючи офіційні документи, влада намагалася викоренити в історичній пам’яті народу справжню історію. Статистичні показники та звіти замінили асиріознавчі дослідження історичного та етнографічного спрямування. Замовчуванням існування специфіки етнічної культури та побуту, дотриманням традицій у повсякденному житті влада демонструвала її інтернаціональні вподобання та асиміляційні наміри.

Ще досі триває науковий пошук з виявлення документальних свідчень перебування асирійців в Україні. Сподіваємося, що залучення до наукового обігу нових даних посприє розкриттю таємниці злочинів радянської влади проти асирійського населення України.

¹ *Матвеев А. К.* История и этнография ассирийцев / Матвеев А. К., Матвеев К. П. – М., 1990. – 257с. – (Материалы к серии “Народы Советского Союза”. Выпуск 1. Ассирийцы); *Е. Н. Данилова.* Деятельность Всероссийского союза ассирийцев в 20–30-е годы XX века / Е. Н. Данилова // Этнографическое обозрение, 2005. – № 2. – С. 107–119; Материалы к Библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX – сер. XX века) / [сост. И. Стефан Садо.] – СПб.: Издательство Олега Абдышко, 2006. – 176 с.: ил., табл. – Библиогр.: С. 158–164. – Имен. показ.: С. 23–157. – Геогр. показ.: С. 165–174.

² Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. Р320, оп. 1, спр. 1422, арк. 5–15; Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 18, оп. 21, спр. 15.

³ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 11, оп. 1, спр. 1209, арк. 91; ЦДІАК України, ф. 358, оп. 1, спр. 16, арк. 155.

- ⁴ Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф. Р2, оп. 1, спр. 993, арк. 71–74.
- ⁵ Держархів Донецької обл., ф. Р2, оп. 3, спр. 37, арк. 150.
- ⁶ Держархів Донецької обл., ф. Р2, оп. 3, спр. 37, арк. 242.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 351, арк. 129.
- ⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 328, арк. 28, 33.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 431, арк. 1.
- ¹⁰ Державний архів Сумської області, ф. Р5581, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 431, арк. 6.
- ¹² Державний архів Луганської області, ф. Р243, оп. 1, спр. 202, арк. 17–18.
- ¹³ Держархів Харківської обл., ф. Р845, оп. 3, спр. 2850, арк. 225.
- ¹⁴ Держархів Харківської обл., ф. 845, оп. 3, спр. 2003, арк. 156; ф. Р845, оп. 3, спр. 2854, арк. 68.
- ¹⁵ Державний архів Запорізької області, ф. Р576, оп. 1, спр. 45, арк. 43.
- ¹⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 351, арк. 129–137.
- ¹⁷ Державний архів Київської області, ф. Р4752, оп. 1, спр. 2653, арк. 26.
- ¹⁸ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924–1925 рік. – К., 1926. – С. 153.
- ¹⁹ Итоги работы среди нацменьшинств на Украине. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х. – 1927. – С. 50.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 974, арк. 30–46.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 351, арк. 129–130.
- ²² Держархів Харківської обл., ф. Р845, оп. 3, спр. 2003, арк. 49; Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 1, спр. 474, арк. 24.

Рассматриваются основные факторы, влияющие на формирование архивной информации по истории ассирийцев Украины в 1920–1930-х годах. Освещается влияние государственно-партийных праграммных установок на специфику подбора сохраняемых документов, прослеживаются связи элементов традиционного жизненного уклада ассирийской общины и отражения этих процессов в архивных делах.

Ключевые слова: государственная политика; официальная информация; документальная ассимиляция; традиционная жизнь ассирийской общины.

The article considers the main factors that impact on the creating of archival information on the history of Assyrians of Ukraine in 1920-30 of 20 century. There is highlighted the impact of State and Party rules on the specific of arrangement of archival documents, the relations with the traditional everyday life of Assyrian Community and its reflection in the archival collections in the article.

Keywords: State politics; official information; documents assimilation; the traditional living of Assyrian Community.

УДК [930.253:314.743](477)(092)Бутович М.

А. М. СУКАЛО*

**ОСОБОВІ ФОНДИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ В АРХІВНИХ ЗІБРАННЯХ ЦДАМЛМ УКРАЇНИ.**

МИКОЛА БУТОВИЧ

Висвітлено склад особового архівного фонду українського художника-графіка М.Г. Бутовича, що зберігається в ЦДАМЛМ України.

Ключові слова: особовий фонд; опис; одиниця зберігання; спадок; М. Бутович; митець; графік; епіграми; мистецтво.

Повернення до України значної частини історико-культурної спадщини українського народу – одне з головних завдань Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України. Завдяки плідній роботі науковців, архівістів, небайдужої громадськості до нас поступово повертається неоціненний спадок української діаспори, архівні фонди та колекції наукових, громадських, культурних, політичних, релігійних організацій та діячів, котрі вимушені були покинути Батьківщину, жити і творити на чужині.

У цьому році відзначається сумна дата – 50 років з дня смерті талановитого та й досі маловідомого митця, видатного українського графіка, живописця, ілюстратора, автора епіграм – Миколи Григоровича Бутовича. Важка доля закинула його за межі України, і тільки по смерті художника відкрився нам великий талант, хоча тема рідної землі, її історії, культури завжди була головною в його житті та творчості. Про це свідчать документи, які зберігаються не тільки в архівних зібраннях України – особового фонду М. Г. Бутовича в ЦДАМЛМ України (ф. 1366), документи якого надійшли на збереження в 2002–2003 рр. та були відкриті для відвідувачів у 2004 р., особового фонду в ЦДАВО України (ф. 4021)¹, наукових інституціях, – а й в приватних колекціях тощо.

Дослідження спадку митця, який зберігається у ЦДАМЛМ України, дає можливість окреслити основні етапи життя людини талановитої та неординарної, яка намагалася пізнати себе, навколишній світ, все, що оточувало і давало натхнення жити та творити.

* Сукало Алевтина Миколаївна – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник сектору просвітньої та виставкової роботи відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

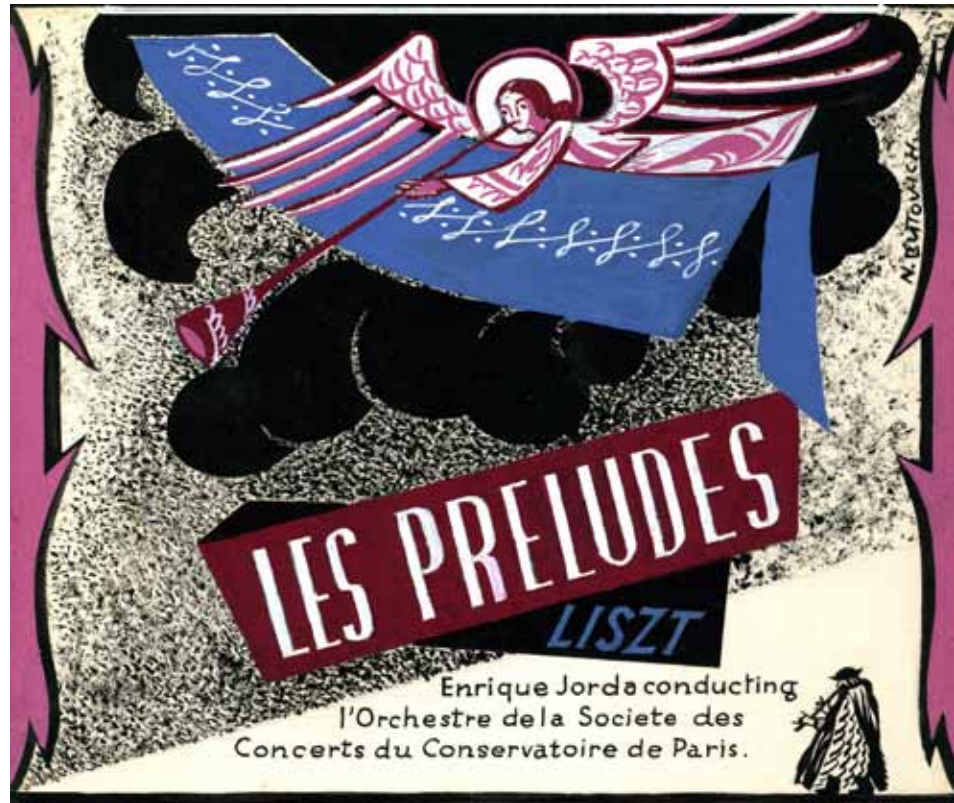

М. Бутович. Штурмові гуляй-городи. Картон, гуаш. 1954 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1.

Микола Григорович Бутович народився 1 грудня 1895 р. на Полтавщині, в с. Петрівка, в дворянській родині, яка вела свій родовід від заможної козацької старшини. Батьки-вчителі дали синові ґрунтовну освіту. Упродовж 1906–1913 рр. він навчався у Полтавському кадетському корпусі, а потім у військовій школі в Москві, і вже в той час почав поступово розкриватися його художній хист².

Жадоба до творчості гостро виявилася у 20-річного Бутовича в роки Першої світової війни, коли, потрапивши до австрійського полону, він починає ілюструвати “Енеїду” І. Котляревського. Але після підписання Берестейської угоди, не байдужий до долі своєї країни, бере участь у визвольних змаганнях (1917–1921) в чині ад’ютанта штабу 1-ї козацької дивізії армії УНР у т. зв. “Сірій дивізії” аж до 1920 р., коли був інтернований у табір для військовополонених на території Польщі, де видавав рукописний гумористичний часопис “Дуля долі”, в назві якого поєднувався гротеск та реальність життя самого Бутовича.

Втеча з табору до Праги перекреслила його кар’єру професійного військового, але життя відкрило перед Миколою Григоровичем можливість продовжувати навчання; здобував художню освіту у Вищій художньо-промисловій школі в Празі, у Шарлоттенбрузькій мистецько-промисловій школі (1920–1926) та в Лейпцизькій Академії графічних мистецтв (1923–1926), яка була унікальним на той час закладом – вихо-

М. Бутович. Афіша до концерту за «Прелюдями» Ф. Ліста у Паризькій консерваторії. Картон, гуаш, туш. Б/д ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 13, арк. 1.

увала ілюстраторів, художників, графіків книжкової індустрії та промисловості.

Обдарованість Миколи Бутовича, талант митця та працездатність дозволили ще в період навчання отримати майже всі перші премії більш ніж на 20 мистецьких конкурсах академії; у 1924 р. видати альбом “Українські духи”, до якого увійшли 6 дереворитів із зображеннями казкових та демонічних персонажів народної уяви – відьмаками, чугайстрами, домовиками, що традиційні для вірувань українців; отримати стипендію Українського наукового інституту в Берліні для написання “Історії книжкового мистецтва” під керівництвом В. Залозецького.

У міжвоєнний період митець багато подорожував. Жив у Франції, Чехії, яка на той час стала осередком української еміграції, її мистецьким центром, бував на Балканах, часто приїздив до Закарпаття. Опанувавши мистецьку техніку, М. Бутович у своїх подорожах прагнув відкрити для своєї творчості нові стилі та напрями в західноєвропейському мистецтві, але жодна школа не вплинула на його своєрідний талант. Подорожуючи, він багато працював у жанрі ілюстрації, іконопису, графіки, портрета, оформлював книжкові видання, малював ескізи до книжкових

Родина Бутовичів на відкритті персональної виставки митця.
Зліво направо: дружина Тетяна, донька Аріадна, син Микола, Микола Григорович.
Нью-Йорк, жовтень, 1955 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 64, арк. 1.

обкладинок львівських видань, брав активну участь у закордонних виставках української графіки (Брюссель, Рим, Прага та ін.).

З початком 40-х рр. М. Бутович оселився у Львові, де за часів німецької окупації на посаді професора, викладав у Мистецько-промисловій школі, на архітектурному відділі Львівської політехніки та Української вищої студії образотворчого мистецтва. Життя Миколи Григоровича можна порівняти з хвилями. Спочатку Бутович переживає емоційне піднесення – наприкінці війни він одружився, але наступні тяжкі події (драматичний відхід на Захід із наближенням фронту, смерть доньки, табір для переміщених осіб в Австрії) змусили родину емігрувати у 1947 р. до США, де вона оселилася у Риджфільд-Парку поблизу Нью-Йорка. Там Бутовичу доводиться багато працювати та конкурувати з американськими малярами часто-густо задля матеріального забезпечення родини, яка на той час збільшилася на двох діточок.

Митець продовжує займатися декоративною графікою, ілюстрацією, станковим та монументальним живописом, приймає пропозиції щодо дизайну візерунків для американських текстильної та килимової фабрик тощо.

Треба відзначити, що Бутович продовжував підтримувати тісні стосунки з представниками української діаспори в США, Канаді, Західній Європі, про що свідчить його епістолярна спадщина³. Коли у

М. Бутович. Руська Мокра. Словаччина. Пейзаж. Карт., гуаш. 1933 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

1952 р. у Нью-Йорку було засновано Об'єднання українських митців Америки, став його членом разом із В. Січинським, Я. Гніздовським, С. Гординським, М. Морозом, С. Литвиненком та ін. Об'єднання пропагувало мистецькі твори українських діаспорян через виставкову діяльність, в якій активну участь брав і М. Бутович. Джерела підтверджують, що головне місце у витворах мистецтва цього періоду його творчості посідають етнічні мотиви, натхнення для втілення яких йому давали спомини про Батьківщину, її історію, український фольклор та міфологія, літературний спадок кращих синів України – М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Котляревського тощо⁴.

Життя Бутовича, як і його багатогранну творчість, не можна втиснути в рамки дат, бо талант митця не має часових меж. Ще з 20-х рр., коли відбувся справжній ренесанс української книжки у Львові (в подальшому видавництва переїжджали до Відня, Берліна, Праги), він багато працював над розробкою обкладинок книжок. Відомі його роботи для видавництва "Ратай", "Українці в вільному світі"⁵ – ювілейна книга Українського народного союзу з нагоди 60-річчя (1894–1954), "УНС" (1954), часописів ("Литаври", "Віра й культура" (1953), "Державницька думка" (1951), "Веселка")⁶, до симфонії М. Мусоргського "Ніч на Лисій горі"⁷ тощо, в яких митець графічно відтворював мотиви українського народного орнаменту та шрифти, притаманні слов'янському напису⁸.

М. Бутович серед учнів малярської школи, 1940-і рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 64, арк. 2.

Книжкові ілюстрації Бутовича просякнуті національним колоритом та легкою народною іронією. Впродовж життя художник неодноразово повертався до ілюстрування “Енеїди” І.Котляревського. Його “Енеїда” – це перш за все народний гумор з деякими елементами та мотивами еллінізму, його герої насамперед поціновувачі радощів життя, а потім вже – вояки, образи яких з небожителів перетворені художником на запорізьких козаків. Малював обкладинки та ілюстрував “Вія”, “Старосвітських поміщиків” М. Гоголя, “Кладку видінь” Г. Діброва, “Брата твого Каїна” С. Ледяньського, “Проліски” Н. Щербини, окремі збірки⁹ тощо.

Безперечно, розквіт приватних бібліотек 20–30 рр. викликав попит на книжкову мініатюру – екслібрис, і в цьому жанрі Бутович набув слави майстра та реформатора цієї графічної техніки, якою займався упродовж усього життя. У фонді представлені екслібриси Ю. Крохмалюка, В. Поповича, В. Січинського та його доньки, Н. Терлецького та ін¹⁰. Виконані майстром з притаманним йому гумором, вони водночас розкривають захоплення володаря екслібриса певною літературою, тут ми знаходимо й козацьку тему (вершники, козаки, знамена, піки, шаблі, бандуристи), й медичну емблему, й іронічне зображення володаря в образі Діогена, діжку якого тягне лебідь на простороні книжкового моря¹¹.

Час до американської еміграції змушував Миколу Бутовича змінювати адреси свого перебування в пошуках ліпшої долі, роботи та перш

М. Бутович.
Екслібрис М. Терлецького.
Пап., туш. 1930-і рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 1138,
оп. 1, од. зб. 40, арк. 8

за все наповнював його мистецьку вдачу новими художніми враженнями. Цей період митця-мандрівника подарував нам багато начерків, серед них ескіз до портрету єпископа Діонісія¹² (сам портрет був намальований у 1939 р., але до архіву на зберігання не надійшов), портрет дружини¹³ та ін. За спогадами Бутовича, обставини того дня для отримання заробітку змушували багато малювати портрети простих людей, більшу частину з яких, на жаль, не побачать пошанувачі його творчості. А для душі виходець з мальовничого Полтавського краю малював красвиди Закарпаття та Європи. Митець милується природою, яку любив та розумів, його пастелі та гуаші – прозорі й кристалево чисті, але, в той же час, відкривають тонке бачення майстром тяжкої долі мешканців цього краю – зламані паркани, порушені хати тощо. Фонд архіву репрезентує пейзажні сюжети – “Ліси і гори”, сільські краєвиди, “Дерева”, пейзажі з мандрів Словаччиною, Балканами (замальовки у Дербенті)¹⁴.

У центрі уваги Бутовича захоплення прикладною графікою, яка не тільки наповнює майстра новим досвідом, але й дає можливість додаткового заробітку для прожиття в еміграції. Він малював листівки, афіші (до концерту за “Прелюдіями” Ф. Ліста у Паризькій консерваторії¹⁵ та оперети за п’єсою “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка¹⁶), обкладинки календарів, фірмові знаки та їх символіку, поштові марки (Пластова марка “До 40-річчя державності”, “Українська капела бандуристів”¹⁷, рекламні плакати, емблеми фондів¹⁸, організацій, ескізи грошей¹⁹ тощо.

У мистецькому емігрантському середовищі Бутович набув слави талановитого портретиста, майстра не тільки дружніх шаржів²⁰ на письменників, скульпторів, акторів, але й автора епіграм. Здебільшого епіграми написані на папірцях із зошитів, блокнотів, клаптиків аркушів,

Фрагмент розпису іконостасу у Церкві Господнього Вознесіння в Нью-Йорку.
Фотоальбом. 1952 р.

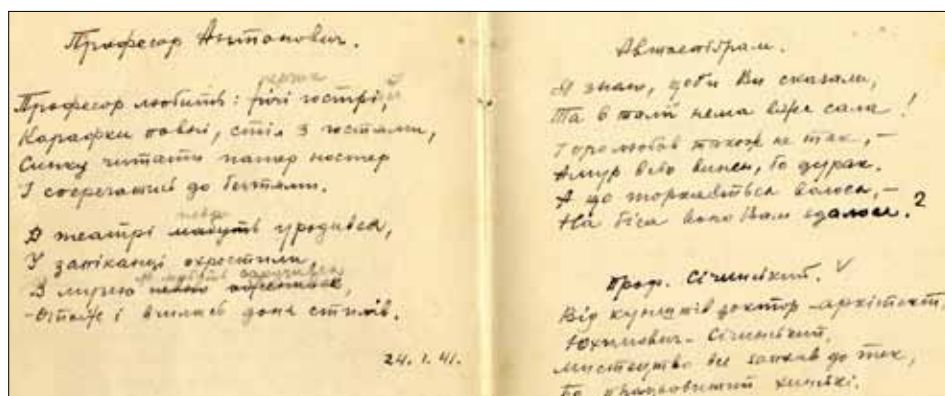
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, стр. 65.

маленьких картонках²¹; на декількох папірцях бачимо людей у стилізованому театральному вбранні та взірці шрифтів. У фонді зберігається власноруч зроблений художником блокнот у твердій прошитій обкладинці “Наш Парнас”, в якому епіграми написані дрібним почерком майстра. Вони з іронічним, доброзичливим натяком на особисті відмінності характеризують людей, яким присвячені – Г. Мазепу-Коваль, О. Лятуринську, Є. Маланюка, О. Ольжича, О. Телігу та ін.²². Лише у 1995 р. на Батьківщині була видана збірка епіграм М. Г. Бутовича під псевдонімом Бутумбас²³.

Але найбільше творче піднесення він отримав у 1952 р. від пропозиції Української православної церкви щодо створення різьбленого іконостасу та його розпису для Церкви Господнього Вознесіння у Нью-Йорку. Він поринає у працю, якою займався ще у Закарпатті, коли розмальовував іконостаси у тамтешніх церквах. Відданість справі, якою він починав займатися, прослідковується в листуванні, в укладених угодах, планах та розрахунках, які передували роботі над іконостасом²⁴. Створений в еміграції митцем іконостас набув виражених українських рис, поєднав національну історію з корінною вірою парафіян, що відбилося й у відображених історичних постатях, й у символах, яким була притаманна атрибутика української державності. В архіві зберігається фотоальбом, який репрезентує інтер’єр та елементи розпису церкви²⁵.

М. Бутович.
“Наш Парнас”.
Блокнот. Автограф.
1940–1950-і рр.
ЦДАМЛМ України,
ф. 1366, оп. 1,
од. зб. 23.

Перебуваючи у вирі емігрантського життя, Бутович постійно виявляв зацікавленість народною героїкою та історичною минувиною українського народу, і це спонукало митця до розкриття теми вільного козацтва (гетьмани, старшини, козаки), що продовжувалася і в книжкових заставках (кінні козаки, яких він бачить лицарями, гармати, знамена, булави, шаблі, оспівує працю вільних селян, народні свята, українські квіти тощо)²⁶, і в ескізі обкладинки “Дума про трьох братів азовських”²⁷ (до цієї теми він вперше звернувся в середині 20-рр., а в 1947 р. репрезентував в альбомі “Українське малярство” (Мюнхен)²⁸.

Як уже зазначалося, наскрізною у творчості Бутовича є тема народного фольклору, пісень, орнаменту, казок, лубочних картинок, дитячих вигадок тощо. До архіву надійшли на зберігання його відомі листівки з серії “Ляльки Різдвяного вертепу”²⁹, “Щедрик, Щедрик”³⁰, в якому символом є заможна родина, мир та злагода у домі, мрії про багате майбутнє; колядки – яскраві листівки у народному стилі з віршованими побажаннями, серед них сюжет з написом “Упала з неба доріжка, а той доріжкою газдиня пішла, та стрінулась з святою Пречистою...”³¹. Усвідомлюючи вплив казок на дитину, Бутович прагнув донести до па-

М. Бутович. Сільський пейзаж. Картон, пастель. 1946 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1

ростків української еміграції співучість мови та своєрідність культури залишеної Батьківщини. Ілюструючи книжки для емігрантських дитячих видань, він намагається побачити казковий світ очима дитини і в той же час розкрити глибинне значення відтворюваних явищ, тому тут і яскраве вбрання козачки, і жахливі часи татарської навали, і тремтлива краса казкової української хатинки, природи, образи дітей, косарів, драконів, русалок, коней, казкових героїв народних пісень, звірят³² тощо.

Серед документів особового фонду Майстра привертає увагу не тільки його художній доробок, але й літературний спадок. Вже згадувалося про його епіграми, відомі його поетичні твори: “Ладо” (казка-балет), “Івасик Телесик”, спомини: “Повстання проти гетьмана (Сіра дивізія)”, “Кадетський корпус”, “Автобіографія”, “За споминами сіро-жупанника”³³.

На жаль, Микола Григорович пішов із життя, не встигнувши реалізувати все те, що було заплановано і задумано, а головне – не побачив своїх шанувальників на Батьківщині, до якої, за словами його дружини пані Тетяни, все життя мріяв повернутися. Важкі випробування увірвали життя Митця 21 грудня 1961 р. Він був похований далеко від Батьківщини, на православному кладовищі у Бавнд-Бруку (США).

Як зазначалося вище, документи Миколи Григоровича Бутовича надійшли на початку 2000-х рр. до ЦДАМЛМ України, де після науково-технічного опрацювання був створений опис № 1 фонду 1366, який містить 70 од. зб. (крайні дати документів – 1922–1998 рр.).

Опис № 1 складається з сімох розділів. Перший “Творчі матеріали Бутовича М. Г.” має чотири підрозділи. Найбільша кількість документів стосується художнього доробку митця: малюнків³⁴, книжкової графіки³⁵, обкладинка та начерки до ілюстрацій власної книжки “Епіграми Бутумбаса”³⁶, емблеми³⁷ тощо. Також представлені копії та фотокопії творів митця³⁸. Рукописи М.Г.Бутовича представлені збіркою епіграм “Наш Парнас”³⁹, чернетками епіграм, блокнотом із записами повсякденного характеру⁴⁰.

Наступний розділ – листування. На жаль, представлені приватні епістолярії не дають можливості простежити в повному обсязі стосунки М. Бутовича з адресантами, здебільшого респонденти торкаються побутово-господарських проблем та ін⁴¹.

Четвертий розділ містить інформацію щодо біографії М.Г.Бутовича в т. зв. “американський” період – матеріали про створення іконостасу у Церкві Господнього Вознесіння в Нью-Йорку⁴², рекламна картка персональної виставки, листування з різними організаціями⁴³. Окремим блоком згруповані матеріали про підготовку та видання книги “Фрайштадська республіка” – автограф М. Бутовича “Зі споминів сірожупанників”⁴⁴, рукопис Й. Мандзенка “Сіра дивізія”, спомини колишніх членів СВУ, вояків “Сірої дивізії”⁴⁵, протоколи засідань видавничого комітету, зміст та проспект книги, доповідні записки, листування щодо підготовки книги⁴⁶.

У п’ятому розділі – статті “Щедрик, Щедрик” у малярській творчості Миколи Бутовича” В. Модрич Верган, “Дві річниці митця-маляра М. Бутовича, автора “Щедрика” В. Настича, “Маловідома грань таланту Миколи Бутовича” І. Скрипника, які доповнюють картину життя та творчості митця⁴⁷.

Шостий розділ через невеликий обсяг документів не дає можливості відтворити візуальну картину життя М. Г. Бутовича. Представлено всього дві світлини – в колі родини та в малярській школі. Але дуже цікаву інформацію містить фотоальбом інтер’єрів та елементів розпису Церкви Господнього Вознесіння⁴⁸. На нашу думку, доцільно було б об’єднати обидві справи (№ 51 та № 65) задля розміщення інформації про роботу над іконостасом у Церкві Господнього Вознесіння в Нью-Йорку в окремий блок фонду).

Документи, пов’язані з творчою біографією М. Бутовича, зберігаються і в інших фондах ЦДАМЛМ України, зокрема у ф. 1138 “Колекція екслібрисів, зібраних Р. І. Олексіївим” – колекція екслібрисів Ю. Крохмалюка, д-ра В. Поповича, В. Січинського та ін., виконаних М. Бутовичем у 1930-х рр.⁴⁹, у ф. 1212 відомої перекладачки Віри Вовк міститься лист митця до неї⁵⁰, ф. 1308 М. Радиша містить ксерокопію статті “Мирослав Радиш”, написаної М.Бутовичем та надрукованої в журн. “Свобода” 15 червня 1956 р.⁵¹.

Не можна оминати увагою й те, що творчий спадок митця вже отримав високу оцінку у фундаментальній праці Олександра Федорюка⁵², у якій автор, поєднуючи глибину змісту і легкість стилю, з великою повагою до М. Бутовича описує його долю та творчий шлях.

Художня спадщина М. Г. Бутовича велика та різноманітна, але, на жаль, розпорошена по архівах та приватних колекціях. Цілком логічно було б, на нашу думку, об'єднати насамперед архівний фонд, що зберігається в ЦДАВО України, з масивом документів ЦДАМЛІМ України як профільним архівом. Це значно полегшило б у подальшому роботу щодо виявлення, дослідження та зберігання мистецької та життєвої спадщини талановитого митця.

¹ *Яковлева Л.* На Україну поверну. Миколі Бутовичу – сто років (Документи особового фонду Миколи Бутовича, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України) // *Образотворче мистецтво*. – 1997, число 2. – С. 7–8.

² *Федорук О. К.* Микола Бутович: Життя і творчість. – Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 2002. – С. 348.

³ Там само, од. зб. 29–50.

⁴ Там само, од. зб. 17, 21, 22.

⁵ Там само, од. зб. 19, арк. 7.

⁶ Там само, од. зб. 17, арк. 5; од. зб. 19, арк. 1–5, 6.

⁷ Там само, од. зб. 16, арк. 1

⁸ Там само, од. зб. 21, арк. 1, 18, 20.

⁹ Там само, од. зб. 17, арк. 1–4.

¹⁰ Там само, ф. 1138, оп. 1, од. зб. 40; ф. 1366, оп. 1, од. зб. 9.

¹¹ Там само, ф. 1138, оп. 1, од. зб. 40, арк. 5.

¹² Там само, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 10, арк. 3 зв.

¹³ Там само, од. зб. 21, арк. 5.

¹⁴ Там само, од. зб. 1, 3, 4, 22; музейний фонд ЦДАМЛІМ України.

¹⁵ Там само, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 13.

¹⁶ Там само, од. зб. 22, арк. 2.

¹⁷ Там само, од. зб. 6, арк. 1, 2.

¹⁸ Там само, од. зб. 20.

¹⁹ Там само, од. зб. 6, 11, 20.

²⁰ Там само, од. зб. 10.

²¹ Там само, од. зб. 27.

²² Там само, од. зб. 23–27.

²³ *Бутович М.* Епіграми Бутумбаса [Текст]: шаржі / Микола Бутович. – Київ: Вид-во Мар'яна Коця, 1995. – 223 с.: іл. – (Повернуті імена).

²⁴ ЦДАМЛІМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 51.

²⁵ Там само, од. зб. 65.

²⁶ ЦДАМЛІМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 20.

²⁷ Там само, од. зб. 14, арк. 70; од. зб. 22, арк. 6.

²⁸ *Українське малярство [Текст]: [Альбом] / ред. кол. М. Дмитрієнко [та ін.].* – München: Українська Спілка образотворчих мистецтв, 1947. – 20 л. реп.

²⁹ ЦДАМЛІМ України, ф. 1366, оп. 1, од. зб. 7, 8.

- ³⁰ Там само, од. зб. 21, арк. 10.
³¹ Там само, од. зб. 7, арк. 1; од. зб. 21, арк. 10, 13, 14–15.
³² Там само, од. зб. 14, арк. 10; од. зб. 15, арк. 2, 3, 4, 7 та ін.
³³ Там само, од. зб. 55.
³⁴ Там само, од. зб. 1–13; музейний фонд ЦДАМЛМ України.
³⁵ Там само, од. зб. 14–20.
³⁶ Там само, од. зб. 18.
³⁷ Там само, од. зб. 20.
³⁸ Там само, од. зб. 21, 22.
³⁹ Там само, од. зб. 23.
⁴⁰ Там само, од. зб. 24–28.
⁴¹ Там само, од. зб. 29–50.
⁴² Там само, од. зб. 51.
⁴³ Там само, од. зб. 52–54.
⁴⁴ Там само, од. зб. 55.
⁴⁵ Там само, од. зб. 56.
⁴⁶ Там само, од. зб. 57–62.
⁴⁷ Там само, од. зб. 63.
⁴⁸ Там само, од. зб. 65.
⁴⁹ Там само, ф. 1136, оп. 1, од. зб. 40, арк. 1–11.
⁵⁰ Там само, ф. 1212, оп. 1, од. зб. 149, арк. 1–1 зв.
⁵¹ Там само, ф. 1308, оп. 1, од. зб. 10, арк. 1.
⁵² Федорук О. К. Микола Бутович: Життя і творчість. – Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 2002. – 431 с.

Освещен состав личного архивного фонда украинского художника-графика Н. Г. Бутовича, который находится в ЦГАМЛИ Украины.

Ключевые слова: личный фонд; описание; единица хранения; наследие; Н. Бутович; художник, график, эпиграммы, искусство.

The article makes structural analysis of the M. Butovich's personal archival fund at Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. Mykola Butovich was famous Ukrainian painter, graphic artist, a creative legacy which is still not been sufficiently studied.

Keywords: personal archival fund; archival description; folder; M. Butovich; painter, graphic artist; an epigram; the arts.

УДК [930.253:378.4](477.83)"1761/2011"

О. А. ОСЕРЕДЧУК*

**МАТЕРІАЛИ ПРЕСИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВІДЗНАЧЕННЯ
250-РІЧЧЯ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Проаналізовано польськомовну Львівську та Галицьку пресу, присвячену відзначенню 250-річчя Львівського університету. Зроблено огляд тематики опублікованих у пресі статей та простежена залежність публікацій від належності видань.

Ключові слова: преса; Львівський університет; публікації; ювілей.

Історія Львівського університету налічує 350 років. У кожній державній та освітній системі упродовж понад трьох століть вищий навчальний заклад відіграв важливу роль як одна з провідних інституцій, що формувала інтелектуальне середовище та визначала освітні та дослідницькі пріоритети. Тому не випадковим є й намагання кожної історіографічної традиції “привласнити” не лише сучасність, але й минуле університету. Особливої гостроти питання історичної спадкоємності освітнього осередку набуло на початку ХХ ст., в умовах боротьби за відкриття у Львові українського університету. У цьому дослідженні проаналізовані тогочасні публікації з нагоди ювілею у польськомовних періодичних виданнях. Метою статті є огляд преси, що відображає відзначення ювілею Львівського університету, а також простежити взаємозв’язок у висвітленні тієї чи іншої тематики статті в залежності від політичного спрямування видання.

Відзначення 250-річного ювілею мало дуже важливе значення для Львівського університету, що знайшло своє відображення у літературі. З нагоди такої події було опубліковано чимало праць, присвячених історії та діяльності університету, архівних матеріалів, цілий комплекс періодики. Серед них праці Францішека Яворського “Uniwersytet lwowski. Wspomnienie jubileuszowe”¹, “Pamiętnik obchodu jubileuszowego w 250 rocznicę założenia Uniwersytetu we Lwowie prez króla Jana Kazimierza”², Т. Вінковського “Йосиф II чи Кизимир?”³.

Питання історичного минулого університету завжди було й надалі залишається актуальним, особливо у зв’язку з відзначенням у 2011 р. 350-ї річниці з часу заснування вищої школи. Останні декілька років помічені зростанням зацікавленості у дослідженні історії Львівського

* *Осередчук Ольга Анатоліївна* – асистент кафедри давньої історії України та архівознавства, керівник архіву Львівського національного університету імені Івана Франка.

університету, але дата заснування вищої школи у Львові залишається невизначеною, хоча питання уже не має заполітизованого характеру.

Дискусії про час заснування Львівського університету активізуються наприкінці XIX ст. Усі вони мали політичний характер і були своєрідною картою для обох сторін у відстоюванні політичних прав та привілеїв. Цікавим є початок цих дискусій, адже протягом XIX ст. у суспільстві була чітко сформована думка про заснування університету у Львові Йосифом II у 1784 р. Теза про правонаступництво двох вищих шкіл – Львівської академії єзуїтів та університету Йосифа II з'явилась лише в останньому десятилітті XIX ст. У той же час сторічний ювілей Львівського університету у 1884 р. не викликав протистоянь політичних сил та не спровокував дискусій про спільність вищих шкіл. На урочистій академії з нагоди відкриття 1884/85 н.р. проф. Тадей Войцеховський, ректор університету, наголосив, що “цього року виповнюється сто років від заснування університету. За ці роки він пережив різні піднесення і падіння, однак завжди виконував свою безпосередню роль – був представником та виразником суспільства”⁴. Як пізніше зазначили, через брак коштів святкування були досить скромними. Через десять років з'являється праця Л. Фінкеля та Ст. Стажинського “Історія Львівського Університету”⁵, де вперше у літературі порушується питання про польський характер вищої школи у Львові. Поява подібної праці посприяла ясності у формуванні поглядів на історію Львівського університету, адже до цього часу дата заснування університету (1784 р.) не викликала жодних сумнівів. У 1884 р. Людвік Дзедзінський у праці “Географічний словник Королівства Польського” висловив тезу про появу польського університету уже в середині XVII ст., однак офіційний початок діяльності Львівського університету відносив до кінця XVIII ст. Такої ж думки дотримувався д-р Папе у праці “Історія міста Львова” (1894 р.). Офіційна влада підтримувала цю ж версію щодо заснування вищої школи. Так, у 1898 р. намісник Галичини д-р Михайло Ієронім Бобжинський у виступі висловив думки тогочасної громадськості, що Львівський університет заснував саме Йосиф II у 1784 р.⁶ У самому університеті думки також були суголосними. Так, на урочистій академії з нагоди початку нового 1893/94 н.р. ректор д-р Людвік Цвиклінський у своїй промові наголосив, що своїх початків вища школа сягає 1784 р. Цікавим також є той факт, що й у передмові до “Історії Львівського Університету” д-р Цвиклінський дотримується тієї ж думки⁷. Лише після опублікування та схвального сприйняття праці в академічному середовищі подібні тези набувають поширення. Уже наступного 1894/95 н. р. на інавгураційній промові ректор проф. Т. Войцеховський окреслює початки дорученого йому університету від декрету Яна Казимира. Припинення його діяльності пов'язує із ліквіда-

цією ордену єзуїтів. У виступі наголошено, що заснований у 1784 р. університет Йосифа II став правонаступником, а головне перейняв традиції єзуїтської колегії. Висловлювання проф. Войцеховського ще досить обережні, однак уже помітні зміни у настрої суспільства. В наступні роки погляди на початки університету стають усе більш радикальними. Проф. Освальд Бальцер у своїй праці “Історія устрою Австрії” (1899 р.) стверджує, що Йосиф II у 1784 р. заснував університет лише виключно з метою понімення Галичини. Новий університет був заснований на основі єзуїтської колегії, відкритої Яном Казимиром у 1661 р. Навіть з відновленням польської державності теза про заснування університету у 1784 р. продовжувала побутувати⁸. Однак висловлювання не були категоричними. Так, Ходиніцький у праці “Історія міста Львова” (1929 р.) стверджує, що університет завдячує своїм заснуванням імператору Йосифу II, оскільки доведено, що першому ректору Вацлаву Бетаньському імператор вручив ерекційний диплом, печатку та ключі. Новий університет розмістили у монастирі Триніатів. Досить дивним здається цей факт, якщо взяти до уваги, що університет існував до цього і був лише відновлений по кількох роках не чинності⁹. Б. Барвінський у праці “Йосиф II чи Ян Казимир?” (1912 р.) робить висновок що поляки можуть відзначати 250-у річницю від заснування університету, однак він не має нічого спільного з вищою школою, заснованою Йосифом II, а тепер Франца I. Зважаючи на вище окреслені дискусії, можна вважати, що суспільна думка, яка склалась на початку ХХ ст., була підготованою та певною мірою закономірною. Література та преса стали своєрідним дзеркалом, що відображували політичне протистояння у суспільстві.

Особливої гостроти дискусії набули у 1912 р. у зв'язку з відзначенням зі значним розмахом ювілею Львівського університету і відображенні такої події у пресі. Вона у свою чергу поділяється на три основні групи: польськомовна преса (приділила найбільше уваги ювілею вищої школи); українськомовна преса (головна увага зосереджена на протистоянні щодо відкриття українського університету); німецькомовна та “європейська” преса (лише поодинокі згадки про таку подію). У дослідженні головна увага приділена саме першій групі, яка найбільш ґрунтовно висвітлює відзначення події, та останній – для об'єктивності висвітлення та порівняння з першою групою. У статті навмисно упущено огляд української преси, оскільки це дуже тісно переплітається з питанням “боротьби за університет” і може бути темою окремого дослідження. У дослідженні польську пресу представляють найвідоміші на той час видання. В розвідці оглянуто статті у виданнях “Kurjer warszawski”, “Dziennik Polski”, “Gazeta wieczorna”, “Słowo polskie”, “Tygodnik illustrowany”, “Kurjer Poznanski”, “Nowa reforma”, “Gazeta Lwowska”, “Przegląd, świat”, “Wiek nowy”, “Czas”, “Gazeta narodowa”, “Gazeta poranna”, “Naprzod”.

Взагалі варто відзначити, що питання належності університету набуває особливої актуальності ще з початку ХХ ст. Чи не найбільша частина полемічних виступів у справі університету сконцентрована на сторінках тогочасної галицької та австро-угорської преси, що була рупором ідеологічного впливу партій на суспільну думку. Преса відображала громадсько-політичну активність в краї, публікуючи звіти про вічевий рух, збори, наради та відзначення особливих дат.

На початку ХХ ст. Львів був добре забезпечений польською періодикою, хоч її кількість коливалась у залежності від ситуації, яка складалась у країні. Львів за кількістю періодичних видань, що друкувались у місті упродовж 1864–1918 рр., посідав серед провінційних міст перше місце, перевершуючи Краків. Варто відзначити багатомовність періодичних видань – вони виходили на польській, українській, російській, єврейській, німецькій та французьких мовах.

У 1912 р. у Львові було 248 періодичних видань. Дослідники поділяють їх на різні групи, беручи до уваги тематику статей, що там публікувались. Кількісно найбільшими були видання у таких групах – загальноінформаційні, суспільно-політичні, фахові і гуморо-сатиричні¹⁰.

Періодичність виходу видань була різною: перше місце посідали двотижневики, друге – місячники, третє – тижневики. Характеризуючи регулярність преси, варто відзначити, що нерегулярні або одноразові видання значно переважали інші групи. Лише деякі видання могли відзначитись “довготривалим життям”. Зокрема, тривалий час виходили “Gazeta Lwowska” (виходила протягом 1811–1918 рр. і далі), “Słowo polskie” (1896–1918 рр.), “Kurjer Lwowski” (1883–1918 рр.)¹¹.

Варто відзначити помітну різноманітність преси за тематикою. Можна виділити більше десяти груп, але серед найбільших – суспільно-політичні (14,2 %), фахові (12,9 %), загальноінформаційні (9,6 %).

Періодичні видання, що видавались у Львові, мали різний організаційно-інституційний статус – видавались владою, політичними силами, урядом, різними товариствами тощо. Дуже часто видавцями періодики у Львові були приватні особи, але, як правило, такі видання мали загальноінформаційний характер.

Періодичні видання, які публікувались владою у Львові, були рідкістю. Лише щоденник “Gazeta Lwowska” видавався за кошти Намісництва.

Своєрідний феномен становила наукова та педагогічна періодика, яка мала спонсорів у Львівському університеті та Політехнічному університеті, а також у товариствах та наукових інституціях. Однак ця група не мала постійного періодичного видання, яке б задовольняло повністю її потреби. Натомість цю функцію перебрала на себе щоденна преса, яка вміщувала не лише інформаційні статті, а й культурно-про-

світницькі. Відсутність окремих спеціалізованих видань, присвячених літературі чи театру, компенсувалась публікаціями в політично-інформаційних тижневиках. До таких видань належала “Gazeta Lwowska”, особливо під редакцією А. Креховецького, а видання “Gazeta narodowa”, “Dziennik Polski” мали навіть спеціальні додатки для цієї цілі. До цієї ж групи можна віднести періодичні видання “Świat” та “Przegląd Lwowski”¹².

Видавцями преси часто були політичні угруповання та партії. Умови галицької автономії та ліберальне законодавство дозволяли значний обсяг свобод, що помітно вплинуло на поживлення політичної діяльності різних угруповань. Найбільшої підтримки серед населення отримали консервативні і ліберально-демократичні партії. Крім них важливе місце посідали народний рух, католицький “обоз” (званий теж християнсько-соціалістичним), а також соціалісти. Політичні угруповання мали вплив на динамічний розвиток преси. Видання часто змінювали своїх власників, редакторів та напрями роботи.

Періодичні видання зазвичай мали чітке політичне забарвлення. Середовище консерваторів було репрезентоване виданням “Gazeta narodowa”, що було щоденником від 1862 до 1915 рр. і не виходило лише у понеділок. Редактором газети від 1908 р. був Александр Вогла, на початку ХХ ст. наклад становив 1000 екземплярів. Спочатку газета мала демократичний напрям, але за редакторства А. Вогли змінила його на консервативний. З 1911 р., від часу купівлі газети спілкою, почала репрезентувати крайній відлам подоляків – так званий Центр (представники Ст. Стадницький, Влад. Чарторийський, Алекс. Кжечунович). Консервативне угруповання також було представлене виданням “Dziennik Polski”, що виходив у 1869–1918 рр. Від 1908 р. редактором газети був Адам Краєвський. Цю ж сторону також підтримувало видання “Przegląd”, що мав три складові – політичну, суспільну та літературну, відповідно до яких була підібрана тематика статей. Він виходив протягом 1885 – 1914 років¹³.

Ліберально-демократичне угруповання мало у своєму розпорядженні чимало видань. Спочатку до них належала “Gazeta narodowa”, згодом до цього напрямку приєдналися “Dziennik Polski” та “Słowo polskie”, останнє до 1902 р. А з вказаного часу видання змінило політичний напрям, газета була викуплена Народною демократією. Від 1897 р. вона виходила двічі на день та була єдиною газетою в Галичині, що мала таку високу періодичність. Протягом 1901–1918 рр. представницьким органом демократів був також “Wiek nowy”.

Свою пресу в Галичині мало й народно-демократичне угруповання. Зокрема, до нього належало видання “Przegląd Wszepolski”, а від 1902 р. – “Słowo polskie”.

Досить добре у Галичині та Львові були представлені періодичні видання, читачами яких здебільшого було селянство та міщанство. Вони

публікувались різними прошарками та мали на меті маніпулювання населенням задля власних політичних цілей. Для народної інтелігенції та симпатиків народного руху виходила газета “Kurjer Lwowski”, від 1907 р. її співвласником та редактором був Болеслав Вислоух.

У Львові великою кількістю видань був представлений християнсько-соціалістичний (католицький) напрям. Під його впливом перебував “Dziennik Polski”, орган Польського народного центру.

Отже, органи польських партій Галичини були представлені таким чином: націонал-демократи утримували “Słowo polskie” (Львів), місячник “Przegląd Wszepolski” (Львів), східногалицькі консерватори – “Gazeta Narodowa” (Львів), “Gazeta Wieczorna” (Львів), західногалицькі консерватори – “Czas” (Краків), “Nowa Reforma” (Краків), соціал-демократи – “Naprzód” (Краків), людовці – “Kuryer Lwowski”, національно-християнська партія – “Kurjer Warszawski”, народна демократія – “Kurjer Poznanski”, “Gazeta poranna”, офіційний друкований орган австрійської влади – “Gazeta Lwowska”, Товариством Оргелбранда видавався “Świat”, галицькими демократами – “Wiek nowy”. За періодичністю виходу, як правило, ці видання були тижневиками та двотижневиками.

Газета “Przegląd Lwowski” – двотижневе видання, присвячене релігійним, науковим, літературним та політичним справам, відбивало настрої інтелігенції.

Варто відзначити добре розвинуті правові норми, що регулювали діяльність преси. Разом з тим сильні позиції мала цензура, нагляд за пресою здійснювали органи прокуратури, що пильно вчитували усі тексти. Згодом цензура послабила тиск, однак, навіть незважаючи на усі заходи, не вдалось уникнути зменшення періодики перед Першою світовою війною.

Таким чином, простежується пряма залежність між політичним спрямуванням видання та тематикою публікованих статей у виданні. У дослідженні виділено тематичні групи, які висвітлюють святкування 250-річного ювілею Львівського університету. Відповідно до груп проаналізовані й напрями видань, які публікували статті.

Варто коротко оглянути зміст опублікованих статей у періодичних виданнях. Загалом, публікації можна розділити на кілька груп в залежності від тематики, яка висвітлювалась. До першої можемо віднести статті, що були присвячені головним віхам історії Львівського університету, спогадам видатних осіб та випускників про діяльність вищої школи, навчання в ній. До другої групи – статті, що висвітлюють урочистості, які відбувалися з нагоди ювілею, публікації виступів гостей, тексти привітань, списки делегацій та присутніх під час урочистостей, надання звань “doctor honoris”. До третьої відносимо публікації важливих документів з історії Львівського університету. Останню невели-

ку групу складають статті, що відображають участь мешканців міста Львова в урочистостях, ставлення львів'ян, а особливо українців, до відзначення ювілею університету.

Найчисленнішу групу становлять статті, присвячені історії університету. Вони значні не лише за кількісним, а й за якісним складом і обсягом. Хоча варто відзначити, що короткий історичний нарис присутній практично у всіх статтях та виданнях. Як правило, в статтях головна увага звернена на короткий виклад історії вищої школи, висвітлення головних подій в житті університету. Такі повідомлення коливались від кількох банальних речень про заснування вищої школи Яном Казимиром до розлогого історичного нарису. Останні опирались на спеціальні дослідження з історії університету, найбільш поширеним джерелом була праця Л. Фінкеля та Ст. Стажинського "Історія Львівського університету". Усі історичні нариси були об'єднані однією спільною концепцією – відобразити походження навчального закладу від єзуїтської академії Яна Казимира та тяглість традиції університету. Зважаючи на спільне першоджерело статей, що окреслюють історію університету, всі вони розпочинають історію університету з кінця XV ст., коли була заснована митрополича школа. Вона окрім початкової освіти давала окремі виклади, які були у вищій школі. Більш повно ідея відкриття вищої школи реалізується на початку XVII ст., коли єзуїти у 1608 р. створюють колегіум, що розпочав традицію існування вищої школи у Львові. Викладання в колегіумі було налагоджено таким чином, аби відповідати вимогам університету. З того часу розпочинаються значні потуги ордену єзуїтів для отримання колегіумом статусу університету. Лише через півстоліття ордену вдалось переконати монарха у необхідності відкриття вищої школи у Львові. Цьому сприяли такі моменти: суспільство вимагало більшої кількості освічених людей та науковців; необхідність такої школи на східних теренах, які потрапляли під вплив православ'я зі Сходу та протестантизму із Заходу. Це стало визначальною причиною довіри до єзуїтів в освітньому питанні. Своєрідним каталізатором для укладення акту стала Гадяцька угода 1658 р., яка дозволяла заснувати дві православні вищі школи: одну в Києві, а друга планувалась у Львові. Щоб завадити цьому, король Ян Казимир на звернення єзуїтів у 1661 р. підписав диплом про заснування академії. Варто відзначити, що створення академії було цілковитою ініціативою ордену і вимагало від нього чималих зусиль, зокрема у підписанні декрету. Створення ще однієї вищої школи як конкурентки Краківського університету викликало невдоволення, причиною якого була негативна налаштованість Ягелонського університету та перетягування на свій бік чималої частини суспільства. Почалося тривале протистояння двох шкіл, що супроводжувалось постійними образами та судами. Однак питання не вирішувалось і тримало в напрузі обидві

сторони протягом століття. Лише з приходом до влади короля Августа III єзуїти відчували помітну підтримку та добились у 1758 р. від монарха підтвердження диплому Яна Казимира. Цей час видався теж сприятливим для підтримки Львівської єзуїтської школи папським престолом. У 1759 р. папа Климент XIII буллою підтримав існування університету у Львові. Згідно з новими привілеями він отримав не лише підтвердження усіх прав, наданих раніше, а й був прирівняний у правах до Краківської академії. Це викликало збурення у суспільстві, особливо гостро відреагувала Краківська академія. Відновився судовий процес, який негативно вплинув на рішення папи та спровокував скасування попередньої булли і подальшу заборону діяльності університету. Зміна ситуації також була пов'язана із раптовою смертю короля, прихильника Львівського університету¹⁴.

Однак попри усі заборони, викладання в університеті продовжувалось. Це своєрідне “підпілля” протривало недовго, оскільки перший поділ Польщі у 1772 р. спровокував ліквідацію ордену єзуїтів австрійською владою у 1773 р., а відтак закриття університету. За окремими даними, навчання в академії продовжувалось, але як інституція вона не існувала.

Досить швидко австрійська влада зіткнулась з проблемою підготовки кадрів для місцевої адміністрації. Марія Терезія з цією метою планувала відкрити у новій провінції університет. Імператриця була реорганізатором освіти, скасовуючи старі порядки в навчанні та створюючи нові “лицарські” школи. Не стала винятком і Галичина, до якої прибув Ян Перген для упорядкування освіти. Академія єзуїтів була закрита, але приміщення, бібліотека, наукові зібрання залишились. На цій базі було відкрито два ліцеї – медичний, призначений для навчання акушерок та хірургів, та вищий ліцей, де навчали філософії і праву. В ліцеях викладали виключно німці. Змінився й принцип освіти, вона стала абсолютно світською та слугувала для потреб держави. Йосиф II ще 1774 р. висловлював думку про необхідність створення університету у Львові, а вже 1783 р. було знайдено для нього приміщення. 21 жовтня 1784 р. був підписаний акт про заснування університету. За повідомленням газети “Wiek nowy”, 16 листопада 1784 р. відбулись перші урочистості з нагоди відкриття університету. Розпочинав новий навчальний рік губернатор Брігідо. Академічний будинок складався з 20 аудиторій, кабінетів, лабораторій, канцелярії тощо. Очолили університет ректор, чотири декани і чотири сеньйори факультетів. До університету з'їхалось багато відомих професорів та викладачів, таких як Фесслер, Йосиф Роттер, Уліх, Людвік Земарк та інші. Першими студентами університету стали сини дрібної шляхти, урядників та руських князів. При університеті існував теологічний виклад для русинів греко-католиків¹⁵. Однак новий університет проіснував недовго, брак коштів

у скарбниці не давав можливості утримувати дві інституції – Краківську академію та Львівський університет на території однієї провінції. У 1805 р. університет Йосифа II закрили, а на його місці відкрили лицей, який продовжив усі попередні виклади, однак він був позбавлений можливості надавати вчені ступені та звання. Залежність існування університету у Львові від політичної ситуації знову була доведена часом. У 1809 р. у зв'язку з адміністративними змінами в Австрійській імперії виникла потреба відкриття в провінції університету. Краківський університет, якого вистачало для провінції загалом, згідно з новим поділом земель увійшов до складу іншої держави. У 1817 р. був підписаний декрет про повторне відкриття університету у Львові, однак це була лише зміна назви, адже викладання та система навчання залишалася тією ж. Університет набуває чималого значення в політичному житті провінції, він стає осередком, де молодь не лише здобувала знання; тут викристалізовувались суспільні та політичні погляди, була можливість згуртуватись навколо спільних ідей та інтересів.

Помітний слід в історії університету залишив 1848 р., коли студенти та викладачі брали активну участь у подіях, названих “весною народів”. Одним із наслідків подій стала тогорічна пожежа, що призвела до втрати великої кількості майна, книг та документів. За окремими згадками, з більш ніж 51 тис. книг залишилось лише 18 тис. Що ж до документів, то з ректорської канцелярії вдалось врятувати лише дві в'язки. Усі врятовані речі знесли до ратуші, де вони зберігались до 1851 р., коли було виділено нове приміщення¹⁶.

Як правило, більшість статей обмежують виклад історії університету цими подіями. Однак варто звернути увагу на низку статей, що відображають боротьбу польської громади проти “германізації” університету. З початку існування вищої школи у Львові у 1661 р. мовою викладання у ній була латинь. Зі зміною влади та по суті новим відкриттям університету мова викладання змінилась на німецьку. Варто додати, що русини мали на теологічному факультеті власні виклади для греко-католиків, де дозволили викладати власною мовою, але цим правом не користувались. Натомість для поляків питання мови викладу стояло доволі гостро. У вжиток польська мова починає входити у другій половині XIX ст. – лише після прийняття конституції 1867 р. було дозволено викладання польською мовою. Законодавчо польська мова до університету була запроваджена трьома рішеннями влади (4 липня 1871 р., 27 квітня 1879 р., 27 березня 1882 р.) як мова діловодства, викладання та іспитів. Акцент на запровадженні польської мови був не випадковий, адже він дуже важливий для обґрунтування польського напрямку Львівського університету¹⁷.

Знаменною датою в житті університету вважається 1894 р., коли відновили медичні студії та було видано перше повноцінне досліджен-

ня з історії університету – праця Л. Фінкеля та Ст. Стажинського “Історія Львівського Університету”. На жаль, період кінця XIX – початку XX ст. у Львівському університеті жодним чином не відображено у статтях. Це й не дивно, оскільки більшість статей з історії університету написані з використанням вищезазначеної праці Л. Фінкеля та Ст. Стажинського. Саме ця праця мала вирішальний вплив на пресу, котра підхопила ідею щодо польського характеру університету та аргументувала теорію правонаступництва вищої школи. Зважаючи на цю обставину, зовсім не дивною є ситуація, що ювілей 1884 р. не згаданий у пресі жодного разу. Сторічний ювілей австрійського університету зовсім не вписувався в концепцію польської традиції університету.

Ще одним важливим моментом, відображеним у статтях, було сприйняття існування університету у Львові різними прошарками суспільства. З самого початку існування університету у Львові, заснованого дипломом Яна Казимира у 1661 р., навколо нього точаться дискусії. Спочатку він не був визнаний львівськими міщанами та Краківським університетом. До того ж диплом Яна Казимира про заснування університету не був затверджений сеймом Речі Посполитої, що було обов’язковою умовою згідно з конституцією 1633 р. Процедура була порушена в 1662 р., коли сейм так і не підтвердив диплом Яна Казимира. Згодом це стало важливим аргументом сторони, котра вважала неправочинним існування університету. Ще одним вагомим фактом, який використовували супротивники університету, був диплом Михайла Вишневецького, виданий у 1669 р. Як наступник короля Яна Казимира, він визнавав, що на Руських землях є лише одна академія – Замоїська, а всі інші необхідно заборонити та закрити. Також упродовж першої половини XVIII ст. спостерігається протистояння Краківської та Львівської єзуїтської академії. Лише у 1758 р. король Август III видав привілей, що зрівнював у правах Львівську та Краківську академії, узявши до уваги привілеї, надані їй у 1635 р. Це ж було підтверджено буллою папи Климента XIII у 1759 р., але вже 1763 р. вона була відкликана у зв’язку з королівським присудом, що передбачав закриття академії. Рішенням конвокаційного сейму 1764 р. затверджено право на діяльність Львівської академії, однак заборонено надавати академічний ступінь. Варто відзначити, що сейм не визнавав існування академії, вважаючи, що на території Польщі існує лише три вищі школи – Краківська, Замоїська та у Вільнюсі. Зігнорувавши постанову сейму, академія надалі продовжувала свою діяльність і надавала студентам академічні ступені. Ситуація залишалась незмінною до 1773 р., коли було ліквідовано орден єзуїтів, а, отже, закрито академію. Однак викладання у вищій школі продовжувалося й надалі, на основі закритої академії відкрили медичний колегіум та лицей, а з 1775 р. відновлено викладання теології. Незважаючи на підписаний Марією Терезією у 1775 р. губерніальний

проект, що мав пришвидшити відкриття вищої школи, справа була вирішена лише через вісім років. У жовтні 1784 р. було знову відкрито університет згідно з декретом імператора Йосифа II. Ця подія і документ викликали не менші суперечки, ніж декрет Яна Казимира, адже різні сторони по-різному його трактували. Попри все у той час ніхто не сумнівався, що саме цим документом було засновано університет у Львові для навчання службовців адміністрації нової влади. Проіснував університет імені Йосифа II недовго, вже у 1805 р. він був замінений ліцеєм у зв'язку зі скрутним становищем у державі. Однак уже в 1817 р. вищу школу було відновлено імператором Францом I, яка проіснувала трохи більше ста років та у 1918 р. була перейменована на університет імені Яна Казимира. Загалом характеризуючи цю групу, варто відзначити, що статті, присвячені історії Львівського університету, були опубліковані у різних періодичних виданнях. Окремими згадками або ж використанням окремих фактів у статтях відзначаються публікації у таких періодичних виданнях: *Gazeta narodowa*, "Czas", "Kurjer Warszawski" та "Kurjer Lwowski". В останній до прикладу подано характеристику привілею короля Яна Казимира 1661 р., ставлення до нього у суспільстві в різні періоди існування вищої школи. Більш повно історія університету представлена у періодичних виданнях "Przegląd", "Dziennik Polski", "Słowo polskie" та "Gazeta Lwowska". Зазвичай, статті, присвячені історії університету, що публікувались у цих виданнях, достатні за обсягом та висвітлюють головні етапи в житті університету. Так, у "Dzienniku Polskim" опубліковано кілька статей присвячених університету, одна з них висвітлює оборону польського характеру вищої школи у різні періоди її існування, а друга оглядово окреслює головні етапи розвитку. Найдетальніша історія вищої школи представлена у виданнях "Gazeta wieczorna" та "Wiek nowy". В останній публікується цикл із дев'яти статей під загальною назвою "З діяльності львівської Альма Матер", де детально подано історію вищої школи до кінця XIX ст. У статтях виділено основні етапи історії університету, охарактеризовано діяльність вишу у ці періоди, головний акцент поставлено на періоди, коли поляки домінували або ж отримували помітну перемогу у боротьбі за університет.

У день урочистостей газета "Gazeta wieczorna" присвятила практично весь номер ювілею Львівського університету. Опубліковані статті мали різний характер: присвячені історії, публікації документів, опису надісланих до університету привітань та інше. На особливу увагу заслуговують статті, присвячені історії організації навчання в університеті. Так, згадано, що постановою Франца I від 4 листопада 1817 р. в університеті створено кафедру польської мови та літератури. Діяльність кафедри була окреслена в інструкції Йосифа Оссолінського у тому ж 1817 р. Однак реально кафедра почала функціонувати дещо пізніше, лише 1825 р. був призначений керівник кафедри – професор Микола

Михайлевич. У статті розкривається історія кафедри, згадуються такі видатні викладачі як Е. Словацький, А. Малецький, Кс. Ліске, Р. Пілат та інші, серед студентів-випускників – М. Романовський, М. Павліковський, Ю. Турчинський, Р. Пілат, А. Райський та інші. Ще одна стаття присвячена семінару польського права в університеті, організатором якого був професор польського права О. Бальцер. Зазначено, що було багато охочих взяти в ньому участь, однак були обмеження: участь могли брати лише студенти старших курсів. Вибір тематики семінарів був довільним¹⁸.

Особливої уваги заслуговує публікація спогадів студента, що навчався в університеті у 1858 р. Він згадує викладачів, описує їх зовнішність вигляд, манеру поведінки під час занять. Серед них виділяє викладачів філософського відділу, які викладали природничі науки: Шмітта – викладача зоології, Пібала – хімії, Ліпінського – філософії, Войцеха Урбанського – фізики, Яцека Лобашевського – ботаніки. Також зазначає, що викладання велося німецькою мовою, а документи писались латиною. Однак, як зазначає автор статті, чимало викладачів не лише дозволяли студентам спілкуватися польською мовою, а й самі розмовляли нею¹⁹. Також є кілька статей, що присвячені відомим випускникам та викладачам Львівського університету.

До другої великої групи відносяться статті, присвячені опису самого святкування. У пресі завчасно був опублікований детальний графік святкування, громадськість Львова закликали взяти активну участь у відзначенні ювілею. Він припав на 1911 р., але того року жодних урочистостей не було передбачено. Все обмежилось відprawою-подякою, що відбулась в костелі у січні 1911 р. З початком 1911/12 н.р. новопризначений ректор Л. Фінкель взявся до підготовки відзначення ювілею. З цією метою був обраний організаційний комітет. Саме святкування призначалося на травень 1912 р., а головні ювілейні урочистості – на 29 травня. В переддень ювілею для спеціально запрошених гостей, серед яких були професори, еліта міста Львова та іноземні гості, відбувався раут у міському казино. Приміщення було прикрашене рослинами з ботанічного саду. При вході гостей зустрічав ректор Л. Фінкель та проф. Ст. Закшевський, на рауті були присутні 600 осіб. Святкування тривало до пізньої ночі²⁰. Наступного дня урочистості розпочались ранковою відprawою у костелі. Участь у відправі брали не лише викладацький склад, інтелігенція та еліта міста, а й чимало запрошених гостей. В костелі архієпископ Білчевський виголосив промову. По завершенні відправи усі запрошені пішли до музичного товариства, у приміщенні якого об 11 год. розпочалась головна частина урочистостей з участю політиків та науковців. Першим керівництвом університету привітав президент міста пан Йосиф Нойман. Він висловив вдячність королю Яну Казимиру за закладення основ для розвитку науки у Льво-

ві та заснування університету. Подякувавши всім гостям, які приїхали, наголосив на важливості університету для Львова, для науки Польщі та імперії. Виділив головні акценти, що вказують на зв'язок історії та співжиття міста з університетом²¹. Від імені уряду та Міністерства віровизнання і освіти університет привітав др. Цвиклінський, від академії наук у Кракові – віце-президент проф. Фридерик Золл. В обох привітаннях згадано історію університету, відзначено його роль в громадському та політичному житті, вплив на формування поглядів молоді. У виступі ректора Ягелонського університету Владислава Шайноги²² згадано про досягнення університету, головний акцент зроблено на подіях 1784 р. та 1817 р., коли австрійські імператори не засновували нові, а відновлювали чинні до цього часу університети. Згодом були промови ректорів політехніки та ветеринарної академії, які вітали університет та згадували його багату історію. Від імені професорів Львівського університету слово взяв др. Стагл, який подякував вищій школі за виховання молоді та ту роль, яку відігравав університет в історії Польщі. Доктори подарували університету золоту медаль із зображенням Яна Казимира, а також пообіцяли подарувати портрет короля-засновника для нової будівлі університету²³. Крім вищезгаданих осіб, з нагоди ювілею надіслали свої привітання чимало товариств, університетів та відомих осіб. У пресі опубліковані побажання Угорського університету. Делегації були лише від двох угорських вищих шкіл (Будапешту та Колошвару), а також університету Кракова і Чернівців. Колеги інших вищих шкіл обмежились вітальними листівками. У привітанні угорських університетів наголошено на співпраці двох народів, спільності історії вищої школи²⁴. На завершення офіційної частини урочистостей виступив хор.

Привітання та виступи в повнотекстовому форматі були опубліковані в кількох періодичних виданнях, у газеті “Czas” опублікували тексти телеграм, надісланих міністром віровизнання та освіти Длугошем і намісником др. Бобжинським²⁵.

Однією з важливих урочистих подій під час святкування було надання звань “doctor honoris”. Газета “Gazeta wieczorna” подає історію надання подібних звань у Львівському університеті. У 1819 р. його вперше отримав Йосиф Максиміліан Оссолінський за заслуги перед університетом. Надання такого звання було започатковане рішенням імператора Франса I від 13 грудня 1819 р. Звання “doctor honoris” у 1878 р. отримав доктор права Йосиф Супіньський та доктор філософії Вавринець Жмурко. Звання надавалось щороку або ж раз на два–три роки, зазвичай вони приурочувались до визначих дат чи подій. Так, до ювілею 1912 р. було надано чимало звань “doctor honoris”, зокрема з теологічного відділу його отримало двоє, з правничого – десять, з медичного – шість, з філософського – чотирнадцять²⁶.

Святковий день завершився вечірньою маніфестацією львів'ян, у якій взяло участь близько 20 тис. осіб. Очолили пішу ходу міська рада,

представники товариств та учні середніх шкіл. Процесія рухалася до університету, де зупинилася на площі перед будинком *almae mater* та зайняла сусідні вулиці. До слова запросили ректора університету проф. Л. Фінкеля, який наголосив на важливій ролі університету та подякував присутнім: “Всі ці люди, що зібрались, лише підтверджують, як сильно Львів любить університет і як сильно він йому потрібен”. Після ректора слово взяли представники товариств та громадськості, наголосивши на польському характері університету і необхідності його боронити: “Університет був, є і буде польським”²⁷.

Святкова хода перейшла під ратушу, за підрахунками там зібралось близько десяти тисяч людей, які вигукували хвалу президенту міста Нойману. До присутніх промовив проф. Грабський: “Львівський університет залишається польським, а іншого університету у Львові бути не може”. Після кількох пісень люди почали розходитись, до десятої у місті стало тихо²⁸.

Святкування продовжувалось у двох кав'ярнях “Рома” і “Шкоцька”, у першій зібрались викладачі та студенти медичного факультету, до них приєднались кілька представників інших факультетів. У другій – представники філологічного факультету на чолі з проф. Лукасевичем та проф. Твардовським²⁹.

Перелік святкувань у пресі висвітлено дуже детально. Лише короткими згадками про основні заходи обмежились періодичні видання “Gazeta narodowa”, “Przegląd”, “Nowiny” та “Kurjer Warszawski”. Решта видань подавала більш детальну інформацію про перебіг святкування, з повним передруком промов запрошених гостей. Найповніше представлена інформація у виданнях “Słowo polskie”, “Czas”, “Gazeta wieczorna”, “Dziennik Polski” та “Kurjer Lwowski”. В останньому виданні одна зі статей висвітлює перебіг урочистої академії, а друга під назвою “50-тисячна маніфестація” окреслює пообідній збір львів'ян та усі події, що його супроводжували.

Важливе місце посідає ще одна група статей, а саме публікації документів з історії Львівського університету. Звичайно, на першому місці публікація привілею Яна Казимира 1661 р. Він подається в оригіналі латинською мовою, в перекладі на польську та з коментарями. Окремо також можна виділити публікацію деяких уривків привілею для підтвердження наведених аргументів. Як правило, публікація документа була передруком з праці Л. Фінкеля “Привілей Яна Казимира...”³⁰, де подано не лише текст, а й історичні коментарі до нього. Загалом публікація матеріалів обмежилась лише кількома статтями³¹. Ще одну групу становлять статті, що відображають участь мешканців Львова у відзначенні ювілею, особливо української громади. Останній аспект є особливо цікавим, зважаючи, що це був час боротьби за університет, коли дві нації – польська та українська – обстоювали власне право на

вищу школу, наводячи вагомі аргументи австрійській владі. Документи до історії університету не були широко висвітлені у пресі. У більшості випадків публікація перекладеного диплому супроводжувалась характеристикою диплому, висвітленням основних історичних фактів, окресленням правових основ використання диплому, протистоянням з сеймом та Краківським університетом. Зокрема, диплом Яна Казимира опубліковано у виданнях: “Przegląd”, “Gazeta wieczorna”, “Gazeta Lwowska” та “Tygodnik illustrowany”.

Важливо також з'ясувати ставлення суспільства до відзначення ювілею університету та роль преси у цьому. Дискусії щодо відзначення ювілею розпочались ще задовго до святкування. Так, на засіданні парламенту 23 травня 1912 р. було порушено питання про відзначення ювілею університету, що викликало значне обурення української сторони. У деяких висловах були абсолютно категоричні твердження, що польський Львівський університет як такий узагалі не існував. Подібну позицію обстоював посол Костянтин Левицький. На засіданні сенату знову було підняте питання ратифікації диплому Яна Казимира сеймом, на що Ст. Глонбінський мав свою відповідь: “На сеймах дійсно точились суперечки, чи мають право польські королі закладати університети без погодження з сеймом. Такі протистояння у владі не були рідкістю і навіть зустрічались в Австрії, однак не дивлячись на протистояння, навчання в університеті відбувалось, і станом на 1697 р. кількість студентів становила 700 осіб. У середині 18 ст. діяльність університету була підтверджена ще дипломами Августа III та папи Клементя XIII, який мав право на таке підтвердження. У 1773 р. університет був ліквідований разом з єзуїтами. Правдою є той факт, що у 1784 р. імператор Йосиф II заснував цілий новий світський університет”³². Дискусії в парламенті продовжились далі. Зважаючи на певну проблематичність питання, обидві сторони намагались схилити на свій бік громадськість. У номері 244 від 26 травня 1912 р. газети “Słowo polskie” зафіксовано, що напередодні святкування на вулицях Львова почали розповсюджувати листівки зі зверненнями до жителів міста. В тексті згадувались здобутки та досягнення вищої школи, відзначалась роль університету у навчанні молоді. Повідомлялось, що святкування призначене на 29 травня, а завданням мешканців Львова є належно відзначити свято і його підтримати, особливо з огляду на протистояння з руським університетом та контрфакти, що університет не заснований Яном Казимиром³³.

Як зазначає “Gazeta Narodowa”, до відзначення ювілею університету підключились не лише причетні до вищої школи, а й усі жителі міста. Відбулись маніфестації, головними лозунгами яких було: “Університет є польським, Львів – польський, вони такими повинні залишитись”. А запланована на 29 травня урочиста хода переросла у справжню мані-

фестацію. У святкуванні взяло участь чимало різних товариств, шкіл, а також студентів, політиків та громадських діячів. Натовп, що по дорозі збільшувався, рухався до університету з піснями, вигукуючи різні привітання та прославляючи польський університет. Коли цей натовп обступив вищу школи, всі стихлились, даючи можливість виголосити промову президенту міста та ректору³⁴.

Газета “Kurjer Lwowski” у статті “50-tysięczna manifestacja wieczorna” подає хронологію святкування ювілею університету у Львові – зранку урочиста хода супроводжувалася чималим натовпом, по обіді місто набуло свого звичного ритму, лише урочисті стяги на вікнах будинків свідчили, що місто святкує значну подію. Основні заходи планувалися на вечір. Надвечір почали збиратись люди на вул. Кароля Людвіка. Також збирались на інших вулицях, а потім рухались до вул. Кароля Людвіка. До площі перед університетом допустили лише вісім тисяч осіб, решта була змушена залишитись поодаль, аби не виникло протистоянь. Усе дійство супроводжувалось бравурною музикою. З натовпу лунало “Нехай живе польський університет у Львові! Нехай живе сенат! Нехай живе президент Нойман!”³⁵.

По завершенні урочистостей газета “Gazeta Narodowa” у статті “Po jubileuszu” відзначила: “Усі перебувають під враженням від святкування ювілею університету. Ця подія об’єднала львівське суспільство. Усі партії та групи зрозуміли важливість львівської вищої школи, це відбувалось у той час, як на побутові питання усі чиновники не зважають і не хочуть бачити цих проблем, адже вони не думають “по-польськи”. Другим важливим аспектом є відвага відкрито заявити про свої думки та поведінку (мається на увазі підтримку польського характеру університету – *О. О.*), надання цьому особливої уваги. Третім аспектом є питання поступливості у діях, що часто межує з боягузством. Усі ці аспекти зводяться до питання про заснування українського університету у Львові. Питання стояло таким чином, що якби був вибір, що святкування пройде без сутичок і виступів з боку русинів у взамін за підтримку ідеї заснування руського університету, то будь-яке святкування було б скасоване, навіть в останній момент. Відзначення ювілею дало можливість перед усім світом закріпити думку про утворення університету Яном Казимиром та безперервну традицію його існування. Тим більше, що ця думка була визнана і підтримана з боку влади, представником якої був др. Цвиклінський. Спокій, який панував у Львові під час святкування, був пов’язаний з кількома чинниками, а саме налагоджена діяльність поліції, розуміння і підтримка з боку мешканців та студентів, молоді”. Газета висловлює особливу подяку архієпископу Білчевському за гарне привітання, підтримку та організацію ювілейного обіду, участь у якому взяло понад 200 осіб. Також окрема подяка – президенту та раді міста³⁶.

Звичайно, таке захоплення поділялось не всіма – українська сторона не сприйняла подібних урочистостей і провела власну маніфестацію, яка відбулась об 11 ранку в Народному домі. На ній зібрались представники різних товариств, після кількох промов був ухвалений протест проти “засилля поляками Львівського університету”. Жодних конфліктів чи непорозумінь між сторонами не було, питання залишалось до вирішення у парламенті³⁷.

Зважаючи на кількість опублікованих статей у пресі, варто відзначити певну резонансність подій. Однак беззаперечним є той факт, що такий потужний відгомін ювілею знайшов відбиття лише у польській пресі. Натомість іноземні газети обмежились згадками про відзначення у Львові ювілею. Сама ж польська преса відзначила як велике досягнення публікацію статті посла проф. Халбана в одному з віденських видань, яка містила коротку історію університету. Текст цієї ж статті був декілька разів передрукований у польській пресі. Очевидно, що наведені факти свідчать про заполітизованість питання. Незважаючи на усі суперечки, це був перший урочисто відзначений ювілей університету, до якого долучився широкий загал громадськості.

Однак не варто забувати, що відзначення ювілею у 1912 р. було абсолютно політичним кроком та дозволило польській стороні закріпити за собою університет. Не дивно, що відзначення припало на ректорську каденцію Фінкеля, який одним із перших запропонував вдалий компромісний варіант історії університету, хоча ще у 1911 р. такого помпезного свята не планувалось. Публікація великої кількості статей у пресі лише підтверджувала бажання польської сторони довести, що університет традиційно мав польський характер. Статті, присвячені Львівському університету, були опубліковані у ряді видань – від однієї статті до цілого номера. Історію університету найповніше висвітлюють видання “Przegląd”, “Dziennik Polski”, “Słowo polskie” та “Gazeta Lwowska”. У цих виданнях історії, як правило, присвячено одну статтю, яка висвітлює головні етапи в житті університету, подає огляд головних віх його розвитку. Детальною публікацією статей з історії вищої школи представлені видання *Gazeta wieczorna* та “Wiek nowy”, що не є випадковим, оскільки висвітлення тягlosti історії *almae mater* забезпечувало надійну основу для обґрунтування польського характеру університету, що було вповні необхідним для таких політичних сил як націонал-демократи, консерватори, соціал-демократи та інших, яким належали вищезгадані видання. Детальне висвітлення програми та заходів святкування, поряд з передруком промов в окремих виданнях є цілком суголосним висвітленню історичної складової, представленої у періодичних виданнях “Gazeta wieczorna”, “Nowiny”, “Gazeta Narodowa”. Зацікавлення університетом політичними силами мало на меті “закріпити” за польським народом такого форпосту політичного протистояння як вища школа у Львові.

Відзначення ювілею спровокувало бурхливу реакцію у суспільстві, яке й до цього часу вже було у стані протистояння. У травні 1912 р. Львів та інші міста Галичини заповонила хвиля виступів та протестів, спровокованих різними політичними сторонами, які мали на меті відстояти позицію української чи польської сторони щодо існування університету. Першість належала академічному сенату та студентам, які організували святкування 250-ї річниці заснування навчального закладу польським королем Яном Казимиром. Однозначна позиція ендеків та подоляків щодо польського характеру університету знайшла підтримку у польського населення та влади міста. Так, ще 1 травня міська рада Львова, вислухавши польських професорів Ст. Глонбінського, Генріха Кадія та ін., висловила одностайний протест проти організації українського навчального закладу у “польському місті”. Видання “Słowo polskie” після віча польських міщан, що відбулось 5 травня, стояло на позиціях: “Львів ще раз довів, що є польським містом, що розуміє свою історичну місію та що зуміє успішно боронити свого польського характеру”. Орган ендеків підтримала “Gazeta narodowa”, яка з задоволенням констатувала, що “розуміння університетської справи увійшло в свідомість широких кіл громадян міста Львова, і це свідчить про незламну волю столиці”. Орган львівських демократів “Gazeta wieczorna” вказувала передусім на національно-виховне значення цього віча для польського населення, на його об’єднавчий вплив на польські політичні сили у Львові на загальнонаціональній платформі. Активність польських націоналістів викликала осуд з боку краківських консерваторів, людовців, соціал-демократів. Газета “Czas” писала, що ендеки закликають польську спільноту до негативних методів боротьби за обстоювання польського університету у Львові, що може звести всю націю на небезпечний шлях³⁸. Практично усі польські партії, не зважаючи на усі дискусії та переговори, так і залишились на позиціях обстоювання польського характеру університету та протистояння щодо заснування українського навчального закладу у Львові.

¹ F. Jaworski. Uniwersytet Lwowski: wspomnienie jubileuszowe/ Franciszek Jaworski. – Lwów, 1912. – 88 s.

² W. Hahn. Pamiętnik obchodu jubileuszowego w 250 rocznicę założenia Uniwersytetu we Lwowie prez króla Jana Kazimierza/ Wiktor Hahn. – Lwów, 1914. – 157 s.

³ Т. Вінковський це псевдонім Б. Барвінського.

⁴ Т. Вінковський. Йосиф II чи Ян Казимир? / Тадей Вінковський. – Львів, 1912. – С. 17.

⁵ L. Finkel, St. Starzyński. Historia Uniwersytetu Lwowskiego/ Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński. – Lwów, 1894. – Cz. I. – 351 s.

⁶ Т. Вінковський. Йосиф II чи Ян Казимир? / Тадей Вінковський. – Львів, 1912. – С. 20.

⁷ *L. Finkel, St. Starzyński. Historia Uniwersytetu Lwowskiego/ Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński. – Lwów, 1894. – Cz.I. – S. 6.*

⁸ *T. Вінковський. Йосиф II чи Ян Казимир? / Тадей Вінковський. – Львів, 1912. – С. 24.*

⁹ *T. Вінковський. Йосиф II чи Ян Казимир? / Тадей Вінковський. – Львів, 1912. – С. 18.*

¹⁰ *J. Jarowiecki. Studia nad prasą Polską XIX i XX wieku/ Jerzy Jarowiecki. – Kraków, 1997. – S. 61.*

¹¹ *J. Jarowiecki. Studia nad prasą Polską XIX i XX wieku/ Jerzy Jarowiecki. – Kraków, 1997. – S. 63.*

¹² *J. Jarowiecki. Studia nad prasą Polską XIX i XX wieku/ Jerzy Jarowiecki. – Kraków, 1997. – S. 66.*

¹³ *J. Jarowiecki. Studia nad prasą Polską XIX i XX wieku/ Jerzy Jarowiecki. – Kraków, 1997. – S. 69.*

¹⁴ *Uniwersytet Lwowski // Słowo polskie, 1912. – № 243. – S. 2–3; 250-lecie Wszechnicy Lwowskiej // Słowo polskie, 1912. – № 245. – S. 1–6; St. Łempicki Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3263. – S. 2; St. Łempicki Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3264. – S. 1–2; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3265. – S. 3; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3266. – S. 1; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3283. – S. 3; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3284. – S. 2; Z przed laty sześćdziesięciu. Wspomnienia słuchacza wszechnicy lwowskiej z r. 1858 // Gazeta wieczorna, 1912. – № 704. – S. 5–6.*

¹⁵ *St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3283. – S. 3; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3284. – S. 2; Z chwil przelomu. Uniwersytet josefiński nawiązuje do tradycji Kazimierzowskich // Gazeta wieczorna, 1912. – № 704. – S. 4.*

¹⁶ *250-lecie Wszechnicy Lwowskiej // Słowo polskie, 1912. – № 245. – S. 1–6; Jubileusz Uniwersytetu // Przegląd, 1912. – № 123. – S. 1; 250-lecie wszechnicy lwowskiej // Kurjer Warszawski, 1912. – № 145. – S. 4–6; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris” / Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3283. – S. 3; St. Łempicki. Z dziejów lwowskiej “Almae Matris”/ Stanisław Łempicki // Wiek nowy, 1912. – № 3284. – S. 2.*

¹⁷ *250-lecie Uniwersytetu lwowskiego // Czas, 1912. – № 240. – S. 1; K. Ruebenba Pierwszy wykład w języku polskim na Uniwersytecie lwowskim / Karol Ruebenba // Słowo polskie, 1912. – № 247. – S. 8.*

¹⁸ *Dr. P. Dąbkowski. Seminaryum prawa polskiego na Uniwersytecie lwowskim/ Dr. P. Dąbkowski // Gazeta wieczorna, 1912. – № 704. – S. 5.*

¹⁹ *Z przed laty sześćdziesięciu. Wspomnienia słuchacza wszechnicy lwowskiej z r. 1858 // Gazeta wieczorna, 1912. – № 704. – S. 5–6.*

²⁰ *Jubileusz uniwersytetu a Rusini // Słowo polskie, 1912. – № 243. – S. 1.*

²¹ *Jubileusz Wszechnicy lwowskiej // Wiek Nowy, 1912. – № 262. – S. 2; Jubileusz Uniwersytetu // Przegląd, 1912. – № 123. – S. 1; Jubileusz Uniwersytetu lwowskiego // Czas, 1912. – № 239. – S. 1.*

²² *Jubileusz uniwersytetu // Słowo polskie, 1912. – № 245. – S. 1.*

- ²³ Imieniem Uniwersytetu lwowskiego. Premówienie dra Stahla // *Czas*, 1912. – № 237. – S. 1.
- ²⁴ Jubileusz Wszechnicy Kazimierzowej // *Gazeta Narodowa*, 1912. – № 122. – S. 1.
- ²⁵ Telegramy “Czasu” // *Czas*, 1912. – № 239. – S. 3.
- ²⁶ Doktorzy honorowi wszechnicy lwowskiej // *Gazeta wieczorna*, 1912. – № 704 – S. 1; Jubileusz uniwersytetu lwowskiego // *Kurjer Lwowski południowy*, 1912. – № 243. – S. 2.
- ²⁷ 250-lecie lwowskiej Almae Matris // *Dziennik polski*, 1912. – № 142. – S. 2.
- ²⁸ 50-tysięczna manifestacja wieczorna // *Kurjer Lwowski*, 1912. – № 244. – S. 1; Almae matris lwowskiej // *Kurjer Lwowski*, 1912. – № 243. – S. 1.
- ²⁹ Z uroczystej akademji // *Kurjer Lwowski*, 1912. – № 244. – S. 2.
- ³⁰ *L. Finkel*. Króla Jana Kazimierza Dyplom Erekcyjny Uniwersytetu Lwowskiego z r. 1661 (z 3 tablicami podobizn dyplomu) / Ludwik Finkel // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy Uniwersytetu Lwowskiego przez Króla Jana Kazimierza w r. 1661*. – Lwow, 1912. – T. I – S. 1–20.
- ³¹ Dyplom erekcyjny Uniwersytetu lwowskiego z r. 1661 // *Przegląd*, 1912. – № 124. – S. 1; F. Jaworski Kamień węgielny Uniwersytetu/ Franciszek Jaworski // *Gazeta wieczorna*, 1912. – № 704. – S. 3; Jubileusz Uniwersytetu lwowskiego // *Czas*, 1912. – № 239. – S. 1; Dyplom erekcyjny uniwersytetu lwowskiego z r. 1661 // *Tygodnik ilustrowany*, 1912. – № I. 428. – S. 3; Przywilej Jana Kazimierza dla Akademji Lwowskiej // *Kurjer Lwowski*, 1912. – № 237. – S. 4.
- ³² Jubileusz uniwersytetu a Rusini // *Słowo polskie*, 1912. – № 243. – S. 1.
- ³³ Jubileusz uniwersytetu // *Słowo polskie*, 1912. – № 245. – S. 1.
- ³⁴ Jubileusz Wszechnicy Kazimierzowej // *Gazeta Narodowa*, 1912. – № 122. – S. 1.
- ³⁵ 50-tysięczna manifestacja wieczorna // *Kurjer Lwowski*, 1912. – № 244. – S. 1.
- ³⁶ Po jubileuszu // *Gazeta Narodowa*, 1912. – № 124. – S. 1.
- ³⁷ O uniwersytet ruski // *Nowiny*. – 29.05.1912. – S. 2.
- ³⁸ O ruski uniwersytet // *Czas*. – Kraków. – 1912. – № 196. – S. 2.

Проанализировано польскоязычную Львовскую и Галицкую прессу, которая посвящена празднованию 250-летия Львовского университета. Также сделано обозрение тематики статей, изданных в прессе, прослежена зависимость публикаций от принадлежности издания.

Ключевые слова: пресса; Львовский университет; публикация; юбилей.

The article analyzes the Polish language periodics of Lviv City and Galicia, dedicated to the Lviv University 250-anniversary Celebration. The author reviews the themes of published articles and shows the dependence of materials of the periodic.

Keywords: the Press; the Lviv University; publication; jubilees.

УДК 930.253(477-25)"1941"

А. В. СОЛОНЕЦЬ*

ПЕРШИЙ ДЕНЬ ВІЙНИ В КИЄВІ: ПОДІЇ ТА ФАКТИ**(за офіційними джерелами та щоденниками,
листами, спогадами киян)**

Відтворено події першого дня війни у Києві за архівними документами, які були залучені для створення виставки “Війна. Документ. Пам’ять. Рік 41-й”, присвяченої 70-річчю початку Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Київ; авіанальоти; перші жертви; мобілізація; впевненість у непереможності Червоної армії.

“Двадцять второго июня
Ровно в четыре часа
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война...”

Відомий шлягер “Синий платочек” у роки війни отримав кілька варіантів тексту. “Київський” хоча й містить хронологічні похибки, назажди залишився у пам’яті кількох поколінь киян, як своєрідний пароль про 1941-й рік, як згадка про одну з найбільш сумних дат в історії давнього міста.

Метою дослідження є спроба за допомогою офіційних джерел, спогадів учасників подій, наявних зразків епістолярного жанру не тільки повторити відоме, але й додати щось нове, по-новому осмислене.

Лаконічні, чітко, до літери вивірені документи загальнодержавного рівня, емоційні й сповнені тривоги рядки щоденників і листів – ці джерела дають можливість в загальних рисах відчувати й уявити напругу тих перших 24-х годин війни.

Увечері 21 червня 1941р. за наказом Гітлера було оголошено умовний пароль “Дормут” – сигнал до нападу на СРСР.

Майже одночасно з Києва начальник штабу КОВО, генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв телефоном доповів начальнику Генштабу РСЧА Г. К. Жукову, що до прикордонників з’явився перебіжчик – німецький фельдфебель, який повідомив про просування німецьких військ у райони для наступу, що має розпочатися 22 червня.

* *Солонець Андрій Васильович* – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

Кияни слухають повідомлення
про початок війни.
22.06.1941 р.

*Фото. Центральний державний
кінофотофоноархів України
ім. Г. С. Пшеничного, од. об. 0-148555.*

Тієї ж ночі до військових округів, в тому числі й до Києва, де знаходився штаб КОВО, о 2:30 ночі надійшов наказ Народного комісара оборони СРСР №1, у якому зокрема йшлося:

“1. Протягом 22–23.06.41 можливий раптовий напад німців на фронтах ЛВО, ПриБОВО, ЗахОВО, КОВО, ОдВО. Напад німців може розпочатися з провокаційних дій.

2. Завдання наших військ – не піддаватися на жодні провокаційні дії, котрі можуть викликати значні ускладнення.

Одночасно військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського та Одеського військових округів бути у повній бойовій готовності зустріти раптовий удар німців чи їх союзників.

3. Наказую:

а) Протягом ночі на 22.06.41р. непомітно зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні.

б) Перед світанком 22.06.41 розосередити по польових аеродромах усю авіацію, у тому числі й армійську, ретельно її замаскувати.

в) Усі частини привести до бойової готовності без додаткового підйому приписного складу. Підготувати усі заходи із затемнення міст та об'єктів.

Ніяких інших заходів без особливого розпорядження не проводити”¹.

На виконання наказу в Києві о 3:00 місця біля зенітних гармат і кулеметів зайняли розрахунки частин 3-ї дивізії ППО. О 3 годині 10 хвилин оголошено бойову тривогу для нічних винищувачів. На світанку командири 2-го та 43-го винищувальних авіапунктів 36-ї авіадивізії ППО підняли у повітря по одній ескадрильї для бойового чергування. Одночасно, для підсилення цієї групи, з аеродрому в Бородянці злетіли 6 літаків I-16 255 винищувального авіапункту та 5 літаків I-153 “Чайка” 2 винищувального авіапункту дивізії. Отримавши о 4:00 22.06.1941 р. телеграму Наркома ВМФ “Оперативна готовність №1”, зайняли бойові пости екіпажі кораблів Дніпровського загону Пінської військової флотилії, дислоковані на Дніпрі біля Києва².

Вранці 22 червня літаки 4-го повітряного флоту Люфтваффе завдали бомбового удару по “об’єкту № 12” – Києву. Відомий киевознавець Д. В. Малаков вказує на такі об’єкти, що постраждали від авіанальотів у перший день війни: казарми НКВС та військове училище на Печерську, завод “Більшовик”, електростанції, авіазавод № 13, залізничний вокзал, військові аеродроми Бориспіль, Гоголів, Гостомель, Жуляни, київський аеропорт у Броварах (причому будівля аеровокзалу була знищена)³.

Цю інформацію частково підтверджують і архівні документи. Зведення штабу МППО м. Києва про нальоти ворожої авіації на столицю УРСР 22 та вранці 23 червня 1941р. надає такі відомості:

“22.06.1941р. відбулося 5 авіанальотів на Київ (о 6:50; 9:50; 13:12; 19:46; 21:55). Зранку 23.06. ще 3 (о 7:05; 8:14; 10:35). Було скинуто 20 фугасних та запалювальних авіабомб вагою 50–250 кг.

на аеродромі згорів ангар;

на станції Пост-Волинський – зруйновані 2 залізничні колії і прожекторна щогла. Пошкоджено 2 високовольтних проводи, обірвана повітряна мережа;

Сталінка, Чоколівка – зруйнований водогін;

постраждалих – 55 чол., з них поранено – 39, вбито – 16⁷⁴.

О 7:05 ранку побачила світ директива №2 Наркома оборони СРСР.

Через деякий час вона надійшла й до Києва. Директивою передбачалося:

“...1. Військам усіма силами і засобами обрушитися на ворожі сили і знищити їх в районах, де вони порушили радянський кордон. Надалі, до особливих вказівок, наземним військам кордон не переходити.

2. Розвідувальній та бойовій авіації виявити місця зосередження авіації противника й угруповання його наземних військ. Потужними ударами бомбардувальної та штурмової авіації знищити авіацію на аеродромах противника й розбомбити основні угруповання його наземних військ. Удари авіацією завдавати вглиб німецької території до 100–150 км. Розбомбити Кенігсберг і Мемель. На території Фінляндії та Румунії до особливих вказівок нальоти не здійснювати”⁷⁵.

О 12 годині дня пролунала озвучена Наркомом закордонних справ В. М. Молотовим заява радянського уряду про напад Німеччини на Радянський Союз. Саме з цієї промови, котра транслиувалася по радіо на весь Радянський Союз, кияни дізналися про початок війни.

“Громадяни і громадянки Радянського Союзу!

Сьогодні, о 4 годині ранку, без висунення будь-яких претензій Радянському Союзу, без оголошення війни німецькі війська напали на нашу країну, атакували наші кордони в багатьох місцях і піддали бомбардуванню зі своїх літаків наші міста– Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші...”⁷⁶.

Звістка болем озвалася у серці кожного жителя столиці УРСР.

У той же день було оголошено Указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних:

“На основі статті 49 п.”л” Конституції СРСР Президія Верховної Ради оголошує мобілізацію на території військових округів... Київського Особливого, Одеського, Харківського...”

Мобілізації підлягають військовозобов'язані, котрі народилися з 1905 по 1918р. включно.

Першим днем мобілізації вважати 23 червня 1941р.”⁷.

О 10 годині 55 хв. 22.06.1941 р. було підписано наказ Народного комісара оборони СРСР командувачу військ Київського Особливого військового округу такого змісту:

“Народний комісар оборони наказав з отриманням цього призвати весь приписний склад, коней та мехтранспорт укріпрайонів і ЗКС з головними складами і батальйонами обслуговування згідно зі схемою розсортування за МП-41. На забезпечення використовувати майно НЗ. Донесення надавати згідно з пунктом 18 директиви нр МСБ/1/ 542206 від 26.2.41 р.”⁸.

Серед призваних до війська у перший же день війни був студент Київського художньо-промислового училища І. С. Скицюк. 22.06.1941 р. він отримав направлення до Київського військового училища зв'язку. Разом із курсантами обороняв Київ. Після закінчення училища брав участь у Сталінградській та Курській битвах, визволенні України і Польщі, боях у Німеччині. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями “За оборону Сталінграда”, “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” По війні відомий художник І. С. Скицюк жив і працював у Києві. В експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни представлена його повістка до військкомату міста, датована 22.06.1941р.⁹.

Зберігаються у музеї й списки мобілізованих із Києва у 1941р. одним із райвійськкоматів міста – Кіровським. В одному з них, датованому 23 червня, за номером 3 значиться прізвище І. С. Скицюка¹⁰.

Уже в перші тижні, місяці війни понад 200 тис. киян за мобілізацією чи добровільно пішли на фронт, який невблаганно наближався до столиці України¹¹.

Президією Верховної Ради СРСР протягом дня був прийнятий і Указ про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни. Дія Указу поширювалася й на Україну.

Серед заходів, що запроваджувалися у місцевостях, у яких був оголошений воєнний стан, була передача всіх функцій органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і держбезпеки військовим радам фронтів, армій, військових округів. Останнім на-

давалося право залучати громадян до трудової повинності для виконання оборонних та інших робіт, вводити військово-квартирну повинність, вилучати транспортні засоби для потреб оборони, регулювати в'їзд та виїзд, проводити виселення соціально небезпечних осіб за межі місцевостей, де був оголошений воєнний стан. За невиконання розпоряджень і наказів військової влади, а також за злочини, здійснені в означених місцевостях, наставала карна відповідальність за законами воєнного часу. Усі ці справи передавалися на розгляд військових трибуналів.

На виконання наказів радянського уряду та керівництва армією 22 червня 1941р. штаб КОВО видав наказ частинам та з'єднанням округу, в якому повідомлялось про напад Німеччини на СРСР та ставилися завдання із протидії ворожим військам:

“... Фашистські правителі Німеччини розпочали о 4 годині 22 червня 1941р. військові дії проти нашої соціалістичної Батьківщини...”

Виконуючи свій священний обов'язок перед соціалістичною Батьківщиною, героїчні бійці і командири прикордонних дивізій нашого округу стійко відбивають напад зарозумілих провокаторів війни. Партія і уряд поставили перед військами Київського Особливого військового округу почесне завдання – відбити напад противника. Народний комісар оборони наказав усіма силами й засобами обрушитися на ворожі сили та знищити їх у районах, де вони порушили радянський кордон...

Переможна Вітчизняна війна нашого народу та його армії знищить німецький фашизм...

За любов соціалістичну Батьківщину, за наш славний багатомільйонний народ! Ворог має бути знищений і буде знищений!”¹²

Викладаючи хід подій та констатуючи факти дня 22.06.1941 р. у Києві за наявними у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. джерелами, слід зазначити, що таких через об'єктивні причини, як і загалом матеріалів початкового періоду війни залишилося дуже мало.

22 червня 1941р... Звістку про початок війни різні люди зустріли по-різному. Молодь, котра знаходилася під впливом пропаганди, була впевнена, що ворог буде розбитий за кілька перших днів, максимум – тижнів. Люди старшого покоління, ті, хто на свої очі бачив події Першої світової та громадянської, розуміли, що війна буде страшною й кровопролитною.

При дослідженні письмових свідчень очевидців про події першого дня війни прослідковується певна закономірність: ранок – невідомість, невизначеність, занепокоєність від незнання ситуації; після 12:00 і виступу В. М. Молотова – шок і розуміння невідворотності подій. Свідчення очевидців надзвичайно схожі, це й не дивно, адже вони описують ті ж події, з поправкою на суб'єкт. Письмові джерела сповнені тривоги, суму й ненависті до ворога.

У фондах музею зберігаються окремі аркуші щоденника киянки Г. К. Лук'янової, який вона вела в ті грізні дні¹³.

“22 червня 1941р. 10 година ранку. Сьогодні з самого ранку хвилювання. Ніхто не знає напевно: чи це звичайна для останнього часу у Києві тривога, чи щось серйозне. Всі збуджені, мешканці збираються на подвір'ї, передають один одному чутки, згадуючи слово “війна”.

1 година дня. Все зрозуміло. Жахливо по своїй суті: війна! Молотов виголосив промову до всіх громадян: гітлерівська авіація зранку бомбардувала міста й аеродроми нашої країни (бомбардували й аеродром поблизу Жулян – перший полустанок від Києва). Гітлерівські війська та війська Румунії й інших сателітів на світанку 22 червня перейшли державний кордон і рухаються вглиб країни. Напад для нас неочікуваний, а тому – небезпечний...”

Педагог за освітою, Г.К. Лук'янова, дружина військового інженера, командира Червоної армії, перед війною перебивалася тимчасовою викладацькою роботою. У роки війни перебувала в окупованому німцями Києві, навчала дітей і підлітків, які мешкали в районі Великої Китаївської вулиці у “нелегальній школі”. Отримувала за це тарілку гарячої їжі, тому що батьки учнів не могли дати більше. По війні працювала викладачем математики і фізики у Києві. Крім щоденника у фондах музею зберігається її фото, датоване 1942 р.¹⁴ та каганець, за допомогою світла якого вже в окупованому Києві Ганна Климівна продовжувала писати свій щоденник¹⁵.

Ненавистю до підступного ворога, який напав на Батьківщину, сповнений лист вчительки школи №100, котра знаходилася на Трухановому острові, Г.Д.Трухан до сина-військовослужбовця, датований 22–23.06.1941 р.¹⁶ З листом можна ознайомитися у залі музею, присвяченому Київській оборонній операції 1941 р.

“Милий сину Васю! Сьогодні я пережила кілька дуже важких секунд. Це коли я бачила ворожі літаки, які пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О 12 годині оголосили про війну з Німеччиною. Люди кинули все, запасуються продуктами...”

Я, синку, абсолютно спокійна, заспокоюю інших... Ти звичайно знаєш усі подробиці про початок війни. Я не можу передати тобі це відчуття ненависті до німецької кліки, котра розпочала цю бійню...

Рада, що все ж змогла виростити захист – тебе... Синку, будь спокійним і твердим, ти ж знаєш, що захищаєш. Надіюсь, що наша доблесна армія не допустить розгрому Києва...”

Тривоною за майбутнє міста наповнені рядки із щоденника жительки Києва Н. В. Герасимової¹⁷.

“22 червня 1941р. Неділя.

Війна! Сьогодні о 4 годині ранку німецькі літаки здійснили наліт на Київ. О 7 год. я крізь сон чула вибухи бомб, але думала, що це

звичайні навчання. Зранку в місті було тривожно і напружено, хоча ніхто нічого не знав. Багато хто думав, що це маневри. О 10 годині ранку я пішла до ВУАН там мені сказали, що ситуація дуже серйозна, на Солом'янці горять аеродроми та є поранені. Ніхто більше не сумнівався в правдивості цих чуток. О 12 год. повідомили, що по радіо виступатиме Молотов. Усі зібралися в їдальні. Молотов повідомив, що Німеччина напала на нас у багатьох пунктах через Фінляндію, Румунію й інші кордони. Бомбила Київ, Житомир, Таллін, Каунас, Севастополь. Усі мовчки слухали, потім пішли додому. Вбито й поранено в Києві 200 чоловік. Я не хвилююся, я дуже спокійна, хоча місту загрожує небезпека і ніч не буде спокійною. Не віриться, що зі мною станеться щось погане. Якийсь незвичайний спокій. Трохи болить голова, вона гаряча. Я трохи застудилася вчора.

Невже Київ буде зруйнований?!...”

Н. В. Герасимова перед війною працювала на машинобудівному заводі ім. Чубаря. Під час німецької окупації працювала на гребінкогудзиковій фабриці робітницею. Протягом двох тижнів Ніна і її мати переховували єврейську сім'ю Грінбергів. Завдяки київським лікарям Ніна Герасимова врятувалася від примусової відправки до Німеччини. Коли йшли бої за звільнення Києва, мати й дочка Герасимови жили поза містом, а коли повернулися, дізналися, що будинок по вул. Володимирській, в якому вони проживали, спалений. Н.В. Герасимова після звільнення Києва навчалася у Київському політехнічному інституті й одночасно працювала на Київському заводі електротехнічної апаратури. Після закінчення інституту працювала в Науково-дослідному інституті чорної металургії АН СРСР.

За переховування в роки війни єврейської родини, постановою фонду “Пам'ять Бабиного Яру” від 22 лютого 1998р. Н.В. Герасимовій була вручена грамота “Праведника України”. У 2003р. Н.В. Герасимова пішла з життя.

А на передвоєнному фото, що зберігається в музеї, вона навечно залишиться молодою, усміхненою дівчиною, яка стоїть на крилі літака¹⁸.

На 22 червня 1941 р. у Києві було заплановано спортивне свято, апофеозом якого мало стати відкриття нового стадіону і проведення на ньому матчу футбольних команд Динамо (Київ) і ЦДКА (Москва).

Завершивши 20.06.1941 р. екзаменаційну сесію зданим на “відмінно” екзаменом з ґрунтознавства, що зафіксовано у заліковій книжці¹⁹, планував потрапити на стадіон студент третього курсу Київського сільськогосподарського інституту Ф. Є. Козак.

Але, не судилося – розпочалася війна... У перші дні війни Федір вступає до винищувального загону, бере участь у будівництві оборонних споруд на ділянці від Білгородки до Боярки. Відзначився у боях в районі Голосієва. 20 серпня був направлений у Полтавську область на сільськогосподарські роботи, одночасно брав участь в евакуації кол-

госпного майна. У лютому–грудні 1942 р. навчався у Військовій академії ім. Ворошилова. Після її закінчення брав участь у Курській битві, звільненні Білорусії, Правобережної України, Польщі, форсуванні Одера й Берлінській наступальній операції. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I та II ступенів, медалями “За оборону Києва”, “За визволення Варшави”, “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”. Після війни жив і працював у Києві.

Небагато донині збереглося квитків на цей матч, якому судилося відбутися аж через п’ять років. В експозиції виставлена реліквія, від ознайомлення з якою защеміло серце не в одного уболівальника київського “Динамо”, – квиток на матч-відкриття Київського Республіканського стадіону ім. Хрущова, який належав Ф. Є. Козаку²⁰.

Цікаві спогади киян про перший день війни містяться й у літературі.

Дитячі враження від подій 22 червня 1941 р. виклав на сторінках автобіографічної книги “Кияни. Війна. Німці.” відомий киевознавець Д. В. Малаков.

“...Раптом якісь нечувані зловісні удари... З висоти пташиного лету відкривається панорама Києва. Ті незнайомі удари чути дещо приглушеними відстанню після яскравих спалахів, що змінюються в небі на цяточки диму... Батько каже, що б’є зенітна артилерія. І пояснює: якби то була війна, уже впав би не один ворожий літак. Адже в газетах писали: кожен третій наш постріл влучає в ціль. А тут не поцілили жодного літака. Отже, мабуть, ми спостерігаємо навчання або репетицію свята...”

Лише опівдні виступив голова Раднаркому Молотов. Війна...

Того ж дня, дізнавшись, що на Аскольдовій могилі впав німецький літак, Гога (брат авт.) побіг подивитися на місце події. Але не добіг. Надто страшне враження справило на нього видовище на півдорозі: зяяла глибоченна конічна яма– воронка від авіабомби. Тут жили люди ... ще кілька годин тому.

О третій годині дня тато за повісткою пішов на мобілізаційний пункт, що миттєво розмістився в приміщенні школи на вул. Дарвіна. Їх брали “на збори”. А формально батьків рік (1902 р. – Авт.) не брали. Прощання було страшне...”²¹.

Кожну хвилину того страшного дня назавжди запам’ятав мешканець Києва Ф. Ф. Худяков. В роки війни він обороняв Київ, потрапив у полон, втік і мешкав в окупованому Києві. Після звільнення міста жив і працював у столиці України. Пішов з життя у 1984 р. У своїх спогадах він детально описує події першого дня війни.

“...Ранок 22 червня, неділя. Ми з Анею о 4 годині ранку зайняли чергу до продовольчого магазину за цукром (в руки давали по півкіло). Магазин мав відчинитися о сьомій... Біля семи ранку, перед самим від-

криттям магазину почулося завивання сирени, й за правилами люди з черги почали розбігатися по домівках, незадоволені тим, що так невчасно розпочалася “учбова тривога”... Я побіг на базар. Потрапивши на базарну площу, я здивувався – міліція розганяла базар... На лінії трамваю зупинилося кілька вагонів. Пасажири їхали в основному на вокзал до приміських потягів, розраховуючи вихідний день провести у дачних місцях – у Бучі, Ворзелі, Боярці та інших. Сиділи й виказували незадоволення, що запізнюються на потяг. А сирени вили, не перестаючи.

Зненацька почулися постріли зеніток, і я побачив на чистому блакитному небі хмарки від вибухів снарядів...

Селянка розповідала:

– Та ніяка це не учебна (тривога), це – війна. Ось ми їхали поїздом через Пост-Волинський, так там з самолётів бомби кидали. Я сама бачила, як вони вибухали, а потім на ношах поранених чи вбитих носили...

Виступив Молотов по радіо, і все стало зрозумілим. Війна почалася. Не зрозумілим для мене було лише одне. Чому стільки говорили про зміцнення обороноздатності, а коли німці, подолавши чи не тисячкілометрову відстань до Києва, змогли бомбардувати місто й безкарно відлетіти назад, у нас не спрацювали ні пункти спостереження, ні наша авіація, ні навіть протиповітряна артилерія. І лише потім у порожнє небо дали кілька пострілів...

Кінець дня неділі, ніч на понеділок я з колегами був зайнятий отриманням на військових складах устаткування для бомбо- та газосховищ – білизни, ковдр, медикаментів...²².

Згадують перший воєнний день і кавалери чотирьох медалей “За відвагу” Я. П. Гніденко та О. Я. Левченко, які на той час мешкали в Києві.

Я. П. Гніденко в роки війни – командир розрахунку 82-мм міномета. Був двічі поранений. День перемоги зустрів у Австрії. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, чотирма медалями “За відвагу”. Після демобілізації жив і працював у Ізмаїлі.

“... Мені тоді було шістнадцять років... Пам’ятаю, що ніч на 22 червня я ночував у дворі в кузові вантажівки... Рано вранці, ще тільки починало сіріти, чую у небі гудить літак, а по ньому наші зенітки стріляють з усіх сил. Я думав, що то навчання... Почалася війна і німці бомбардували Київ. Пам’ятаю, що на залізничному вокзалі були вбиті та поранені. А опівдні із динаміків ми почули промову Молотова...”²³.

Подібна картина першого дня війни постає зі спогадів корінного киянина О. Я. Левченка.

“...О 7 годині ранку я зненацька почув гул моторів. Підійшов до вікна. Дивлюся, у небі літаки, великі такі, багато їх. Стріляють по них наші зенітки, обабіч літаків розриви снарядів. Сирени виють і тривож-

но гудять. Я зразу зрозумів, що це війна. Наш Київський завод станків і автоматів не бомбили. Бомбардували 43-й авіаційний, а ще “Більшовик” та 215-й. Десь години о дев’ятій я поїхав до мами. День був спекотний. Дивлюся, їдуть автобуси, переповнені пораненими, біля них лікарі в халатах, а халати – в крові. Приїхав я до мами, батька вже дома не застав, побачив його лише через кілька років...

У той же день 22 червня розпочалася загальна мобілізація. Усіх, від 18 до 50 років забирали до війська...”²⁴.

Додавши собі віку, пішов на фронт вже в перші дні війни й сімнадцятирічний Олексій Левченко, майбутній кавалер чотирьох бойових орденів та чотирьох медалей “За відвагу”.

22 червня 1941р. став першим з 1 418 днів і ночей війни, які довелося пережити киянам. Оборона Києва, яка тривала 72 дні, 778 днів окупації, бої за визволення столиці України назавжди залишили свій відбиток у історичній долі старовинного міста.

Місто зазнало великих руйнувань, було знищено 800 промислових підприємств, 940 державних будинків, 140 шкіл, згоріли університет, міська публічна бібліотека, будинок Оборони. Було підірвано перлину української церковної архітектури – Успенський собор Києво-Печерської лаври²⁵.

А розпочалося все ясного недільного ранку... Мир вам, кияни!

¹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦА МО РФ), ф. 229, оп. 164, спр.1, арк. 71.

² Малаков Д. Київ. 22 червня. 70 років тому // День. – № 104–105. – 17.06.2011.

³ Там само.

⁴ Російський Державний військовий архів, ф. 37878, оп. 1, д. 299, арк. 1.

⁵ ЦА МО РФ, ф. 132 а, оп. 2642, спр. 41, арк. 1–2.

⁶ Архів зовнішньої політики Російської Федерації, ф.7, оп. 1, п. 2, спр. 24, арк. 1–4.

⁷ Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі – НМІВВВ). КН-16094, Г-730 // Комуніст.– 24.06.1941.

⁸ ЦА МО РФ, ф. 131, оп. 178442, спр. 1, арк. 50.

⁹ НМІВВВ. – КН-218503; Д-36549.

¹⁰ НМІВВВ. – ТФ-5500.

¹¹ Оборона Києва / Крещанов О., Кузяк О., Осипов О., Продан О. – К.: Архів-Прес, 2002. – Кн. 1. – С. 16.

¹² ЦА МО РФ, ф. 229, оп. 156, спр. 4, арк. 1.

¹³ НМІВВВ. – КН-212241-43; Д-34785-87.

¹⁴ НМІВВВ. – НД-2579.

¹⁵ НМІВВВ. – КН-51087; Д-11389.

¹⁶ НМІВВВ. – КН-19624; Д-11390.

¹⁷ НМІВВВ. – КН-207916; Д-33404.

¹⁸ НМІВВВ. – КН-207917; Ф-28173.

¹⁹ НМІВВВ. – ТФ-2629.

²⁰ НМІВВВ. – ТФ-2628.

²¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008. – С. 23–24.

²² Худяков Ф. Ф. Прожитое и пережитое. – К.: А.С.С., 2005. – С. 198–199.

²³ Филь О. М. Отважные люди. – Харьков.: Фактор, 2011. – С. 77.

²⁴ Там само. – С.108.

²⁵ Коваль М. В. Україна 1939–1945. – К.: Вища школа, 1995. – С. 80.

Воссозданы события первого дня войны в Киеве по архивным документам, которые были использованы при создании выставки “Война. Документ. Память. Год 41-й”, посвященной 70-летию начала Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Киев; авианалёты; первые жертвы; мобилизация; уверенность в непобедимости Красной армии.

The author tries to show the events of the first day of War in Kyiv according the archival documents, were used for exhibition “War. Document. Memory. 1941 Year”, dedicated to the 70 anniversary of the beginning of the Great Patriotic War.

Keywords: Great Patriotic War; Kyiv; aviation attack; the first victims; mobilization; assurance in the invincibility of Red Army.

УДК [930.253:94](477-25)"1941"

С. І. ВЛАСЕНКО*

ЗНАХІДКА У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ: ХРЕЩАТИК У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Подано добірку фотодокументів із зображенням зруйнованого у вересні 1941 р. Хрещатика та його навколишніх вулиць в м. Києві, виявлених у фондах ЦДАГО України.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; окупація; руйнація; Київ; Хрещатик; фотодокумент.

Про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. написано десятки тисяч наукових праць, які ґрунтуються на багатому джерельному матеріалі із фондів вітчизняних та зарубіжних архівів. Документи періоду війни, збережені в архівних установах, давно стали об'єктом дослідження істориків. Востаннє введення до наукового обігу величезних масивів документальних джерел цього періоду відбулося після проголошення незалежності України та розширення доступу дослідників до фондів партійних архівів.

Проте й до цього часу трапляються відкриття, які дозволяють поповнити джерельну базу історії України періоду 1941–1945 рр. Помітною знахідкою подібного штибу стали фотокартки із зображенням зруйнованого Хрещатика та прилеглих до нього вулиць у м. Києві, виявлені в одному із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)¹. Йдеться про фонд № 263 “Коллекція позасудових справ реабілітованих”.

Особливістю цього фонду є те, що він складається із кримінальних справ громадян, репресованих органами ДПУ-НКВС-КДБ протягом 1920 – 1950 рр. Серед тисяч справ відомих громадських, наукових, культурних діячів та пересічних громадян Української РСР зберігається багатотомна справа, серед фігурантів якої є Бондаренко Володимир Володимирович. У період нацистської окупації він проживав у м. Києві та певний час працював лаборантом у приватному фотоательє, що розміщувалося по вул. Леніна (в роки окупації – Фундуклеївська, офіційно називалася Театерштрассе (Театральна), нині – вул. Богдана Хмельницького). Із матеріалів кримінальної справи встановлено, що В. В. Бондаренко власним фотоапаратом восени 1941 р. здійснював

* *Власенко Світлана Іванівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

зйомки Хрещатика та прилеглих до нього вулиць. Частина цих, а також інших наявних у справі фотокарток була використана в ході судового процесу над німецькими військовими злочинцями, який відбувався у Києві в січні 1946 р.²

Слід сказати, що вибухи та пожежі на центральній вулиці української столиці, окремі будівлі якої були заміновані радянськими військами, розпочалися 24 вересня 1941 р. – фактично щойно після вступу в місто німецьких військових частин. Спроби німців загасити пожежі не дали результатів, а тому вони, прагнучи зупинити поширення вогню, вдалися до підризу будинків на сусідніх із Хрещатиком вулицях.

За короткий термін у центрі міста було охоплено вибухами та пожежами 9 кварталів загальною площею 62,6 га. Загалом суцільні руїни і завали охоплювали 41,6 га³. Зруйнованими були фактично всі будівлі на вул. Хрещатик (парна сторона – від Думи до універмагу, непарна – від вул. 25-ліття Жовтня (нині – Інститутська) до Бессарабки); спустошеними були вул. 25-ліття Жовтня до вул. Маяковського (нині – Ольгинська), фактично вся вул. Маяковського, вул. Карла Маркса (на час окупації – Миколаївська, нині – архітектора Городецького), вся вул. Мерінгівська (нині – Марії Заньковецької), половина вул. Енгельса (на час окупації – Лютерштрассе, нині – Лютеранська) – до вул. С. Орджонікідзе (за німецької влади – Бісмаркштрассе, нині – Банкова), вул. Свердлова (нині – Прорізна) до вул. Леніна (нині – Б. Хмельницького)⁴.

Після визволення Києва радянськими військами 6 листопада 1943 р. із 324 будівель лише 56 (17 %) являли собою коробки зі стін і були придатні для відновлення. В районі Хрещатика було зруйновано 5 готелів, 5 театрів, цирк, почтамт, 5 навчальних закладів, 19 інших установ, 8 торговельних організацій, ломбард, магазини, житлові будинки й ін., загальною площею 4 млн. кв. метрів⁵.

Основним критерієм при відборі фотокарток для запропонованої добірки був підпис про їх авторство (“Фотографировано мною. Осень 1941 г. [підпис]”), оскільки у цьому і полягає унікальність даних фотодокументів, зроблених пересічним киянином фактично після руйнації Хрещатика та його навколишніх вулиць.

¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22.

² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 15, арк. 24; Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К., 1995. – 208 с.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4742, арк. 67.

⁴ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях / Д. Малаков. – К., 2002. – 95 с.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4742, арк. 67.

Вул. Хрещатик. Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22, арк. 73.

Вул. Хрещатик (на задньому плані собор
Софії Київської). Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193,
т. 22, арк. 99.

Вул. Хрещатик. Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1,
спр. 62193, т. 22, арк. 74.

Вул. Хрещатик. Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22, арк. 102.

Вул. Прорізна з Хрещатика. Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22, арк. 97.

Вул. Інститутська з видом на Хрещатик і собор Софії Київської. Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22, арк. 90.

Вул. ім. К. Маркса.
Осінь 1941 р.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62193, т. 22, арк. 95.

Представлено фотодокументи с изображением разрушенного Хрещатика и близлежащих улиц в г. Киеве, обнаруженных в фондах ЦГАОО Украины.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; оккупация; уничтожение; Киев; Хрещатик; фотодокумент.

There is given the photo collection of images of destructed in September 1941 Khreshchatyk and surrounding streets of Kyiv City found in the fonds of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine in the article.

Keywords: The Great Patriotic War; occupation; destruction; Kyiv City; Khreshchatyk Street; photo document.

УДК 930.253(477.53)"1918"(092)Лизогуб Ф. А.

В. В. КОРОТЕНКО*

**ФОРМУЛЯРНИЙ СПИСОК ПРО СЛУЖБУ
ФЕДОРА ЛИЗОГУБА**

(за документами Державного архіву Полтавської області)

Подано не опубліковані досі документи про життя та діяльність Ф. А. Лизогуба, Голови Ради Міністрів Української Держави в 1918 р.

Ключові слова: Ф. А. Лизогуб; Полтавська губернська земська управа; Лохвицький повіт; почесний мировий суддя.

6 жовтня 2011 р. виповнилося 160 років від дня народження Федора Андрійовича Лизогуба, відомого українського громадського і державного діяча. Народився Ф. А. Лизогуб у Седневі на Чернігівщині, але його багаторічна діяльність була пов'язана з Полтавщиною, де він обіймав посади голови Полтавської губернської земської управи (1901–1915) та почесного мирового судді Лохвицького повіту (1895–1912), сприяв перетворенню міста на центр української культури, був одним із ініціаторів спорудження пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві, побудови земського будинку в українському стилі (нині приміщення Полтавського краєзнавчого музею). У травні – листопаді 1918 р. Ф. А. Лизогуб очолював Раду Міністрів Української Держави, склав повноваження після проголошення гетьманом П. Скоропадським федеративного союзу України з майбутньою небільшовицькою Росією.

На жаль, архівний фонд Полтавської губернської земської управи не зберігся, тому діяльність Ф. А. Лизогуба на чолі управи можна досліджувати лише за друкованими виданнями земства (звітами, журналами та доповідями). Однак у фонді Лубенського окружного суду зберігся надзвичайно цікавий документ – послужний список Федора Андрійовича як почесного мирового судді Лохвицького повіту (ф. 755, оп. 3,

* *Коротенко Володимир Васильович* – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області.

спр. 594, арк. 1–8). Возможно, подібні документи зберігаються у фондах інших установ, де служив Ф.А. Лизогуб, але для Полтави, де він залишив добру пам'ять про себе, цей документ становить непересічну цінність.

**Формулярный список о службе почетного мирового судьи
по Лохвицкому уезду действительного статского советника
Федора Андреевича Лизогуба**

Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание:

действительный статский советник Федор Андреевич Лизогуб, почетный мировой судья по Лохвицкому уезду, 49 от роду лет, вероисповедания православного, имеет знаки отличия: ордена: Св. Станислава I и II ст. ст., Св. Анны 2 ст., Св. Владимира 3 и 4 ст. ст., и медали: серебряные в память Государя Императора Александра III и в память священного коронования Их Императорских Величеств и темно-бронзовую за труды по всеобщей переписи 1897 г. Жалованья не получает (закреслено: “жалованья получает 6000 руб. в год.”, (очевидно, як голова губерньської земської управи).

Из какого звания происходит:

из потомственных дворян.

Есть ли имение:

у него самого и у родителей,

родовое – в Городнянском уезде 1.360 десятин земли,
благоприобретенное – в Лохвицком уезде 225 дес. земли и дома в г. Киеве и Чернигове,
у жены, буде женат – нет.

Где получил воспитание и окончил ли полный курс наук в учебном заведении; когда вступил в службу, какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких особенных по службе действий или отличий, не был ли особенно чем-либо награждаем, кроме чинов?

Окончил курс реального училища подполковника Гавловского в Петербурге.

Согласно прошению, определен на службу в съезд мировых судей Черниговского судебного-мирового округа помощником секретаря – 5 декабря 1883 г.

Указом Правительствующего Сената от 26 апреля 1884 г. за № 1610 произведен в коллежские регистраторы со старшинством с 5 декабря 1883 г. – 26 апреля 1884 г.

При производившихся в 1884 г. дворянских выборах избран депутатом в Черниговское дворянское депутатское собрание дворянством Городнянского уезда, в этой должности состоял до 22 мая 1887 г.

Согласно прошению, председателем съезда мировых судей Черниговского округа уволен от должности помощника секретаря съезда – 24 июля 1884 г.

На происходивших в мае месяце 1887 г. дворянских выборах избран кандидатом на должность уездного предводителя дворянства по Городнянскому уезду – 1887 г.

На происходивших в 1887 г. земских выборах Городнянским уездным земским собранием избран в почетные мировые судьи по Городнянскому уезду на трехлетие с 1888 г. по 1891 г., в каковой должности утвержден указом Правительствующего Сената 29 января 1888 г. за № 1305 – 29 января 1888 г.

Вследствие болезни Городнянского уездного предводителя дворянства князя Кейкуатова, вступил в исправление его должности 22 февраля 1888 г.

Затем, по случаю смерти г. Кейкуатова, утвержден предводителем дворянства – 18 марта 1888 г.

На происходивших в Черниговском губернском собрании уездных дворянских выборах в мае месяце 1890 г. дворянством Городнянского уезда вновь избран предводителем дворянства сего уезда на трехлетие с 1890 г., в каковой должности утвержден – 7 июня 1890 г.

Всемиловнейшее пожалован орденом Св. Станислава 2 ст. – 22 июня 1890 г.

На происходивших в Черниговском губернском собрании уездных дворянских выборах в мае месяце 1893 г. дворянством Городнянского уезда вновь избран предводителем дворянства на трехлетие с 1893 г., в каковой должности утвержден – 29 мая 1893 г.

Всемиловнейшее пожалован орденом Св. Анны 2-ой степени – 30 августа 1893 г.

На происходивших 25 октября 1893 г. уездных земских выборах Городнянским земским собранием избран почетным мировым судьей по Городнянскому уезду на трехлетие с 1894 г., в каковой должности утвержден указом Правительствующего Сената 4 февраля 1894 г. за № 1208 – 4 февраля 1894 г.

Исправлял должность губернского предводителя дворянства с 19 января по 6 марта и с 6 апреля по 12 мая 1895 г.

Всемиловнейшее пожалован орденом Св. Владимира 4 степени – 6 декабря 1895 г.

Лохвицким очередным земским собранием избран 19 октября 1895 г. почетным мировым судьей по Лохвицкому уезду и утвержден в этой должности указом Правительствующего Сената от 13 февраля 1896 г. за № 1534 – 13 февраля 1896 г.

Городнянским уездным земским собранием 27 октября 1896 г. избран почетным мировым судьей по Городнянскому уезду на трехлетие с 1897 г. и утвержден в этой должности указом Правительствующего Сената от 28 января 1897 г. за № 1012 – 28 января 1897 г.

Лохвицким очередным земским собранием вновь избран почетным мировым судьей по Лохвицкому уезду 24 сентября 1896 г. и утвержден в этой должности указом Правительствующего Сената от 24 января 1897 г. за № 718 – 24 января 1897 г.

На бывших в 1896 г. губернских дворянских выборах дворянством Городнянского уезда вновь избран в должность уездного предводителя дворянства и г. губернатором утвержден в этой должности – 2 октября 1896 г.

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 4 июня 1897 г. за № 49 утвержден в чине статского советника со старшинством с 18 марта 1897 г.

Получил серебряную медаль в память Императора Александра III – 8 апреля 1897 г.

Согласно прошению, уволен от должности предводителя дворянства – 5 августа 1897 г.

В 22-ой день сентября 1897 г. всемилостивейшее пожалован орденом Св. Владимира 3-ей степени – 22 сентября 1897 г.

Согласно прошению, уволен от должности почетного мирового судьи Городнянского уезда указом Правительствующего Сената 16 февраля 1898 г. за № 1646 – 16 февраля 1898 г.

Городнянским уездным земским собранием 1899 г. избран вновь почетным мировым судьей по Городнянскому уезду на трехлетие с 1900 г. и утвержден в этой должности указом Правительствующего Сената от 28 апреля 1900 г. за № 4749 – 28 апреля 1900 г.

За истечением трехлетия вновь избран 8 октября 1899 г. Лохвицким очередным земским собранием в почетные мировые судьи по Лохвицкому уезду и утвержден в этой должности указом Правительствующего Сената от 10 мая 1900 г. за № 5545 – 10 мая 1900 г.

Полтавским губернским земским собранием 37 очередного созыва избран председателем Полтавской губернской земской управы 8 декабря 1901 г.

Утвержден в этой должности Высочайшим приказом от 15 марта 1902 г. № 17.

Высочайшим приказом произведен в чин действительного статского советника 6 декабря 1903 г.

Полтавским губернским земским собранием 40 очередного созыва 10 декабря 1904 г., за истечением трехлетия, вновь избран председателем губернской земской управы на новое трехлетие с 1905 года.

Полтавским губернским земским собранием 41 созыва избран попечителем Полтавского ремесленного училища, в должности этой утвержден попечителем Киевского учебного округа – 16 февраля 1907 г.

За истечением трехлетнего срока, вновь избран 18 декабря 1907 г. Полтавским губернским земским собранием 43 созыва председателем Полтавской губернской земской управы на трехлетие 1908–1910 гг.

Высочайшим приказом 26 июня 1909 г. награжден орденом Св. Станислава 1-й ст. – 26 июня 1909 г.

Полтавским губернским земским собранием 46 созыва 9 декабря 1910 г., за истечением 3-летия, вновь избран председателем губернской земской управы.

Из предложения Полтавского губернатора видно, что утвержден в этой должности Высочайшим приказом от 31 января 1911 г. за № 7.

Очередным Лохвицким земским собранием от 6 октября 1911 г. избран почетным мировым судьей по Лохвицкому уезду на трехлетие с 1911 г., в какой должности утвержден указом Правительствующего Сената от 8 октября 1912 г. за № 11637.

Был ли в походах против неприятеля и в самых сражениях и когда именно?

Не был.

Подвергался ли наказаниям или взысканиям...?

Не подвергался.

Был ли в отпусках, когда и на сколько именно времени; явился ли в срок, если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною?

В отпусках был: с 1 сентября по 1 ноября 1889 г., с 1 июля по 1 ноября 1891 г., с 15 июля 1893 г. на два месяца за границу, с 14 декабря 1894 г. по 12 января 1895 г., с 6 марта по 6 апреля 1895 г., с 20 декабря по 15 января 1910 г., с 15 марта 1897 г. в отпуску на 3 месяца. В сроки являлся.

Был ли в отставке...?

Не был.

Холост или женат, на ком; имеет ли детей, кого именно, год, месяц и число вступления в брак, а также рождения жены и детей; где дети находятся и какого они и жена вероисповедания?

Женат на дочери коллежского регистратора Александре Федоровне Левиц, имеет детей Елену, род. 10 сентября 1890 г., Елизавету, род. 11 сентября 1892 г., и Веру, род. 27 апреля 1897 г. Жена и дети вероисповедания православного.

Державний архів Полтавської області, ф. 755, оп. 3, спр. 594, арк. 1–8.

Представлены не опубликованные ранее документы о жизни и деятельности Ф. А. Лизогуба, Председателя Совета Министров Украинской Державы в 1918 г.

Ключевые слова: Ф. А. Лизогуб; Полтавская губернская земская управа; Лохвицкий уезд; почетный мировой судья.

Earlier unpublished records about the life and activity of F. A. Lyzohub, the Chairman of the Council of Ministers of Ukrainian State (1918) are represented in the publication.

Keywords: F. A. Lyzohub; County Board of Poltava Region; Lohvytsa district; honourable public judge.

УДК [930.253: 821.161.2] (477)“19”

Д. В. НЕСТЕРЧУК*

**“ЖИТІЄ АРТЕМА БЕЗВІКОННОГО” – ОСТАННЯ
НЕЗАКІНЧЕНА ПОВІСТЬ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА**

(з фондів ЦДАМЛМ України)

Публікуються фрагменти чорнового рукопису незакінченої повісті Григора Тютюнника “Житіє Артема Безвіконного”, над якою автор працював в останні місяці життя. Сторінки чорнового рукопису, а також начерки до твору із записників автора зберігаються в ЦДАМЛМ України. Розкривається історія створення повісті.

Ключові слова: Артем Безвіконний; Григор Тютюнник; автор; повість; твір; фотографія; фрагмент; чорновий рукопис.

5 грудня 2011 р. виповнилося 80 років від дня народження одного з найкращих майстрів української прози ХХ ст. Григора Михайловича Тютюнника (5. XII. 1931 – 6. III. 1980).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України зберігає особовий фонд письменника (ф. 966, оп. 1, спр. 56 за 1943–1980 рр.). Серед матеріалів – чорновий рукопис незакінченої повісті “Житіє Артема Безвіконного” (ф. 966, оп. 1, спр. 8, на 7 арк.), датованого 1980 р. Рукопис – це окремі фрагменти повісті (ЦДАМЛМ України зберігає неповний варіант тексту, який пішов до друку¹) з правками автора, написаний кульковою ручкою, фіолетовим чорнилом. За змістом сторінки твору розрізнені.

Ось що згадував літературознавець і товариш Григора Тютюнника Анатолій Шевченко: “В останній рік життя Григор почав писати повість “Житіє Артема Безвіконного”. Писав як завжди, не кваплячись, виважуючи кожну фразу, кожне слово. Знову перед ним поставала мила його серцю Полтавщина, її люди. Над письмовим столом Григора Михайловича вже кілька років висіла фотографія, на ній було зображено літнього чоловіка, що “стояв біля тину, зіпершись на нього ліктями й грудьми і звисивши на вулицю обидві руки...” Це був прототип Артема. “Як там наш дядько поживає?” – щоразу питався Григор у свого товариша з Лубен Володимира Білоуса, який подарував йому цей знімок. От з нього, цього знімка, й почалась повість. Письменник уже “бачив” її всю, в тих неповторних деталях, на які він був так удатний. Артем

* *Нестерчук Дмитро Васильович* – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

типовий тютюнниківський герой: трудяга, душевний, часом наївний, в чомусь химерний, беззахисний, як дитина, якої вистачає на всіх і зовсім не лишається для себе”².

Історія створення повісті сягає 1973 р., коли Григор Тютюнник разом з поетом Петром Засенком приїхали до фотомайстра Володимира Білоуса в Лубни. Той подарував Григору знімок свого земляка та розповів про нього. Тютюнника зацікавив матеріал, з якого можна було створити художній твір. У записниках письменника (зберігаються в ЦДАМЛМ України) за 1970-і рр. знаходимо начерки майбутніх творів, в тому числі задуманої повісті. Про це свідчать записники, розпочаті 1973 року³, середини 1970-х рр.⁴, кінця 1970-х рр.⁵

Володимир Білоус згадував історію створення повісті: “У квітні 73-го Григор приїхав до мене вперше разом із Петром Засенком. Отоді він побачив цей знімок, портрет мого земляка з хутора Дереківщина. Я розповів деякі епізоди з життя цього дивовижного чоловіка. Григор загорівся: це вже готове оповідання! Через півроку доповнюю розповідь. Гриць говорить: “У мене ще такого не було, я не справляюся з образом. Він у мене вилазить за межі новели”. Так народжувалась повість “Житіє Артема Безвіконного”, яку він так і не встиг закінчити..”

Андрій Іванович Куць. Його вже нема серед живих, їх три брати було – Андрій, Степан і Михайло. Всі – диваки. Це збірний образ. Григор усе мріяв побачити Андрія Івановича. Мав наміри побувати на хуторі та все якісь проблеми не давали... Повість “Житіє...” він збирався присвятити мені й моїй матері”⁶.

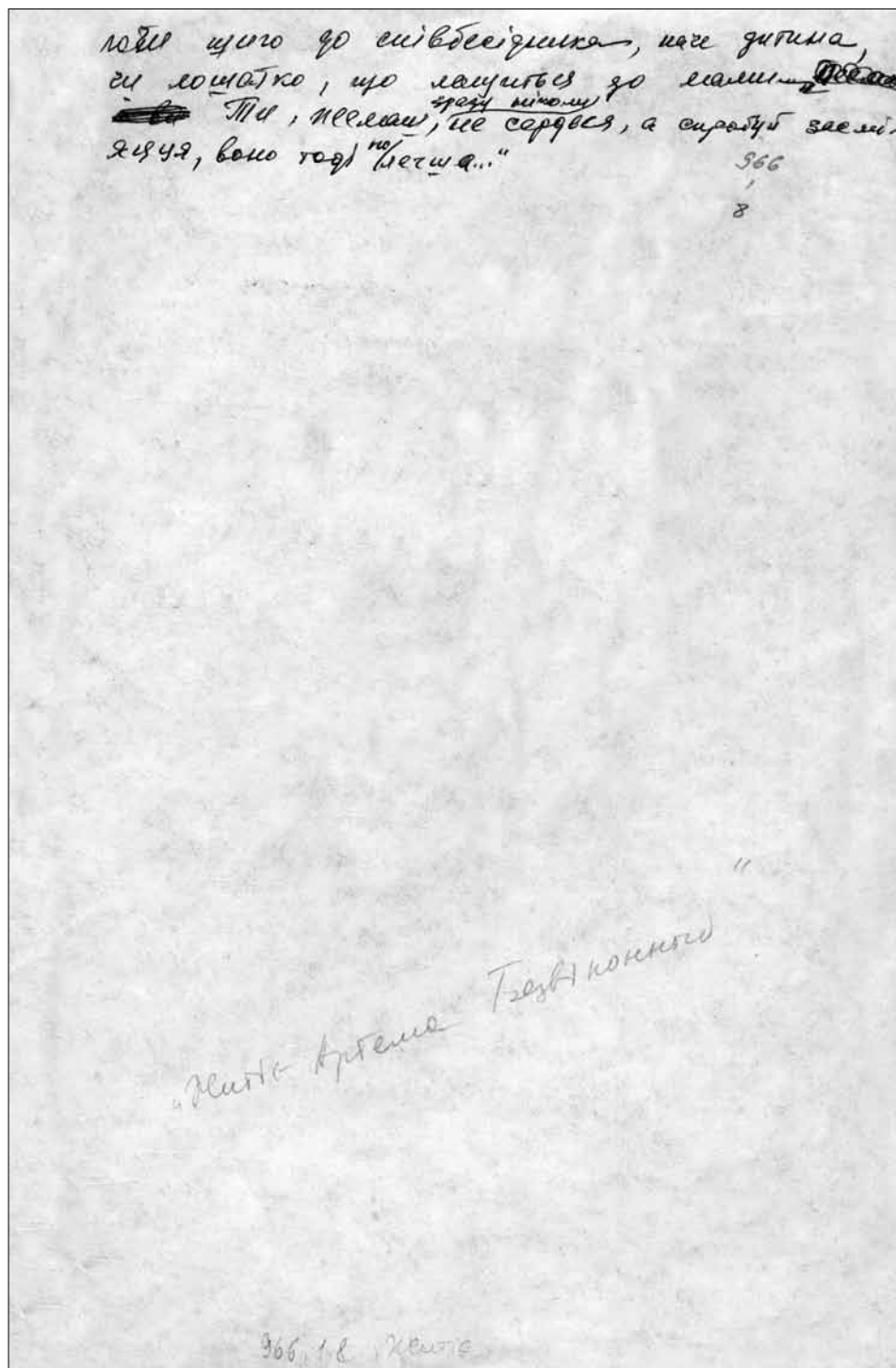
Трагічна подія 6 березня 1980 р. перекреслила надії побачити завершеним цей твір.

Пропонуємо увазі читачів фрагменти чорнового рукопису останньої незакінченої повісті Григора Тютюнника “Житіє Артема Безвіконного”. *(Стилістика і орфографія автора збережена)*

“Альо?.. Це Пільков... Наталю Андріївно, тут у мене є дані... – і замовк. “Тьху! Данні, данні... Як міліціонер!” Далі заговорив просто: – Катерино Андріївно, ви тільки не лякайтеся, мені сказали, що вашого дядька, Артема Силевича, не видно у дворі вже два дні... Навідайтесь, а тоді й мені подзвоните.”

Наталю Андріївно, в селі її звали просто Натка, вже не молода, з сивиною, медсестра, Артемова племінниця, як була в халаті й медсестринській білій косинці, побігла до дядька.

Бігла і втирала сльози. Вона ніколи і в думці не мала що дядько Артем може колись умерти, і тепер, біжучи, задихаючись, бачила його то в старій шинелі без хлястика (з хлястиком вона на ньому не сходилася) згорбленого закинутими назад руками – тягне через луг, з якого вже майже скрізь зійшов сніг, санчата з торфом вважай по землі тягне; то в сорочці з одірваним на плечі рукавом – зазирає у відкритий вулик і товсті добрі губи його здригаються від лагіднесенької посмішки до бджіл: “Поееш, зараз я тобі, Нато, теплого

Григор Тютюнник. Житіє Артема Безвіконного.
 Чорновий рукопис незакінченого оповідання. 1980 р.
 ЦДАМЛМ України, ф. 966, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

Коща убіошла в сіню, не ^{вспоминав} ~~споминався~~, за-
 плякала влоше. Артем саме став, бо вног
 купу дуже швидко і вона чини дов міди ан
 ф коси, ^{вспоминав} ~~вспоминався~~ Розмовив оті — Найтка
 на парозі, в слюзах, ^{вспоминав} ~~вспоминався~~ усе. Підвів го-
 лаву з подруги і сказав ^{вспоминав} ~~вспоминався~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 - Не плач, ^{як там?} ~~як там?~~ Найтко, я ще не вий. Тут єдин
 та подруги ^{як там?} ~~як там?~~ що воно все з кошо...
 У селі бачили, як бігла до Артема, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 на ~~вспоминав~~ в ~~вспоминав~~ білому халаті, і понов
 зя вог каби до ками сунка; ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 дядько Артем безвідомий? А в колосн
 віді ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 Кривоку, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 мовляли, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 тамді бригадир Захарко Безнар-
 товський сунтав у ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 - У мене там ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 У всі мовляли погодився з ними: дядькові
 Артемові соснова група не шмага, а
 дубова.
~~Там в селі~~
 Тамі селі Артем казав Найці:
 - Ти в селі не дубови. Я в лісарні не
 возу. А подай мені хлібину, витан на ма
 шину, аба сешину побільшено кривоку,
 бо когось.
 Найтка подала хлібину, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 деловою, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~
 і плакала.
 - Не плач, не плач, кошо, ^{як там?} ~~як там?~~ ^{як там?} ~~як там?~~

Викажіть Артемів, ~~зодіти~~ ^{чисто} ~~свої~~, шрами на шкелі
~~старого~~ в думовищу.
 Спершу Артем парив у мому шку (по гурті;
~~спершу~~ ^{то} ~~одну~~, потім ~~двух~~) просив з саргів ведию.
 Викажіть і саргів добре викажіть. Вода довго
~~закипала~~ ^{не виходила} саргів, пара ~~підняла~~ по халві
 як у нервовій думці, лосона ~~Артемів~~ ^{Артемів} мітку,
 обмачувала кривимим гмбоним телом зморе-
 ні суглоби, і від цього ~~змінився~~ ^{змінився} Артем
 лопило в сені. ~~Потім~~ ^{Потім} ~~ноги~~ ^{ноги} довго ~~ще~~ ^{не} бо-
 лел, і Артем вирішив, що париня — перші ліки
 на світ. ~~Водяни~~ ^{Водяни}, Артем ~~рози~~, коли ~~змінився~~
~~в~~ старим без ~~применю~~, що ~~підняв~~ ^{дучас} ~~з~~ ~~підняв~~
 від ~~підняв~~ ^{загігав} ~~підняв~~: "А шку, не маю, понаре
 " ~~сара~~ ^{сара} ~~добренько~~ — ~~ураїде~~".
 Сам же Артем пішов у свої ~~вигукі~~ ^{вигукі} ~~дани~~.
 Якоб вешого, ~~вешавив~~ ^{вешавив} ~~навіки~~ — з ~~погуба~~ ^{погуба} ~~під~~
 хайосо в сарог — у ~~вешавив~~ ^{вешавив} ~~підвідр~~ ~~бдін~~, шку
 що ~~пропаєч~~. Викажіть було ~~мелл~~: ~~капиртв~~,
 бдмошим ядром ~~лік~~ ^{лік} ~~вешавив~~, та і ~~шара~~ ^{шара} ~~ще~~ ~~дуч~~
 ха — ~~веш~~ ^{веш} ~~підвідр~~ ~~курал~~ і ~~мітого~~, ~~навік~~ ~~кривим~~
 і ~~спробував~~. Нагрів ~~окрому~~, ~~залив~~ ~~наго~~ ~~в~~ ~~соді~~
 і ~~вешавив~~ ~~туди~~ ~~бдін~~. А як ~~вода~~ ~~сбала~~ ~~така~~,
 що тіло ~~терит~~, ~~вешавив~~ ~~соді~~ ~~ноги~~ ~~парити~~
 ноги. Вони в нього ~~під~~ і ~~не~~ ~~боліли~~, ~~але~~
 Артем так ~~подумав~~: "Хай, ~~диз~~ ^{вешавив} ~~прохвінаки~~
~~вешавив~~, ~~похвіна~~ ~~ще~~ і з ~~бдін~~ ~~ліки~~. Парив-
 парив і ~~рангом~~ ~~вигук~~, що ~~нога~~ ~~дерев~~ ~~яків~~...
 А ~~другого~~ ~~диз~~ Артем ~~вешавив~~ ~~ноги~~ ~~похвіна~~,
 " ~~соді~~ ~~ліки~~ ~~у~~ ~~шку~~ ~~зробив~~ ~~така~~ ^{сара}
~~сара~~ ^{сара} ~~коли~~ ~~Артем~~ ~~получив~~ ~~по~~ ~~не~~
~~сара~~ ^{сара} ~~сара~~ ~~нога~~ ~~підвідр~~ ~~вешавив~~ ~~бдін~~."

Григорій Тютюнник. Життя Артема Безвіконного.
 Чорновий рукопис незакінченого оповідання. 1980 р.
 ЦДАМЛМ України, ф. 966, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

меду з воском одріжу”... А бджоли над його великою сивою головою – мов золотий ореол; то так само зробленого, сидить сам у хаті на лаві коло столу, на колінах лавозна хлібина, він одламає від неї м’якушку, жує, щитина на щоках ворухиться, потім закусує м’якушку крайцем, шкоринкою, а в очах ні суму від самотини ні похмурості від сухої вечері – лише лагідне тепло в них: “Як не з’їм на ніч хліба, не засну, пеемаш”. Оце його вічне “пеемаш” він вимовляв завжди м’яко, довірливо, витягуючи шию до співбесідника, наче дитина, чи лошатко що лащиться до мами.

“Ти, пеемаш зразу ніколи не сердься, а спробуй засміяцца, воно тоді полегша...”

Коли увійшла в сіни, не вдержалася, заплакала вголос. Артем саме спав, бо вночі ногу дуже пекло і вона гула десь ніби аж у кості. Розплющив очі – Натка на порозі, в сльозах, тремтить уся. Підвів голову з подушки і сказав спокійно та лагідно:

– Не плач, пеемаш, Натко, я ще живий. Іди сюди та подивися краще, що воно оце з ногою...

У селі бачили, як бігла до Артема його племінниця в білому халаті, і поповзла від хата до хати чутка: Помер дядько Артем Безвіконний. А в колгоспній плотні, покинули роботу, обсіли Кримпоху, який привіз такі вісті, курили, мовчали, тоді бригадир Захарко Безпартошний спитав у пилорамщика:

У нас там путні дубові дошки є ? –

І всі мовчки погодилися з ним: дядькові Артемові соснова труна не личить, а дубова.

Тим часом Артем казав Натці:

– Ти в город не звони. Я в лікарню не хочу. А подай мені хлібинку, отам на миснику, та часнику побільшенько принеси, бо хочеться.

Наталка подала хлібину, кивала головою, що принесе часнику, і плакала.

– Не плач, не плач, воно, паемаш не болить, тільки таке наче нема ноги гомонів Артем і одламував великий окраєць хліба. – Часнику не забудь.

Артемові пощастило: в лікарню його не забрали, бо того дня в село приїхав у відпустку Василь Васильович Гурба, по-вуличному Базар, головний лікар якоїсь лікарні на шахтах у Донбасі. Він приїздив у село щороку о тій порі, коли починали зацвітати сади.

“Люблю поклониться весне у себя на родзине, в радной хате,” казав своїм колегам від’їжджаючи Василь Васильович, (або Сіль Сіліч, як звала його дружина, - куряща, напудрена і завжди горда чоловіком).

Василь Васильович помандрував у Донбас ще до війни, підлітком. І звідтоді двадцять років його ніхто не бачив. Потім заявився...

...Винахід Артемів, трохи не поклав його в домовину.

Спершу Артем парив у ньому ноги (по черзі; одну, потім другу) просто гарячою водою. Добре виходило. Вода довго не вихолоняла, пара гуляла по халяві як у паровому двигуні, лоскала литку, обмацувала приємним глибоким теплом зморені суглоби, і від цього блаженства ломило в сон... Потім ноги довго не боліли, і Артем вирішив, що паріння – перші ліки на світі. Тому приміром, коли хто небудь скаржився, що дуже голова болить він лагідно радив: А ти пеемаш, попарь її добренько – пройде”.

Сам же пішов у своїх відкриттях далі, якимось весною, виставляючи пасіку – з погребів під хатою в садок – у маю вибрав з вуликів піввідра бджіл, тих що пропали. Викидати було жаль: кажуть бджолиним ядом лікуються, та й така ще думка – все життя кусали й нічого, навіть приємно. І спробував. Нагрів окропу, залив його в чобіт і висипав туди бджіл. А я вода стала така, що тіло терпить, почав парити ноги. Вони в нього тоді й не боліли, але Артем так подумав: “Хай, пеемаш для профілактики, погрітися ще і з бджільми”. Парив-парив і раптом відчув, що нога дерев’яніє... А другого дня вона почорніла, “чорніше, ніж у цигана зробилася”, і коли Артем постукав по ній пальцем (чи вона хоч жива?) – загула, мов протез...

¹ Вперше надрукована в повному зібранні творів Г. Тютюнника – К., “Молодь”. 1984. – С. 494–506.

² А. Шевченко. “Зустріч на все життя” // “Вічна загадка любові”. – Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника. – К., 1988. – С.444.

³ ЦДАМЛІМ України, ф. 966, оп. 1, спр. 19.

⁴ Там само, ф. 966, оп. 1, спр. 15.

⁵ Там само, ф. 966, оп. 1, спр. 27.

⁶ В. Білоус. “Приходив щоб сказати правду” // “Зоря Полтавщини” 13 лютого 1999. – С. 5.

Публікуються фрагменти черкової рукописи неоконченої повісті Григора Тютюнника “Життя Артема Безвиконного”, над якою автор працював в останні місяці життя. Страниці черкової рукописи вироблення, а також наброски к нему с блокнотов автора хранятся в ЦГАМЛИ Украины. Раскрывается история создания повести.

Ключевые слова: Артем Безвиконный; Григор Тютюнник; автор; повесть; произведение; фотография; фрагмент; черновая рукопись.

The article presents the fragments of rough manuscript of the last incomplete novel of Hryhir Tyutyunyk “The Living of Artem Bezvikonnyi”. The pages of rough manuscript as well as drafts of the Tyutyunyk notebook are stored in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine. The article describes the history of novel creating.

Keywords: Artem Bezvikonnyi; Hryhir Tyutyunyk; the author; novel, work; picture; fragments; the rough manuscript.

УДК [930.253:94](477-25)"1943" Ватутін

С. П. МАТЮЩЕНКО*

УЧАСТЬ ГЕНЕРАЛА АРМІЇ МИКОЛИ ВАТУТІНА У ЗВІЛЬНЕННІ КИЄВА ВІД НАЦИСТІВ

Представлені фотодокументи із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, що висвітлюють участь генерала армії М. Ф. Ватутіна у звільненні м. Києва від нацистів у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: архівна колекція; фотодокумент; Київ.

6 листопада виповнилось 68 років від дня звільнення столиці України від нацистів. Безпосередню участь у плануванні та здійсненні цієї операції брав генерал армії Микола Федорович Ватутін. У грудні 2012 р. відзначаємо ще одну знакову дату – 110 років від дня народження цього військового діяча.

Від початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. М. Ф. Ватутін очолював штаб Північно-Західного фронту, в травні–липні 1942 р. був призначений заступником начальника Генерального штабу, представником Ставки Верховного Головнокомандування на Брянському фронті. На чолі Воронежського фронту (від жовтня 1943 р. – Першого Українського фронту) брав участь у Курській битві, визволенні Лівобережної України, Київській наступальній операції, у ході якої було розгромлено київське угруповання ворога і звільнено столицю України. Після визволення Києва створено стратегічний плацдарм, який зіграв важливу роль у боях за Правобережну Україну.

На зберіганні у Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного знаходиться колекція світлин, що дають можливість дослідити життєвий та професійний шлях М. Ф. Ватутіна. Представлена добірка репрезентує ту частину фотодокументів, які висвітлюють його діяльність на чолі Першого Українського фронту в період звільнення Києва від нацистів.

Військові успіхи генерала Ватутіна були зумовлені його вмінням зосереджувати сили на головному напрямку і раптово завдавати потужних ударів по флангу і тилу ворожих угруповань, а також задіювати велику кількість танків під час наступу.

* *Матющенко Світлана Петрівна* – головний спеціаліст сектору публікації документів відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Командувач
Першого Українського фронту,
генерал армії М. Ф. Ватутін.
Букринський плацдарм, 1943 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-1768

Генерал армії М. Ф. Ватутін у штабі Першого Українського фронту.
1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-1765

Член військової ради Першого Українського фронту, генерал-лейтенант М. С. Хрущов (ліворуч) та командувач фронту, генерал армії М. Ф. Ватутін на спостережному пункті в с. Нові Петрівці під час боїв за звільнення м. Києва.

Київська обл., жовтень–листопад 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 4-17725

Командувач Першого Українського фронту, генерал армії М. Ф. Ватутін (2-й зліва) з генералами після звільнення м. Києва від нацистів.

м. Київ, листопад 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-146439

Генерал армії М. Ф. Ватутін виступає на мітингу у звільненому Києві.
Кадр з фільму “Победа на Правобережной Украине”,
листопад 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-63836

В подборке представлены фотодокументы из фондов ЦГКФФА Украины имени Г. С. Пшеничного, освещающие участие генерала армии Н. Ф. Ватутина в освобождении Киева от нацистов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945.

Ключевые слова: архивная коллекция; фотодокументы; Киев.

There are presented the photo documents of the fonds of Central State Archives of Film, Audio and Visual Documents named after H.S. Pshenychnyi, that show the participation of Army General Mykola Vatutin in the Kyiv Freedom of Nazis during the Great Patriotic War of 1941-1945.

Keywords: archival collection; photo document; Kyiv.

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

**ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХІВІВ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ**

3–6 листопада 2011 року архівістів слов'янських країн знов вітала Словенія на Другій конференції архівів слов'янських держав. Організаторами виступили Міжнародний інститут архівних наук Трієста і Марібора, Форум слов'янських культур, Архів Республіки Словенія, Архівне товариство Словенії, Міністерство вищої освіти, науки й технологій Республіки Словенія. Але, безумовно, основна заслуга в організації і проведенні конференції належала голові оргкомітету – директорові Міжнародного інституту архівних наук Петеру Павелу Класинсу (Марібор, Словенія) та членам комітету: директорові Департаменту архівів Міністерства внутрішніх справ Словацької республіки Йозефу Ханусу, директорові ВНДІДАС Михайлу Ларіну (Росія), директорові БілНДІДАС Андрію Рибаківу (Білорусь), директорові Державного архіву у Кракові Магдалені Марош (Польща). У конференції взяли участь представники архівних служб дванадцяти слов'янських країн. Україну представляли Лариса Левченко, директор Державного архіву Миколаївської області, та Ольга Волкотруб, співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Учасники конференції розпочали свою роботу у столиці Словенії Люблянї, де на Форумі слов'янських культур, куди вони були запрошені головою фундації, депутатом парламенту Республіки Словенія Андреєю Ріхтер, вели розмову про співпрацю архівістів у реалізації міжнародних проектів “Спадщина соціалізму”, підготовку міжнародної виставки “Архіви в столицях слов'янських держав” та реалізацію Інтернет-проекту Форуму. У рамках проекту “Спадщина соціалізму” обговорювалось проведення низки конференцій, перша з яких “Культура соціалізму” запланована на 13–15 вересня 2012 р. у м. Марібор (Словенія) – культурній столиці Європи. Для майбутньої конференції пані

* *Левченко Лариса Леонідівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Учасники конференції під час зустрічі на Форумі слов'янських культур
3 листопада 2011 року, Любляна (Словенія).

А. Ріхтер запропонувала кожній країні підготувати доповідь про склад і зміст архівних фондів епохи соціалізму, їх експертизу на предмет подальшого зберігання або знищення та надіслати описи архівних фондів для розміщення на Інтернет-порталі Форуму слов'янських культур. Навколо цих пропозицій розгорнулася гостра дискусія. Комплекси документів соціалістичного періоду є найбільшими не тільки у Росії, Україні і Білорусі, а й в інших постсоціалістичних країнах, тому нереально виявити і описати увесь обсяг цих документів навіть за проблематикою культури соціалізму, не говорячи вже про інші, більші за обсягом теми. Недоречним, на наш погляд, буде й їх знищення або закриття архівних установ, що зберігають такі документи.

Виставка архівних документів, що зберігаються у столицях слов'янських країн, може бути презентована у травні 2012 р. на базі штаб-квартири ЮНЕСКО у Парижі. Учасники конференції запропонували більш конкретизувати її тему, наприклад зосередитись на становленні та історії державності слов'янських країн. Формат виставки теж вимагає уточнення щодо кількості документів, які планується представити від кожної країни-учасниці, підготовки каталога тощо. Тому для доопрацювання питання було вирішено створити робочу групу з представників Росії, Словачки і Словенії.

Надалі конференція продовжила свою роботу у м. Ліпіца, де розглянуто дві взаємопов'язані між собою теми. Перша, "Актуальні технічні проблеми архівів", стосувалась будівництва і реконструкції архівних споруд, забезпечення архівів сучасними системами охорони, проти-

Президія конференції (зліва направо):

Андрій Рибаків, доктор історичних наук, директор БілНДІДАС (Білорусь),
Михайло Ларін, доктор історичних наук, директор ВНДІДАС (Росія),
Магдалена Марош, директор Державного архіву у Кракові (Польща)

пожежного захисту, підтримання мікроклімату, створення страхового фонду та забезпечення збереженості документів. Друга, “Актуальні проблеми передачі інформації”, – застосування інформаційних технологій у використанні документів національних архівних фондів та обслуговуванні користувачів. З цієї проблематики більшість доповідей зосередилась на висвітленні використання Інтернет-технологій у роботі архівів та представленні копій архівних документів на веб-сайтах. Кожна країна подала доповіді та комп’ютерні презентації із зазначених тем рідними мовами.

З першої теми інформативною була доповідь білоруського колеги, виконуючого обов’язки директора Національного архіву Республіки Білорусь Миколи Рудаковського “Актуальні технічні питання у Національному архіві Республіки Білорусь і практика використання архівних документів”. Національний архів Білорусі, який має статус науково-дослідної установи, сконцентрував у своїх сховищах 1314 фондів на більш ніж 1 млн. 25 тис. справ, джерелами його комплектування є 320 органів влади, державні установи, громадські організації. У 2007 р. архів переїхав у нову будівлю, в якій також розміщено Національну бібліотеку Білорусі. Нові умови розташування архіву разом з використанням сучасного технічного обладнання і впровадженням у роботу нових інформаційних технологій дозволили білоруським колегам вивести на якісно новий рівень усі напрями роботи архіву. Сховища архі-

Будинок Національного архіву Республіки Білорусь.

ву обладнанні сучасними системами пожежогасіння та протипожежною сигналізацією, централізованою системою підтримання мікроклімату, системами пиловидалення, відеонагляду, охорони та застосування особистих магнітних карток, які унеможливають несанкціонований доступ до сховищ сторонніх осіб. Усі документи розміщені на сучасних мобільних і стаціонарних металевих стелажах. Для унікальних фондів і справ організоване окреме сховище, а сховище мікрофотокопій облаштоване приладами ультразвукового зварювання мікрофільмів, читальними апаратами і спеціальними металевими стелажами і шафами для зберігання мікрофільмів і мікрофіш. Усі структурні підрозділи архіву забезпечено комп'ютерною технікою, в архіві створено локальну мережу на 200 клієнтських місць. Уведено в експлуатацію два книжкових сканери та працюють два копіювально-розмножувальних бюро. Інформаційна система архіву являє собою програмний продукт "АІС архіву", який включає такі модулі: "Комплектування", "Особисті фонди", "Облік", "Забезпечення збереженості", "Науково-довідковий апарат", "Використання", "Адміністратор". У 2009 році архів оприлюднив у мережі Інтернет власний веб-сайт. У Республіці Білорусь розроблено і впроваджено державну програму розвитку архівної справи "Архіви Білорусі" на 2011–2015 роки, відповідно до якої Національний архів скеровує свою роботу. Це дозволило останніми роками покращити обслуговування користувачів у читальних залах архіву (їх кількість щороку сягає більше ніж 2,5 тис. осіб), виконання запитів фізичних та юридичних осіб (щороку архів виконує більше ніж 3 тис. запитів соціально-пра-

Сховища Національного архіву Республіки Білорусь.

вового характеру та 600 тематичних запитів), підготувати більше 20 збірок документів і матеріалів, основу яких склали документи саме Національного архіву та презентувати близько 70 виставок документів¹.

Разом з тим, Білорусь має й проблемні питання в архівній галузі. Про них доповів директор БілНДІДАС Андрій Рибаків. Він наголосив на тому, що з 1946 р. у справі спорудження архівних будинків, безумовно, Білорусь пройшла великий шлях. Після війни республіка мала тільки 19 спеціально збудованих архівів, усі інші розташовувались у культових спорудах. Спеціальні заходи уряду для поліпшення становища архівів вживались у 1949 р., 1957–1959 рр., 1970 р. і 1975 р. У 1980-х рр. були збудовані спеціальні будівлі для Центрального державного архіву кінофотофонодокументів (1986 р.), Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (нині це Національний архів Республіки Білорусь (1991 р.), державних архівів у Гомелі (1984 р.), Могильові і Пінську (1986 р.), Мазирі (1990 р.). Усього впродовж 1984–1990 рр. державні архіви отримали шість нових споруд, окрім добудови і реконструкції архівосховищ. У роки незалежності основною проблемою архівного будівництва була відсутність сталого фінансування. Проте, незважаючи на це, у 1993 р. завершено будівництво архіву у Гродно, 1995 р. – у Новогрудку, 1997 р. – у Кобрині. 1998 р. було прийняте рішення зосередитись на реконструкції пристосованих приміщень. Протягом 2006–2011 рр. реалізований комплекс організаційно-методичних і практичних заходів щодо оптимізації умов зберігання документів: Національний архів Республіки Білорусь

переведений у новий будинок Національної бібліотеки, завершена реконструкція будівлі Державного архіву Брестської області, зональних державних архівів у мм. Бариславі, Лідзе, Маладзечні, Орші, Речиці, виконаний капітальний ремонт Державного архіву Вітебської області, Державного архіву громадських об'єднань Гродненської області, зональних державних архівів у мм. Жлобині, Мазири, Пінську, Слуцьку. Маштаби проведених робіт свідчать, на думку білоруського колеги, про "будівельний ренесанс в архівній галузі". 15 вересня 2010 р. затверджена Державна програма "Архіви Білорусі" на 2011–2015 рр. У республіці ще є архіви, розміщені у старих будівлях церков, костьолів і університетів. Їх умови не відповідають вимогам зберігання архівних документів, а завантаженість сягає понад 100 %. У критичному становищі знаходяться будівлі Національного історичного архіву Білорусі у м. Гродно (розміщений у будинку XVIII ст.), Білоруського державного архіву-музею літератури і мистецтва, Білоруського державного архіву науково-технічної документації (в костьолі Св.Йосипа, побудови 1648 р.) та зонального державного архіву у м.Кричаві (розміщений у Потьомкінських стайнях). Тому архівісти Білорусі покладають великі надії на державну програму "Архіви Білорусі", якою зокрема передбачено будівництво і реконструкцію архівних будівель. Яким чином в умовах кризи ця програма буде реалізована, покаже час².

Ленка Павлікова (Словакія) повідомила, що на території цієї країни майже усі архіви розміщені у старих будівлях, переобладнаних для зберігання архівних документів. В умовах обмеженого бюджетного фінансування будівництво спеціалізованих архівних споруд не ведеться.

Петер Павел Класінс, презентуючи Словенію, порушив проблему відповідності мікроклімату вимогам міжнародних архівних стандартів у нових архівосховищах, обладнаних розсувними стелажми. Словенські колеги, встановивши такі стелажі у сховищах, зіткнулися з тим, що закритий простір унеможливорює вільну циркуляцію повітря, а це в свою чергу створює передумови для погіршення фізичного стану документів.

Проблеми забезпечення збереженості архівних документів у Чорногорії висвітлила колега з Історичного архіву Котора, президент Центру зберігання і використання документальної спадщини Котора Сніжана Пейович. Доповідач підкреслила, що цей архів зберігає найстаріші документи з історії краю, які складають 1392 фонди і 142 колекції (це більше ніж 10 тис. погонних метрів архівних матеріалів), а архівна бібліотека нараховує майже 50 тис. видань. 1998 р. архів створив власну Інтернет-сторінку, а з 1999 до 2001 р. разом з іншими архівами країни працював над створенням інформаційної системи архівів Чорногорії. Проте значна частина документів, на жаль, зберігається в церковних інституціях і приватних колекціях. Останні 20 років перехідного періоду

через економічні труднощі і недостатність фінансів держава не приділяла належної уваги зберіганню архівних документів, тому на сьогоднішній день є випадки втрати національного культурного надбання.

Сніжана Пейович порушила проблему порятунку архівів від природних катастроф. Це питання дуже гостро постало у Чорногорії, яка географічно знаходиться у небезпечному регіоні планети, де часто бувають землетруси, повені, пожежі тощо. Архівісти добре пам'ятають землетрус 1979 р. силою 7,0 балів за шкалою Ріхтера, що знищив усю прибережну зону, через що постраждали архіви Которської діоцезії. Ще 1992 р. у країні прийнято закони про пожежну безпеку, про захист від природних катастроф, 1994 р. – закон про захист (цивільну оборону), 1997 р. введено правила пожежного захисту. Проте усі ці акти в архівах країни не були реалізовані, і архіви виявляються не підготовленими до надзвичайних ситуацій. З двадцяти чотирьох державних архівів тільки п'ять розміщені у спеціально споруджених будівлях. Архіви знаходяться у густозаселених кварталах, поряд з ресторанами, кафе тощо. В деяких будівлях відсутні кімнати для дезінфекції документів, немає систем кондиціонування повітря, охорони, протипожежної сигналізації, систем відеонагляду, застаріла електропроводка, не всі архіви забезпечені металевими стелажми, і лише від 70 % до 85 % справ закартоновані. Значні труднощі архіви мають зі створенням страхового фонду знову-таки через відсутність обладнання для мікрофільмування або його застарілість. 2006 р. група експертів із Міністерства культури і уряду Чорногорії провели аналіз стану архівів і склали звіт “Умови культурної спадщини Монтенегро”. Цього ж року в країні розроблено і затверджено стратегію національної безпеки, у Міністерстві внутрішніх справ створено сектор надзвичайних ситуацій та цивільної оборони, а наступного року прийнято закон про захист і ризики, який регулює питання врятування культурної спадщини від природних катастроф, пожеж тощо. Нині постало питання розробки плану захисту національного культурного надбання нації, яке зберігається як в державних архівних установах, так і в церковних або приватних архівах та бібліотеках³.

Наприкінці 1999 р. в Которі був створений Центр зберігання і використання документальної спадщини Котора “Notar”, який взяв на себе вирішення питань щодо оцінки завданих збитків архівним і бібліотечним фондам, що зберігаються у церквах Котора, та організації їх захисту відповідно до міжнародних стандартів. У Которі знаходяться архіви і бібліотеки Которської діоцезії, Сербської православної церкви, головної парафії церкви Святого Миколая та францисканського монастиря Святої Клари. Перший проект, запроваджений центром “Notar”, “Архіви, бібліотеки, культурні і історичні пам'ятники Котора на CD-ROM”, передбачав оцифрування десяти документів кожного церковного або

Обкладинка CD-диску

“Архіви, бібліотеки, культурні і історичні пам’ятники Котора”.

монастирського архіва та бібліотеки, складання анотацій до них і розміщення на CD-диску. Другий проект стосувався оцифрування манускриптів і фрагментів стародруків у бібліотеці францисканського монастиря Святої Клари у Которі. Колекція складалась із 167 документів за період XI–XVIII ст.ст., написаних латинською, італійською, турецькою, німецькою, грецькою мовами. Кожному аркушу під час оцифрування надавався індивідуальний номер, тож виявилось, що колекція містить 351 аркуш. Метою оцифровки цих документів було не тільки представлення їх науковим колам і широкій громадськості, але й забезпечення їх збереженості. Під час опрацювання колекції вивчались типи документів, їх зміст, місце походження, шляхи міграції, почерк, стиль написання, матеріальні носії тощо. Документи сканувались на сканері *HP Scan Jet 6300C* при 400 dpi, великі фрагменти знімалися камерою *Canon EOS 300D*. Усі відскановані тексти були приведені до формату JPEG. Надалі була обрана операційна система Windows та система управління БД Access, версія 2000. З БД, побудованій у Access, можна експортувати дані до Інтернету у форматах HTML, ASP або XML. На виконання цього проекту було залучено близько 15 тис. євро. Отже, архівісти Чорногорії таким чином зробили певні кроки задля збереженості документів, їх популяризації та доступлення⁴.

З другого питання, безумовно, на особливу увагу заслуговує доповідь голови російської делегації директора ВНДІДАС Михайла Ларіна, який зупинився на архівному законодавстві Росії в частині використання документів Архівного фонду Російської Федерації. Це – низка законодавчо-нормативних актів, зокрема Федеральний Закон “Про архівну справу в Російській Федерації” (прийнятий 22.10.2004 № 125-ФЗ), “Правила організації зберігання, комплектування, обліку і використання документів Архівного фонду Російської Федерації та інших архівних документів у державних і муніципальних архівах, музеях і бібліотеках, організаціях Російської академії наук” (затверджені 18.01.2007

наказом Міністерства культури і масових комунікацій Російської Федерації та 06.03.2007 за № 9059 зареєстровані у Міністерстві юстиції Росії), спільним наказом Мінкультури, МВД та ФСБ Росії 25.07.2006 р. за № 375/854/352 затверджене підготовлене Росархівом “Положення про порядок доступу до матеріалів, що зберігаються в державних архівах і архівах державних органів Російської Федерації, припинених карних і адміністративних справ стосовно осіб, підданих політичним репресіям, а також фільтраційно-перевірних справ”. Упродовж останніх двох років Федеральним архівним агентством Росії, органами виконавчої влади в галузі архівної справи суб’єктів Російської Федерації розроблені адміністративні регламенти надання державних послуг з інформаційного забезпечення юридичних і фізичних осіб.

Архівний фонд Російської Федерації нині складає 494 млн. од. зб., і тільки 2 % з них мають обмежений доступ. До всіх інших документів забезпечується вільний доступ як за запитом, так і у читальних залах. Архівісти Росії прогнозують, що традиційний спосіб роботи кваліфікованих користувачів з архівними документами через читальні зали залишиться головним на найближчі десятиліття. Тому в упорядкованій десятиліттями достатньо консервативній роботі читальних залів щось кардинально змінювати, на погляд росіян, немає сенсу. Оскільки кількість користувачів у читальних залах російських архівів постійно збільшується (1995 р. – 45,3 тис., 2000 р. – 69,8 тис., 2005 р. – 84,6 тис., 2010 – 98,5 тис. користувачів), архівісти Росії планують збільшення кількості залів та їх поступове технічне переоснащення. Нині федеральні архіви мають у своєму розпорядженні 37 читальних залів (з них 6 для роботи із таємними документами) на 841 місце. Після переїзду до нових будівель відкрились сучасні читальні зали у Російському державному історичному архіві (РДІА) та Російському державному архіві Військово-Морського Флоту (РДА ВМФ) у м. Санкт-Петербург, повністю були модернізовані два зали Російського державного архіву літератури і мистецтва (РДАЛМ) та спільний читальний зал для Державного архіву Російської Федерації (ДА РФ) і Російського державного архіву економіки (РДАЕ). Останній став взірцем архівної галузі Російської Федерації. У рамках реалізації федеральної цільової програми “Культура Росії (2006–2011)” проведені оптові закупівлі читальних апаратів для мікрофільмів, сканерів, що дозволяють виготовляти копії з мікроформ. Для читального залу ДА РФ і РДАЕ на два сервери завантажена сучасна БД зі структурованими описаннями більш ніж 3 млн. заголовків архівних справ, вона доступна не тільки через 40 терміналів, встановлених у читальному залі, а й через мережу Інтернет. Організовано електронну реєстрацію користувачів у читальних залах, працює відеонагляд, дослідникам доступні електронні БД, каталоги тощо. В рамках програми інформатизації російські колеги планують створити

Читальна зала Російського державного історичного архіву.

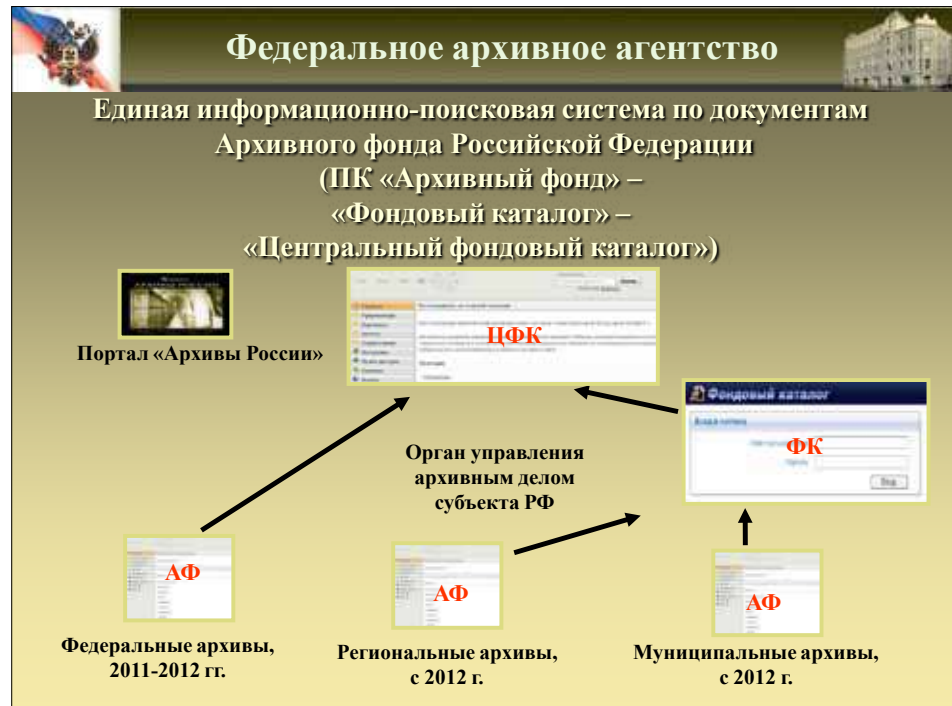
сучасні комп'ютеризовані читальні зали у всіх федеральних архівах на базі термінальної системи інформаційного обслуговування. Планується розробка програмного забезпечення для створення, впровадження і функціонування єдиного "Електронного читального залу" з "особистими кабінетами користувачів", який буде розміщено на порталі "Архіви Росії" і забезпечить віддалений доступ до ресурсів читальних залів федеральних архівів. Одним із прикладів організації такого віддаленого доступу може бути міжархівний проект "Документи радянської епохи", який незабаром буде представлений окремим сайтом на порталі "Архіви Росії". Він являє собою інтеграцію БД і колекцій оцифрованих копій архівних документів, а також академічних документальних публікацій і актуальних монографічних досліджень.

Оцифровка об'єктів культурної спадщини є одним із ключових напрямів державної програми "Інформаційне суспільство (2011–2020 рр.)". Цій же проблемі присвячено розроблену 2011 р. "Програму інформатизації Федерального архівного агенства і підвідомчих йому федеральних архівів на 2011–2020 рр.". Програма передбачає напрацювання конкретних вимог до скануючого обладнання, що застосовується для оцифрування документів XI – кінця XIX ст., кіно-, фото- і фонодокументів з метою підвищення збереженості оригіналів. Гостро постала проблема розробки єдиних стандартів оцінки і контролю якості електронних копій і носіїв електронної інформації, а також питання оцифрування аудіовізуальних документів для переходу на цифрове телебачення.

Спільна читальна зала Державного архіву Російської Федерації
і Російського державного архіву економіки.

Директор ВНДЦАС М. Ларін наголосив на тому, що вже цього року на порталі “Архіви Росії” очікується запровадження безпосереднього доступу до інформації про документи Архівного фонду Російської Федерації після оприлюднення “Центрального фондового каталогу”, що містить дані про склад фондів ряду федеральних архівів. Наступного року планується значно розширити даний ресурс за рахунок влиття даних про фонди інших федеральних, і що особливо важливо, регіональних архівів. З 2012 р. органи управління архівною справою суб’єктів федерації почнуть передавати до Росархіву зведені БД по всіх архівах суб’єктів в єдиному форматі ПК “Фондовий каталог”. Акумуляція даних у програмному комплексі “Центральний фондовий каталог” надасть користувачам реальну можливість прямого пошуку інформації через Інтернет. Буде створено автоматизований інформаційний ресурс, який дозволить у електронному вигляді реалізувати одну з основних архівних послуг – надання даних про склад і зміст документів Архівного фонду і місця їх зберігання. У перспективі передбачається організувати доступ до програмного комплексу “Центральний фондовий каталог” через портал “Державні послуги” для пересічних громадян, а за допомогою спеціального веб-сервера через системи міжвідомчої електронної взаємодії (СМЕВ) – і федеральним органам виконавчої влади. Також російські колеги планують у 2012 р. реалізувати ще декілька проектів: віртуальні виставкові зали і віртуальні екскурсії архівами з використанням 3D-технологій, під час яких відвідувачі зможуть знайомитися з оцифрованими експозиціями архівних виставок, віртуальними виставками, пройти сховищами, читальними залами, реставраційними лабораторіями архівів, побачити унікальні документи. Ще один про-

Побудова єдиної інформаційно-пошукової системи по документах
Архівного фонду Російської Федерації
(слайд з презентації директора ВНДІДАС М. В. Ларіна).

ект під умовною назвою “Архіви – школі” передбачає створення віртуальної хрестоматії зі шкільного курсу “Історія Росії” з електронними образами текстових і аудіовізуальних документів з відповідними анотаціями і коментарями. Російські архівісти вже знаходяться на шляху реалізації цих проектів. Щорічно архіви Росії проводять до 25 тис. масових заходів – виставки, конференції, екскурсії, шкільні уроки і лекції. У тому числі щороку відбувається до 2,5 тис. історико-документальних виставок. Протягом 2006–2010 рр. видано 310 збірників документів. Постійно збільшується кількість відвідувачів порталу “Архіви Росії” (у 2005 р. ця цифра складала 339446 осіб, на 2010 р. вона вже досягла 1909656 осіб), що свідчить про авторитет архівної галузі у російських громадян, а також міжнародний престиж російських архівів⁵.

Гостро стоять питання інформатизації архівної галузі, присутності архівів в Інтернеті та оцифрування національного культурного надбання в Болгарії. До 1990 р. Болгарія була країною з найвищим рівнем інформаційних технологій у Раді економічної взаємодопомоги, проте складний перехідний період 90-х – початку нового століття, структурних змін і економічної стагнації призвів не тільки до втрати темпів розвитку країни в цілому, а й до того, що невиробничі галузі (сектори культури, науки, освіти) посіли останнє місце у планах уряду. Остан-

німи роками на ці галузі виділяється в середньому 0,29 % державного бюджету країни. Тому під загрозою опинились не тільки процеси інформатизації, а й взагалі збереження національного культурного надбання нації⁶.

У той же час тільки болгарські колекції манускриптів налічують 12500 од. зб. слов'янськими, грецькою, турецькою, латиною та іншими мовами. У Болгарії зберігається третя у світі за розмірами колекція епіграфічних написів античного періоду грецького та римського походження. Дев'ять об'єктів архітектурного мистецтва внесені до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО, численні археологічні знахідки та староболгарські документи зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях країни. Всі вони є надбанням не лише болгарського народу, а й частиною світової культурної та наукової спадщини. На жаль, нині інформація про них ні в електронному, ні у будь-якому іншому форматі не доступна вітчизняним та іноземним фахівцям. Оцифрування та удоступнення національної культурної спадщини вимагає великих фінансових витрат, на які країна нині не спроможна. На думку Єврокомісії, яка у листопаді 2010 р. здійснила оцінку вартості оцифрування документальної спадщини в архівах країн Європейського Союзу, собівартість копіювання однієї сторінки документу на паперовій основі може складати від 0,36 до 0,46 євро, а повна вартість оцифрування (з врахуванням витрат на придбання та експлуатацію обладнання тощо) може сягнути 4,0 євро. Вартість оцифрування кінофотофоновідеодokumentів набагато більша.

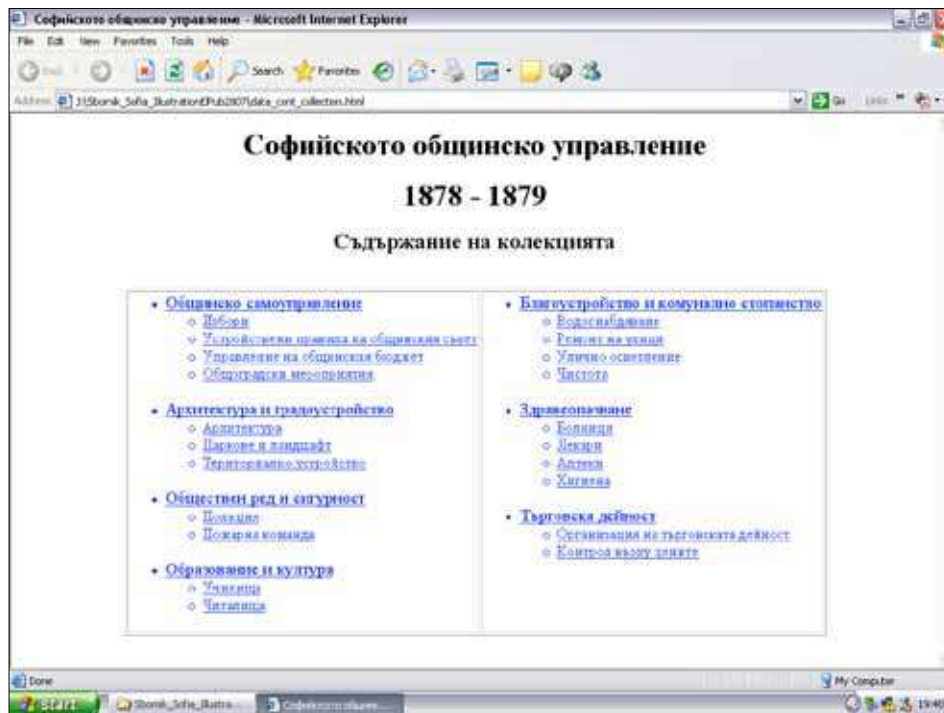
Законодавчо-нормативна база інформатизації використання архівних документів складається з низки актів: Правила передавання і зберігання рухомих культурних пам'яток від 1 січня 1974 р., згідно з якими здійснюється пошук, збирання, зберігання та описування документальних пам'яток, а також складання наукових паспортів на них; Правила № 26 від 10 квітня 1996 р. "Розвиток, використання та управління автоматизованою інформаційною системою "Археологічна мапа Болгарії", відповідно до яких здійснюється оцифрування та зберігання у цифрових форматах даних, віднесених до національної культурної спадщини; Закон захисту і розвитку культури від 1 січня 2001 року, який визначає політику держави у галузі культури; Депозитний закон від 1 січня 2001 року, який зобов'язує медіаструктури у двотижневий термін після оприлюднення передавати три копії презентованих програм, фільмів, репортажів тощо на зберігання до Національної бібліотеки; Закон про Національний архівний фонд від 13 липня 2007 року; Правила використання документів Національного архівного фонду Болгарії від 6 березня 2009 року тощо. Ще 1995 р. розроблено Концепцію побудови і розвитку автоматизованої системи архівів. 2006 р. згідно з Міжнародним стандартом архівного описання ISAD складено технічне завдання

та проект автоматизованої інформаційної системи архівів, але донині болгарські архіви не мають такої системи через фінансові проблеми та проблеми з вибором програмного забезпечення. 2007 року затверджені Вказівки щодо відбору архівних документів для створення цифрового архіву, наступного року було розпочато його формування. 1 грудня 2010 р. затверджено Концепцію для створення цифрового архіву, основним завданням якого є не тільки збирання, зберігання та використання електронних документів, але й участь у міжнародних проектах, пов'язаних з наданням он-лайн доступу до болгарських архівів через такі портали як Архіви Європи, Європіана, Всесвітня цифрова бібліотека та інші. На сьогодні БД цифрового архіву містить 5026 оцифрованих архівних документів, що складає 24129 цифрових аркушів.

Серед державних, наукових та приватних інституцій, які відіграють ключову роль в оцифруванні культурної спадщини: Міністерство культури і туризму, Агенція інформаційно-телекомунікаційних технологій Міністерства транспорту і комунікацій, Міністерство освіти і науки, Генеральний департамент архівів при Раді Міністрів Республіки Болгарія, Національна бібліотека “Святого Кирила та Святого Методія”, яка є лідером у створенні цифрових каталогів середньовічних документів і стародруків, Національний історичний музей, Інститут математики та інформатики Національної Академії Наук, Інститут болгарської мови, Державний бібліотечний інститут тощо^{7,8}.

Генеральний департамент архівів 2003 р. виконав пілотний проект оцифрування архівних документів з Центрального військово-історичного архіву у м. Велике Тирново “Незалежність Болгарії і болгарська армія”. Агенція інформаційно-телекомунікаційних технологій, створена 1995 року, відповідає за фінансування проектів, що презентують культурну спадщину в електронних формах. Один з таких проектів – це створення у 2004 р. першого анотованого каталога старих болгарських манускриптів у форматі XML, який реалізував Інститут математики та інформатики (ІМІ), факультет математики та інформатики Софійського університету “Климент Охридського” і Національна бібліотека.

2007 р. ці ж інституції разом із Генеральним департаментом архівів реалізували проект “Софійський муніципальний уряд від російсько-турецької війни (1877–1878)”, під час якого було оцифровано приблизно 980 рукописних документів періоду становлення муніципальної влади в Софії, розбудови адміністративної системи, формування законодавчо-нормативної бази, комунальних служб, галузей освіти, культури тощо. Документи, що мають надзвичайну наукову, історичну і соціально-значущу цінність, написані мовою, вживаною у країні, коли сучасні правила болгарської ще не були встановлені. Описування документів здійснювалося відповідно до EAD-стандарту на чотирьох структурних рівнях: архівного фонду, опису, справи і документа. Стандарт вимагає,

Интерфейс, який забезпечує доступ користувачам для орієнтованого документального пошуку по БД “Софійський муніципальний уряд”.

щоб повне описування складалось із даних про тип архівного фонду, крайні дати його документів, логічну структуру, фізичний обсяг, жанр і мову документів, зміст, технології і методи створення документів, історії установи-фондоутворювача, історії фонда тощо. Створювалось відразу дві цифрових копії кожного оригіналу документу. Одна являла собою цифровий образ (один файл незалежно від кількості сторінок документа) у PDF-форматі, друга – електронну транскрипцію повного тексту документа у XML-форматі. Для представлення структурованої електронної транскрипції повного тексту архівного документа використовувався TEI-стандарт. БД доступна у мережі Інтернет⁹.

Звернула на себе увагу доповідь директора Державного архіву м. Краків Магдалени Марош (Польща), в якій був представлений проєкт APEnet (European Gateway for Documents and Archives). Згідно з концепцією цього проєкту у мережі Інтернет розміщуються не тільки архівні документи, а й архівні довідники, що дозволяють здійснювати оперативний пошук необхідних документів в архівах. Нині вже виставлено більше 2 млн. одиниць описання.

Директором Державного архіву Миколаївської області Ларисою Левченко (Україна) виголошено дві доповіді, в яких висвітлено проблеми забезпечення збереженості архівних документів, створення на-

уково-довідкового апарату, інформаційну діяльність архівів, зокрема у мережі Інтернет.

Конференція завершилась 6 листопада 2011 р. засіданням організаційного комітету, який розробив проект протоколу і резолюції конференції та визначив теми майбутньої зустрічі. Попередньо темами Третьої конференції архівів слов'янських держав можуть бути “Проблеми збереженості оригіналів електронних документів і електронних копій архівних документів на паперовій основі” та “Реставрація і консервація архівних документів: національний досвід архівів”. Учасники конференції відвідали Національний архів Республіки Словенія у Люблянці, ознайомилися з його роботою та отримали примірники Путівника архіву, виданого 2009 р.

¹ Презентація виконуючого обов'язки директора Національного архіву Республіки Білорусь М. Рудаковського “Актуальні технічні питання у Національному архіві Республіки Білорусь” на Другій конференції архівів слов'янських держав (3–6 листопада 2011 р., Любляна – Ліпіца, Словенія), люб'язно надана автору статті доповідачем для інформування українських архівістів про стан справ в архівній галузі Білорусі.

² Доповідь директора БелНДІДАС, доктора історичних наук Рибаківа А. Є. “Будівництво і реконструкція архівних об'єктів у Білорусі – головна умова забезпеченості збереженості архівних документів” на Другій конференції архівів слов'янських держав (3–6 листопада 2011 р., Любляна – Ліпіца, Словенія), люб'язно надана автору статті доповідачем для інформування українських архівістів про стан справ в архівній галузі Республіки Білорусь.

³ Snežana Pejović (Historical Archives of Kotor, Montenegro). Disaster planning in archives – forgotten duty in Montenegro? Презентація підготовлена до Міжнародного архівного дня у Трієсті, листопад 2008./<http://www.pptsearch.net/details-disaster-planning-in-archives-forgotten-duty-in-montenegro-394079.html>

⁴ Snežana Pejović (Historical Archives of Kotor, Montenegro). Sanja Bauk (Faculty of Maritime Studies, Kotor, Montenegro). Digitization of archival cultural heritage and preparation for export to the Internet.// <http://www.ncd.matf.bg.ac.rs/casopis/12/NCD12103.pdf>

⁵ Презентація директора Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства і архівної справи, доктора історичних наук Ларіна М. В. “Об информатизации использования документов в архивах России (Доклад Федерального архивного агентства)” на Другій конференції архівів слов'янських держав (3–6 листопада 2011 р., Любляна–Ліпіца, Словенія), люб'язно надана автору статті доповідачем для інформування українських архівістів про стан справ в архівній галузі Російської Федерації.

⁶ Презентація начальника відділу “Територіальний архів Шумен при Регіональній дирекції “Архіви” – Варна” (Болгарія) Паневої Антонії “Проблеми по достъпа и преноса на архивна информация” на Другій конференції архівів слов'янських держав (3–6 листопада 2011 р., Любляна–Ліпіца, Словенія), люб'язно надана автору статті доповідачем для інформування українських архівістів про стан справ в архівній галузі Республіки Болгарія.

⁷ The cost of Digitising Europe's Cultural Heritage. A Report for the Comité des Sages of the European Commission. Prepared by Nick Poole, the Collections Trust. November 2010. – 82 стор. // http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/refgroup/annexes/digiti_report.pdf

⁸ Dobрева Milena, Ikonov Nikola. Digitisation of cultural heritage: between EU priorities and Bulgarian realities. // International Journal “Information Theories & Applications” (Bulgaria). – Vol. 12. – 2005. – № 3. – С. 12–17.

⁹ Nisheva-Pavlova Maria, Pavlov Pavel, Markov Nikolay, Nedeva Maya. Digitisation and Access to Archival Collections: A Case Study of the Sofia Municipal Government (1878-1879). Proceedings ELPUB2007 Conference on Electronic Publishing – Vienna, Austria – June 2007 // http://elpub.scix.net/data/works/att/126_elpub2007.content.pdf

Ю. В. ОРЕЛ*

**МІЖНАРОДНА ОСІННЯ АРХІВНА ШКОЛА
(м. ТРІЄСТ)**

6–12 листопада 2011 р. у м. Трієст (Італія) відбулася Осіння архівна школа, організована Міжнародним інститутом архівознавства в Трієсті та Маріборі. Серед 28 слухачів школи були представники з 16 країн Азії і Європи.

У перші дні слухачі школи взяли участь в конференції “21-й архівний день”, що дало можливість ознайомитися з найвизначнішими теоретичними і практичними дослідженнями в галузі архівознавства як науки перспективної, що має зайняти гідне місце в сучасному інформаційному просторі.

Питання співпраці європейських архівів, виконання програм Європейського союзу та інших загальноєвропейських проектів, залучення до співпраці колег із Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, а також питання ролі, розвитку і майбутнього архівів у сучасному суспільстві, відносин між державою і архівами переважали в доповідях і викликали жваві дискусії на конференційних засіданнях. Ці теми стали головними і під час проведення архівної школи.

Привітальним словом Школу відкрили директор Міжнародного інституту архівознавства в Трієсті і Маріборі П. П. Класінц і директор Осінньої архівної школи Г. Тато. Генеральний директор архівів Міністерства культури Італії Альдо Спарті представив веб-сторінку www.archividelmediterraneo.org, створену в рамках проекту “Середземноморський мультимедійний історичний архів”, а також висвітлив основні завдання дегіталізації архівних матеріалів. Видатний італійський архівіст наголосив на значенні реалізації проекту з оцифрування документів для полегшення доступу науковців до джерел історичних знань та популяризації роботи архівістів. Виконання завдань з оцифрування архівних матеріалів має сприяти збереженню архівного документа, підкреслив генеральний директор архівів Італії. Він охарактеризував роботу, проведену італійськими дослідниками, як таку, що сприяла стандартизації в створенні електронних описів і в роботі з електронним документом.

* *Орел Юлія Володимирівна* – кандидат історичних наук, провідний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Учасники, викладачі та організатори Міжнародної осінньої школи в Трієсті.

Проблемі доступу до архівів, реалізації положень про свободу інформації і відкритих даних був присвячений курс директора архіву м. Пістої Карло Віволі. Головними складовими свободи доступу до інформації, які сформувала Міжнародна рада архівів, є створення правових підстав функціонування закону про свободу доступу до інформації та надання всебічної допомоги при користуванні фондами архівів. У сучасному європейському законодавстві про інформацію підкреслюється важливість дотримання паритету між гарантованим громадянам доступом до інформації і тими обмеженнями цього права, яких неможливо уникнути і які повинні мати чітко визначену причину і обґрунтування (національна безпека, соціальна стабільність, запобігання кримінальній діяльності, порушення корпоративних, комерційних інтересів, приватна інформація). Італійський вчений підкреслив важливість ролі архівіста в прийнятті рішення і наголосив на відповідальності, яку він несе щодо надання доступу до інформації. Сучасна теорія свободи інформації в європейському законодавстві поєднує в собі два аспекти: свободу інформації (одержання знань) і свободу доступу до інформації.

Учасники школи мали унікальну можливість відвідати два регіональних архіви у м. Горіція (Італія) та у м. Нова Горіца (Словенія). Цей регіон об'єднує спільне минуле, але розділяє сучасний кордон. Практичне ознайомлення з організацією роботи архівів, а також з проблемами зарубіжних колег було цікавим для обміну досвідом. Учасники школи також поділилися досвідом організації архівної роботи у власній країні. Проект з оцифрування архівного матеріалу, який реалізують співробітники архівів у містах Горіція і Нова Горіца, відкриває великі перспективи як для вивчення історії регіону, так і для поглиблення міжнародного співробітництва. Співпраця архівістів двох країн з дегіталізації фондів сприяє подоланню політичних кордонів, вирішенню питання розділення джерельного матеріалу, який логічно мав би знаходитись в єдиному архівному фонді, а насправді зберігається в двох архівах, у різних країнах. Варто також відзначити спільну працю з підготовки електронних описів, що дозволяє користувачам архівної інформації довідатися, в який саме архів історично надійшли документи.

Два дні роботи школи було присвячено тренінгам з програми AtoM (Access to Memory, з 2005 р.), розробленої Міжнародною радою архівів для створення електронних описів архівних фондів відповідно до стандартів ISDIAH, ISAD (G), ISAAR, ISDF. Широке застосування цього програмного забезпечення, як наголосив співробітник ЮНЕСКО (проект реалізується на базі архіву цієї організації), дасть можливість створити єдину базу знань про архівні матеріали на основі нових положень про використання відкритих даних. Використання архівістами інноваційних технологій полегшує доступ до архівних матеріалів та сприяє розвитку міжнародного співробітництва.

Лекцію, присвячену взаємозв'язку між роботою архівів і законодавством про права людини, прочитала Джулія Баррера, координатор відділу міжнародних відносин в директораті архівів Міністерства культури Італії. Тема є актуальною і для наших сьогоденних реалій, оскільки стосується ролі архівів у розкритті злочинів репресивних режимів, реалізації прав людини у сучасному світі. В "Принципах проти безкарності", сформульованих Вищою комісією з прав людини ООН (1997), наголошується на колективному праві суспільства знати про те, що насправді сталося, щоб запобігти в майбутньому порушенню прав людини з боку політичної влади. Контroversійність положень про доступ до інформації полягає в чіткому розрізненні соціального і особистого життя людини в законодавстві європейських країн. Ст. 12 "Універсальної декларації прав людини" покладає обов'язок щодо захисту інформації про приватне життя людини на правову систему держави. В свою чергу архіви також повинні бути захищені від втручання в їхню діяльність. Спеціальні заходи мають бути вжиті і щодо захисту архівних матеріалів, які містять імена, тобто таку інформацію, що дозволяє ідентифікувати особу. Робота з цією інформацією повинна бути чітко формалізована на законодавчому рівні.

Заняття, які провела лектор Зденка Семліч-Райх, співробітниця Регіонального архіву м. Марібор (Словенія), було присвячено теорії та сучасній практиці формування архівних фондів. Вона зазначила, що хоча на сучасному етапі формування і описування архівних фондів європейських країн спирається на роботи німецьких вчених XIX ст. С. Мюллера, Й. А. Фейта, Р. Фруїна, проте в теорії архівної науки, зокрема у працях М. Дюшен, наголошується на необхідності враховувати також принцип походження фондоутворювача. Словенська архівістка виділила такі критерії створення архівних фондів на сучасному етапі розвитку теоретичного архівознавства: документи повинні належати єдиному законодавчо визначеному фондоутворювачу, що показують офіційне його завдання і діяльність; при створенні єдиного фонду повинна бути врахована ієрархічна позиція фондоутворювача в існуючій системі, його можливість провадити власну діяльність; можливість визначити і документально представити організаційну структуру фондоутворювача; у фонді повинно бути відображено існування незалежної системи зі створення, збереження і контролю за документами власного походження, причому розмір документів одного фонду не може бути меншим ніж 10 см (за європейським лінійним виміром).

Темі використання сучасних технічних засобів для встановлення комунікаційних каналів між архівами і суспільством була присвячена лекція М. Новака, співробітника Регіонального архіву у м. Марібор (Словенія). Доповідач наголосив, що головним завданням архівів на сучасному етапі має стати така організація даних, яка полегшить про-

цес комунікації між архівом і користувачем, зробіть його зрозумілим і доступним.

Збереженню архівних документів була присвячена лекція директора департаменту архівів Міністерства внутрішніх справ Словацької Республіки Йозефа Хануса. У лекції ставилися питання захисту документів відповідно до міжнародних стандартів і наводилися конкретні приклади реалізації цих вимог у практичній роботі архівів Словаччини. Вчений також не оминув питання особливостей користування і зберігання дигіталізованого документального матеріалу.

Загалом теми, розглянуті на заняттях Осінньої архівної школи, свідчать про успіхи, яких досягла сучасна європейська архівістика в питаннях інформатизації і дигіталізації фондів, в розробці принципів доступу до матеріалів архіву, у той час як у багатьох аспектах розвитку традиційного архівознавства, комплектування фондів, описування документів українська архівістика залишається актуальною. Осіння архівна школа Міжнародного інституту архівознавства в Маріборі і Трієсті посприяла формуванню теоретичних знань і практичних навичок молодих архівних співробітників та обміну досвідом і налагоджуванню міжнародних зв'язків між архівами.

О. Н. ВОЛКОТРУБ*

XXI МІЖНАРОДНИЙ АРХІВНИЙ ДЕНЬ

7–8 листопада 2011 р. у конференц-залі готелю NH Hotel (м. Трієст, Італія) у рамках 21-го Міжнародного архівного дня та Осінньої архівної школи відбулася Міжнародна архівна конференція. Організатором конференції виступили Міжнародний інститут архівної науки в Трієсті та Мариборі (IIAS) та Державний архів міста Трієст. Підтримку в організації заходу надали Генеральне управління архівами в Італії та Центральна Європейська Ініціатива (CEI).

У конференції взяли участь представники країн-членів IIAS, а саме: Австрії, Білорусі, Іспанії, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії та Чорногорії, а також гості з Великобританії, Боснії та Герцоговини, Греції, Естонії, Ізраїлю, Малайзії, Португалії, Румунії, Сербії, США, Туреччини, Хорватії, Швейцарії та України.

На відкритті конференції пролунали привітання членів організаційного комітету: Грації Тато, директора Державного архіву міста Трієст (Італія), Антоніо Дентоні Літта, Президента Асамблеї Інституту архівної науки в м. Трієсті та Мариборі (Італія), Лучіано Скала, директора Генерального управління архівами Міністерства культури Італії, а також гостей заходів: Франчі Демсара, директора Словенської науково-дослідної агенції у м. Люблян (Словенія), Френка Кенглера, мера міста Марибор (Словенія), Роберто Косоїні, мера міста Трієст (Італія) та Девіда Ліча, генерального секретаря Міжнародної Ради Архівів (Шотландія), який вдруге поспіль став учасником конференції.

Міжнародний архівний день вкотре став форумом для обговорення нагальних проблем архівної галузі. Цього року конференцію було присвячено двом темам: “Європейські архівні проекти: досвід, плани та майбутнє” та “Архіви в сучасному суспільстві”. Офіційними мовами виступів були італійська, англійська та словенська.

У рамках першої секції роботи конференції учасники мали змогу поділитись досвідом втілення європейських проектів у своїх країнах. Загалом було виголошено шість доповідей, з яких найбільшої уваги заслуговує доповідь д-ра Йозефа Хануса, голови Департаменту архівів і реєстрації Міністерства внутрішніх справ Словацької Республіки.

* *Волкотруб Ольга Нилівна* – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Організатори та учасники
21-го Міжнародного
архівного дня, м. Трієст (Італія).
Зліва направо:
П. П. Класінц (Словенія),
М. Тан Маркез (Малайзія),
А. Дентоні Літта (Італія),
Г. Тато (Італія) ,
Д. Ліч (Швейцарія),
М. Ларін (Росія),
Ф. Н. Агуадо Гонсалес (Іспанія),
А. Рібаков (Білорусь).

Директор Державного архіву міста Трієст (Італія) д-р Грація Тато
вітає учасників 21-го Міжнародного архівного дня.

Виступ Голови Департаменту архівів і реєстрації Міністерства внутрішніх справ Словачької Республіки д-ра Йозефа Хануса.

У доповіді йшлося про втілення таких європейських проектів у рамках збереження культурної спадщини, як “MIP” (Тимчасові металеві частки в папері), “InkCor” (Збереження паперу, який містить залізо-рослинне чорнило*), “Papyrus” (Застосування хемілюмінесценції як новаторського засобу при збереженні паперу), “Papertreat” (Оцінка процесів масової декислотизації) “SurveNIR” (Використання ближньої частини спектру інфрачервоного випромінювання при дослідженнях), “COST Action D42” (Хімічний вплив умов внутрішнього середовища на культурні артефакти) та “IDAP” (Спроби зменшити ступінь пошкодження пергаменту). Втілення цих проектів є на сьогодні важливою складовою тісної співпраці між архівами та бібліотеками на національному та міжнародному рівнях, основною метою якої є збереження, запобігання руйнації та відновлення пошкоджених частин документів і пам’яток – унікальної частини культурної спадщини людства.

На другій секції конференції розглядались питання ролі та розвитку архівних установ у сучасному суспільстві. Загалом було виголошено

* Залізо-рослинні чорнило – чорнило із солей заліза та дубильних кислот рослинного походження, які використовувались з XII до XIX ст.

Виступ директора Міжнародного інституту архівної науки в Трієсті та Мариборі (IIAS) проф. Петера П. Класінца.

понад двадцять доповідей, в яких обговорювались питання архівного законодавства та основні напрями розвитку архівних установ у різних країнах світу, а також підвищення їх ролі у суспільстві.

Професор Петер П. Класінц, директор Міжнародного інституту архівної науки в Трієсті та Мариборі, у своїй доповіді окреслив процес еволюції взаємовідносин архівів та суспільства від минулого до сьогодення. Доповідач також відзначив позитивні зміни, які сталися в архівних системах різних країн світу – зростання кількості нових будівель та реконструкція старих для розміщення архівів, збільшення кількості працівників архівної сфери та студентів, які вивчають архівну справу, розширення співробітництва та обмін досвідом між архівістами різних країн.

Доповіді представників делегацій Білорусі (Андрій Рибаків), Ізраїлю (Ілляна Будовскі), Польщі (Магдалена Марош), Росії (Михайло Ла-

Виступ директора Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (БелНІІДАД) А. С. Рибаків.

Виступ директора Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи професора М. В. Ларіна.

Під час роботи 21-го Міжнародного архівного дня,
м. Трієст (Італія).

рін), Словенії (Мирослав Новак та Зденка Семлік Рай) були присвячені тенденціям розвитку архівних установ та загалом ситуації в архівній галузі в їхніх країнах.

Зокрема Андрій Рибаків, директор Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, зазначив, що за останні роки архіви Білорусі стали більш відкритими, значно розширився доступ до архівних фондів і документів. Нині в Білорусі проводяться виставки, у тому числі й віртуальні, та публікуються архівні документи, що є результатом співпраці між архівами, бібліотеками, музеями та науково-дослідними установами. Білоруські архіви відіграють важливу соціальну роль у суспільстві.

Михайло Ларін, директор Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, у своїй доповіді акцентував увагу на змінах статусу архівів в Росії за останнє 20-річчя, що відбувалися під впливом політичних, соціально-економічних та суспільних факторів. Також доповідачем були представлені основні напрями розвитку архівної справи в Росії, а саме: впровадження сучасної програми інформатизації архівної справи, вирішення питань довгострокового збереження електронних документів та підвищення суспільної ролі архівів.

У доповідях представників Австралії (Сью МакКеміш та Енн Дж. Гілліланд), Чорногорії (Сніжана Пейович) та Швейцарії (Крістіна Біанчі) піднімалися питання сучасної архівної освіти – підготовки архівних кадрів та вимоги до професії архівіста.

На завершальному етапі роботи конференції відбулася 26-а Асамблея членів ІААС за участю генерального секретаря МРА Д. Ліча, на якій було визначено теми конференції у 2012 р. – “Управління документами на нових матеріальних носіях” та “Будівництво нових і реконструкція старих приміщень архівів”.

Матеріали конференції опубліковано у щорічному виданні часопису “ATLANTI” (№ 21, 2011 р.), який є друкованим органом Міжнародного інституту архівної науки в Трієсті та Мариборі.

Л. А. КИСЕЛЬОВА*

**НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР
“РЕСТАВРАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО
АРХІВНОГО ФОНДУ”**

17–18 листопада 2011 р. Державною архівною службою України проведено науково-практичний семінар “Реставрація документів Національного архівного фонду”.

У семінарі взяли участь представники Державної архівної служби України, Державного центру збереження документів Національного архівного фонду, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Центру консервації і реставрації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Навчально-наукового центру “Інститут біології” Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, а також завідувачі лабораторій з реставрації документів та рестауратори центральних і галузевих державних архівів України, державних архівів областей та міста Києва. У семінарі взяло участь понад 70 учасників.

У центрі уваги були питання впровадження новітніх технологій в реставрації різних видів документів Національного архівного фонду, вибір реставраційних матеріалів, обладнання для реставрації та покращення фізичного стану архівних документів.

Відкрила семінар Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург; звернувшись з вітальним словом до його учасників, вона наголосила на важливості реставрації архівних документів задля збереження документів Національного архівного фонду.

Про нормативно-методичне забезпечення та організацію роботи з реставрації й зберігання документів Національного архівного фонду у державних архівних установах йшлося у виступі заступника директора департаменту – начальника відділу зберігання та обліку документів Національного архівного фонду Державної архівної служби Л. А. Кисельової. Було підкреслено, що на замовлення Державної архівної служби з метою вдосконалення методичного забезпечення Українським

* *Кисельова Леся Анатоліївна* – заступник директора департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів Національного архівного фонду – начальник відділу зберігання та обліку документів Національного архівного фонду Державної архівної служби України.

Семінар відкриває Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург.

Учасники семінару.

науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства разом із Центром збереження документів НАФ впродовж 2011 р. розроблялися методичні рекомендації “Ремонт, реставрація, брошурування і опрацювання документів на паперовій основі”.

Також було зазначено, що з метою підвищення якості реставрації документів Національного архівного фонду та обміну досвідом роботи з реставрації протягом 2010–2011 рр. Державною архівною службою та Державним центром збереженості документів Національного архівного фонду проведено стажування реставраторів державних архівів України. У стажуванні, яке тривало два дні, брали участь реставратори 13 державних архівів. Програма стажування передбачала розгляд питань з консерваційно-реставраційного та брошурувально-палітурного оброблення документів, а також питання опрацювання неформатних справ та ремонт друкованих видань. Реставратори під час стажування відвідали Центральний державний історичний архів України, м. Київ, а також Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, де мали можливість ознайомитись із досвідом консерваційно-профілактичного оброблення аудіовізуальних документів архіву. Завершальним етапом цих результативних і корисних стажувань стало проведення науково-практичного семінару.

Сучасним технологіям та новим матеріалам для реставрації документів на паперових носіях була присвячена доповідь наукового співробітника відділу наукових технологій збереження фондів Центру консервації і реставрації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Л. П. Затоки. Зацікавлення учасників семінару викликали результати практичного використання різних видів паперу та клеїв, які пропонуються сучасним загальноєвропейським ринком реставраційних матеріалів.

Проблемам реставрації та консервації архівного фонду із застосуванням сучасних технологій був присвячений виступ завідувача науково-дослідного відділу реставрації стародруків, рукописів та документів Національного науково-дослідного реставраційного центру України Г. К. Горишняк.

Досвід роботи та перспективи розвитку реставрації у Державному центрі збереження документів Національного архівного фонду окреслила його директор А.М. Яценюк.

Міжнародному досвіду з впровадження новітніх технологій збереження та відновлення документальної спадщини був присвячений виступ заступника директора Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного Г. І. Божук. Жвавий інтерес учасників семінару викликав досвід Науково-дослідного інституту давніх рукописів імені Месропа Маштоца “Матенадаран”, на базі якого 24–28 жовтня 2011 р. у м. Єрван (Республіка Вірменія) було організо-

Завідувач науково-дослідного відділу реставрації творів графіки Г. С. Яценко проводить ознайомлення учасників семінару із досвідом роботи Національного науково-дослідного реставраційного центру України.

вано міжнародний семінар: “Образи пам’яті. Новітні технології збереження і відновлення рукописної та друкованої спадщини”.

Круглий стіл з обговорення досвіду реставрації документів Національного архівного фонду у державних архівах провела заступник Голови Державної архівної служби України О. В. Музичук. Учасники семінару ознайомились з планами Укрдержархіву щодо розробки Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 рр. і висловили сподівання на позитивне вирішення проблем, що обговорювались на семінарі.

Своє бачення проблем реставрації документів Національного архівного фонду озвучила завідувач лабораторії мікрофільмування та реставрації документів Центрального державного історичного архіву України, м.Львів Н. Г. Демент’єва. Вона поділилася досвідом роботи з реставрації документів, підкреслила залежність фізичного стану документів від умов їхнього зберігання.

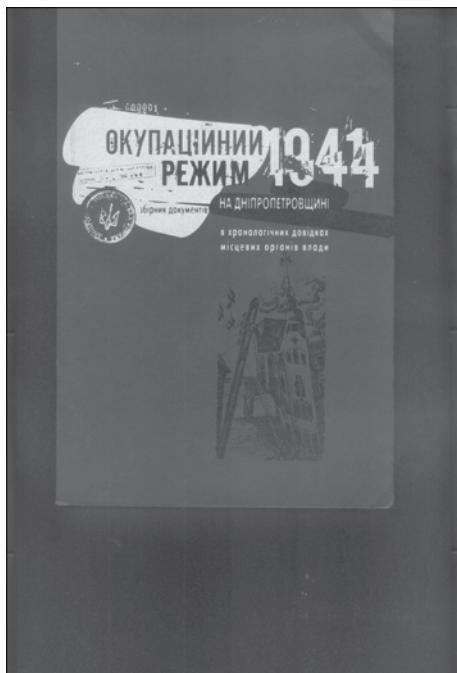
Досвідом Державного архіву Хмельницької області з відновлювальних робіт із постраждалими внаслідок пожежі у міському архіві Кам’янець-Подільського у 2003 р. документами НАФ поділилася провідний реставратор цього архіву Л. М. Журба. Завідувач відділу за-

безпечення фізичного стану документів Державного архіву Львівської області Г. М. Мельник розповіла про обладнання для реставрації документів, яким користується архів. Завідувач відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. П. Володіна доповіла про методичні напрацювання інституту.

У рамках засідань круглого столу було презентовано обладнання для реставрації та покращення фізичного стану архівних документів, а також обговорено питання підбору такого обладнання для архівних установ.

Другий день семінару передбачав практичну його частину. Учасники ознайомились із досвідом роботи цифрової інтермедієт-лабораторії компанії “Кінотур” щодо цифрової реставрації найдавнішого документа, що зберігається у фондах ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного. Відбулося також ознайомлення із досвідом роботи з реставрації документів Національного науково-дослідного реставраційного центру України.

Після закінчення семінару відбулося його жваве обговорення і дискусія, під час якої кожен учасник мав змогу висловити власні міркування. Учасники семінару одностайно прийняли пропозицію щодо високої оцінки проведення семінару. В резолюції науково-практичного семінару зазначалось: зробити такі семінари регулярними; надати цим семінарам тематичного спрямування; публікувати виступи в окремих збірниках; перспективи розвитку реставраційної справи в архівній галузі закласти у проект Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 роки.

О. Я. ГАРАНІН*

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ПРО ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади : зб. документів / Держархів Дніпропетров. обл. ; авт.-упоряд.: О.В. Касьянов, Н.В. Киструська. – Дніпропетровськ : Герда, 2010. – 378 с. : іл., табл. – (Editio princeps).

Навіть на тлі публікаторської діяльності державних архівних установ України, яка помітно активізувалась в останні роки і є вагомим чинником у збагаченні наших знань про історичне минуле

України в його різноманітних проявах¹, вихід у світ нового збірника документів, підготовленого в Державному архіві Дніпропетровської області, привернув пильну увагу громадськості. Відомо, що про події 1941–1944 рр. на теренах України існують десятки тисяч публікацій різного характеру – від спогадів очевидців найстрашнішої в історії людства війни до ґрунтовних наукових монографічних досліджень. Серед них безліч і таких, що базуються на архівних документах, тобто наближені до вимог історичної вірогідності та неупередженості в аналізі матеріалу.

Однак збірник джерел, виданий дніпропетровськими архівістами, серед численних публікацій про Велику війну для українського народу вирізняється насамперед тим, що об'єктом оприлюднення у ньому стали хронологічні довідки, що готувалися представниками місцевих органів влади у щойно визволених населених пунктах у рамках діяльності Надзвичайної Державної комісії (НДК) з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників – тобто документи з категорії так званих “окупаційних фондів”, які упродовж майже 50 років не вводилися до наукового обігу через засекреченість.

* Гаранін Олександр Якович – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Навіть у близьких за темою довідника дисертаціях Ф. А. Винокурової² і Є. С. Максимчука³, що були захищені в спецраді Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, та у книзі “Архіви окупації 1941–1944”⁴, упорядником якої є директор Центрального державного архіву вищих органів влади України Н. В. Маковська, цей вид історичних джерел зосібно не згадується. З огляду на це довідник, підготовлений дніпропетровськими архівістами і присвячений 65-річчю з дня Перемоги народів СРСР, безперечно, є новаторським. Новизна книги вдало підкреслюється й назвою видавничої серії – *Editio princeps*, що, у перекладі з латинської мови означає “Перше видання”.

За жанром цю книгу можна класифікувати як довідково-інформаційне археографічне видання, що базується виключно на архівних документах. Структурно видання складається з лаконічного переднього слова “Пам’ять про Велику війну”, написаного доктором історичних наук, професором В. К. Якуніним (він же – рецензент книги), в якому чільне місце відведено висвітленню великого внеску українського народу у перемогу над нацистською Німеччиною; передмови авторів, в якій викладені засадничі принципи укладання книги і переліку хронологічних довідок відповідно до населених пунктів за адміністративно-територіальною ознакою. Наведено назви 28 районів Дніпропетровської області на початок її окупації вермахтом (серпень 1941 р.), зокрема найбільших міст області – Дніпродзержинська, Дніпропетровська, Марганцю та залізничних станцій на території Дніпропетровщини. Пошук населених пунктів полегшує географічний покажчик, вміщений у кінці видання.

Стосовно кожного району у табличній формі подано основні відомості про окупаційний період, що згруповані в таких графах: назва населеного пункту, колгоспу, радгоспу, залізничної станції; назви сільради, якій підпорядковувався населений пункт, дата початку (першого дня) окупації, дата визволення від окупантів; лаконічні пошукові дані (зазначено номери фонду, опису, справи, аркуша); примітки (в них подано здебільшого статистичні дані про кількість мешканців населеного пункту, вивезених на примусову працю до Німеччини та страчених окупантами, про зруйновані житлові й виробничі будівлі, про наявність партизанських загонів тощо).

Дані кожного населеного пункту супроводжуються завіреною копією хронологічної довідки мовою оригіналу – українською чи російською. Необхідно підкреслити, що автори збірника тексти довідок навели з протокольною точністю, тобто не виправляли помилки й описки осіб, які готували ці документи (як правило, це були голови і секретарі сільрад, інколи – голови колгоспів, члени комісій тощо; не всі з них володіли достатнім рівнем грамотності). Майже всі довідки датовані

ні 1944 р. отже, вони готувалися відразу після визволення населених пунктів, за результатами опитувань їх вцілілих мешканців. Зокрема в багатьох довідках зазначено не лише день, коли німці увійшли чи увірвалися з боями в село чи хутір, а й годину, коли це трапилося.

Так само висвітлено й подробиці визволення населених пунктів, зазначається, коли бої були особливо запеклими, з кількарразовими атаками й контратаками. Обсяги довідок різні – від 30–40 рядків тексту до кількох сторінок. З різним ступенем деталізації у довідках наведені також факти звірства і знущання окупантів над мирними мешканцями, їх вивезення на примусову працю до Німеччини, страту окремих осіб (з наведенням прізвищ, імен, дати народження жертв нацистів); зазначено також про випадки колабораціонізму з боку окремих громадян, про мародерство, збитки, заподіяні німцями як особистому майну місцевого населення, так і колгоспам, радгоспам, промисловим підприємствам тощо. Важливими для істориків і краєзнавців є свідчення про факти опору окупантам, дії місцевих партизанських загонів і підпільників.

Інформаційний потенціал цього видання полягає насамперед у висвітленні гіркої правди, без прикрас та замовчувань, про страшне буття українського народу під гнітом окупантів. Тривалий час в офіційній радянській історіографії цей аспект війни висвітлювався надзвичайно дозовано й ідеологічно шаблононо, адже, як вже зазначалося вище, основний масив архівних документів про життя радянських людей на окупованих територіях на кілька десятиліть був засекреченим. Тим ціннішими є документально зафіксовані та збережені в архівах свідчення очевидців подій 1941–1944 рр.

Факти нацистської окупації, як можна переконатися зі сторінок цього видання, наведені у формі безжалісної, деміфологізованої правди зі слів очевидців подій. У збірнику документів цей момент підкреслено й візуально – майже суцільно чорним кольором обкладинки. Кожен, хто звернеться до цієї книги, може самостійно, без ідеологем та підказок виробити власне судження про Велику війну. І хоча у книзі опис подій на окупованій гітлерівцями території стосується лише Дніпропетровської області, проте їх можна екстраполювати й на інші області України, зайняті німцями, бо нацистська окупаційна політика щодо так званих “східних територій” скрізь була однаковою.

Саме тому авторів рецензованого збірника документів, що висвітлюють перебіг окупаційного режиму на теренах Дніпропетровської області, директора Державного архіву Дніпропетровської області, Заслуженого працівника культури України Ніну Володимирівну Киструську та заступника начальника відділу інформації та використання документів цього ж архіву Олега Валентиновича Касьянова, було удостоєно високої відомчої нагороди – премії імені Василя Веретенникова у

номінації “Археографія, архівна евристика”⁵. Вважаємо, що це цілком заслужене визнання наукової, архівно-евристичної, національно-освідомлювальної, публікаторської праці дніпропетровських архівістів. Завдяки їм до наукового обігу введено потужний документальний масив, що істотно розширює джерельну базу об’єктивного дослідження історії війни на українських землях, дає поштовх детальному вивченню нацистської окупаційної політики усіх сфер життя населення на окупованих територіях.

Сподіваємося, що робота, виконана у Державному архіві Дніпропетровської області, стане прикладом і для інших архівних установ України у підготовці аналогічних довідкових видань, котрі могли б скласти цілісне зібрання хронологічних довідок про окупаційний режим у всеукраїнському масштабі, бо чим далі відходять у часі події тієї війни, тим ціннішими є свідчення про злочини гітлеризму, аби завадити можливим проявам тоталітаризму у наш час. Скоєні військові злочини не мають строків давності⁶, і про це слід завжди пам’ятати усім, незалежно від світоглядних принципів і політичних уподобань. А дніпропетровським архівістам, окрім щирих поздоровлень із заслуженим визнанням їх професійної майстерності, бажаємо нових звершень на ниві архівістики, нових джерелознавчих публікацій, що кидають світло на маловідомі або взагалі незаслужено забуті сторінки з минувшини нашої держави.

¹ Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Ред. колегія: *Винар Л.* (головний редактор), *Гирич І., Панькова С.*; Упоряд.: *Старовойтенко І., Тодійчук О.* Українське історичне товариство. Національна академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. – 296 с.; “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. *В. А. Смолій*; упорядники *М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб*. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.; Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений, 1941–1944 / Сост. *О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий* (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – 670 с.; Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии: сб. док. / Гос. Архив Харьков. обл., Харьковский частный музей городской усадьбы. – Х.: ХЧМУ, 2010. – 613 с.; Сметные книги города Чугуева 1692–1695 гг. / Харьковский частный музей городской усадьбы, Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев, Государственный архив Харьковской области; Ред. совет: *О. С. Гнез-*

діло, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслійчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2010. – 130 с. – (Слобожанские родоводы) тощо.

² *Винокурова Ф. А.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Держкомархів України. УДНДІАСД. – К., 2003. – 19 с.

³ *Максимчук Є. С.* Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2007. – 20 с.

⁴ *Архіви окупації: 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська.* – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – 872 с. (Більше не таємно).

⁵ Наказ Державної архівної служби України від 09.11.2011 за № 91.

⁶ Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1969. – № 14. – С. 104.

О. О. МАВРІН*

**ВІДОМОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ ВЧЕНОМУ
ПАВЛУ СОХАНЮ – 85**

18 листопада виповнилося 85 років від дня народження відомого українського вченого Павла Степановича Соханя.

З 1991 р. П. С. Сохань очолює Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Він є автором близько 500 праць в галузі всесвітньої історії, археографії та джерелознавства; професор (1981), член-кореспондент НАН України (1985), академік Міжнародної слов'янської академії наук (1997), Заслужений діяч науки і техніки України (1997), почесний член Болгарського філологічного товариства (1986), дійсний член НТШ ім. Шевченка у Львові (з 1995 р.), учасник бойових дій Другої світової війни, нагороджений орденом Вітчизняної війни та іншими нагородами. За видатні особисті заслуги перед українською державою в галузі науки Павло Степанович відзначений Орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (Указ Президента України від 28 листопада 2006 року № 1004).

Пріоритетними напрямками діяльності установи, очолюваної П. С. Соханем, визначено насамперед вирішення нагальних проблем збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різнопланових писемних джерел, які стосувалися багатьох визначних подій багатоміткової історії України.

Павло Степанович доклав багато зусиль для утвердження археографії та джерелознавства як самостійних і рівноправних галузей на-

* *Маврін Олександр Олександрович* – кандидат історичних наук, заступник директора Інституту з наукової роботи.

уки. Про це свідчать його публікації, виступи на високоповажних наукових форумах, в численних наукових дискусіях, радіо- та телевізійних передачах, на шпальтах газет і журналів. Пам'ятним і водночас промовистим є його виступ на засіданні Верховної Ради України 19 лютого 1992 р. з питання про Державний герб України, який він розпочав із призабутого визначення об'єкта досліджень науки археології, а завершив палкою і обґрунтованою підтримкою тризуба як найбільш доцільного, оригінального і значущого герба України.

Науково-організаційна діяльність П. С. Соханя сприяла згуртуванню археологів і джерелознавців з академічних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек різних міст і регіонів України. У складі Інституту функціонують Львівське відділення, Запорізький, Миколаївський, Харківський, Чернігівський осередки, які працюють на громадських засадах.

Великі заслуги Павла Степановича в підготовці висококваліфікованих кадрів. Під його керівництвом підготовлено близько 50 докторів і кандидатів наук з різних проблем всесвітньої історії, історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історіографії, джерелознавства. Своім учням він прищеплював не лише любов до історичної науки, але й демократичні погляди і переконання, формував почуття відданості ідеям соборної незалежної Української держави.

Завдяки особистим творчим контактам П. С. Соханя налагоджено активне співробітництво з зарубіжними вченими, підписано низку угод про співробітництво з українознавчими науковими центрами Канади, Російської Федерації, США, Франції тощо.

Найважливішим показником ефективності науково-організаційної діяльності П. С. Соханя є видавнича діяльність установи. За 20 років Інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими інституціями підготовлено і видано близько 1000 різнопланових видань, у більшості з яких Павло Степанович є головою редакційної колегії, автором передмов та коментарів.

Пріоритетним напрямом в діяльності П. С. Соханя як директора Інституту і надалі буде підготовка до видання повної наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50–60 томів (нині видано 11 томів), а також спадщини Д. Багалія, М. Драгоманова і Д. Яворницького. Серед видань, покликаних, на думку Павла Степановича, забезпечити формування самодостатньої джерельної бази дослідження фундаментальних проблем української історії, особливе місце належить пофондовому археологічному виданню “Архів Коша Нової Запорозької Січі” в 30-ти томах, яке охоплюватиме єдиний збережений донині цілісний, природним чином утворений масив документів українського козацтва, – Архів Коша Війська Запорізького Низового. У 2004–2008 рр. видано ТТ. 3–5. Підготовлено до друку Т. 6. Ще одним

надзвичайно важливим виданням є “Український Дипломатарій XVI–XVIII ст. Універсали та листи українських гетьманів та полковників”. У складі цього проекту, розрахованого на 25 томів вийшли друком “Універсали Івана Мазепи” (Кн. 1, 2), “Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича” (Київ, 2004), “Універсали Павла Полуботка” (Київ, 2009). Чекають на публікацію підготовлені до друку два томи універсалів гетьмана Івана Скоропадського.

Пріоритетним напрямом археографічної діяльності Інституту є також подальше видання документальних джерел про діяльність Української Повстанської Армії. В рамках видавничої серії “Літопис УПА. Нова серія” вийшло друком 11 томів. Крім того, побачило світ видання “Документи і матеріали з історії Українських націоналістів” Т.1 (Київ, 2005), Т. 2 у двох частинах (Київ, 2007). Слід зазначити, що співпрацю з видавництвом “Літопис УПА” щодо дослідження й публікації цих джерел було розпочато за активного сприяння та особистої участі Павла Степановича.

Уся багатогранна діяльність члена-кореспондента НАН України Павла Степановича Соханя свідчить про його непересічний талант організатора науки, високий професіоналізм Вченого і активну громадянську позицію Патріота.